

ACADEMIC
PLATFORM

ISSN: 2602-2893

APJIR

Academic Platform

Journal of Islamic Research

Maneviyat Psikolojisi

Özel Sayısı

Volume: 8

Issue : 3

Year : 2024

Academic Platform
Journal of Islamic Research

Apjir

e-ISSN: 2602-2710s

Cilt | Volume: 8

Sayı | Issue: 3

Aralık | December 2024

Kuruluş Tarihi | Founded in: 2017

Sahibi / Owner

Akademik Perspektif Derneği

Editörler / Editors

Dr. Mustafa ATAK

mustafaatak@erciyes.edu.tr

Alan Editörleri / Field Editors

Arş. Gör. Oğuz BOZOĞLU

oguzbozoglu@karabuk.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şevket Enes SAMANCIOĞLU

s.enessamancioglu@karabuk.edu.tr

Sekretarya / Secretary

Arş. Gör. Oğuz BOZOĞLU

oguzbozoglu@karabuk.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Şevket Enes SAMANCIOĞLU

s.enessamancioglu@karabuk.edu.tr

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Orhan Çeker, Necmettin Erbakan University,
Türkiye

Prof. Dr. Celal Türer, Ankara University, Türkiye

Prof. Marwan M. Obeidat, Hashamite University, Jordan

Prof. Dr. Saim Kayadibi, Karabük University, Türkiye

Prof. Dr. Mohammad Ahmad Alkateeb, The University
of Jordan, Jordan

Prof. Dr. Bayram Ali Çetinkaya İstanbul University,
Türkiye

Prof. Dr. Kadir Özköse Cumhuriyet University, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Ögke Akdeniz University, Türkiye

Prof. Dr. Muhammad Mumtaz Ali, International Islamic
University Malaysia

Prof. Dr. Basem L. Ra'ad, Al-Quds University, Jerusalem,
Palastine

Doç. Dr. Kholoud İbrahim al-Omouh, Jordan Hashemite
Universty, Jordan

Prof. Dr. Prof Dr Sayfiddin Sayfulloh Aka, Özbekistan
Fenler Akademisi Alişir Nevâî Dil ve Edebiyat Enstitüsü,
Özbekistan

Prof. Dr. Adi Fahrudin, University of Muhammadiyah
Jakarta, Indonesia Universiti Malaysia Sabah, Malaysia

Prof. Dr. Zulkarnain A. Hatta, Dean Faculty of Social
Science, Arts & Humanities, Lincoln University College
47301 Petaling Jaya/Malaysia

Dizgi ve Tasarım / Typesetting and Design

Arş. Gör. Oğuz BOZOĞLU

oguzbozoglu@karabuk.edu.tr

Kurumsal İletişim / Official Contact

info@apjir.com

<http://www.apjir.com/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri – Research Articles

- 407-432 Firdevs Tubanur KARADUMAN – Ali Rıza AYDIN
Ergen Sorunları ve Başetme Yöntemi Olarak Maneviyat/Manevi Danışmanlık
Adolescent Problems and Spirituality/Spiritual Counseling as a Method of Coping
- 433-466 Muammer CENGİL – Ahmet KOÇ
Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ile Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki
The Relationship Between Perceived Spiritual Satisfaction and Life Satisfaction Between Spouses in The Family
- 467-484 Bünyamin HAN - Fatma SEVİK
İş Hayatının Çalışanların Maneviyatına Etkisi: Fenomenolojik Bir İnceleme
The Effect of Work Life on The Spirituality of Employees: a Phenomenological Study
- 485-499 Mustafa ATAK
Cinsel Kimlik Karmaşasına Fıtrat Psikolojisi Merkezli Yaklaşım
A Fıtrat Psychology-Centered Approach to Sexual Identity Confusion
- 500-513 Muhammed Veysel AKKAYA
Ruhsal Hastalıkların Manevi Tedavisine Sufilerin Yaklaşımları -İmam Gazzâlî Örneği-
Sufi Approaches to Spiritual Treatment of Mental Illnesses -The Example of Imam al-Ghazali-
- 514-533 Hatice KOÇER
Dijital Oyunlarda İslam Karşıtı Unsurlar (Call of Duty ve Resident Evil Örneği)
Islam Antagonism on Digital Games (The Sample of Call of Duty and Resident Evil)
- 534-549 Ali Osman BALCI
İmam Mâlik'in İtikadî Meselelere Bakışı
The Perspective of Imam Malik to Doctrinal Sects and Theological Issues
- 550-593 Abdulkерim SOLİMAN
تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"
The Qur'an's Roots in The Foundations of Coexistence Between Muslims and Others in Times of Fighting, "An Objective and Analytical Study"
Savaş Zamanlarında Müslümanlar ile Gayr-ı Müslimlerin Bir Arada Yaşama Esaslarına Dair Kur'ânî Temeller "Objektif ve Analitik Bir Çalışma"

Sempozyum Değerlendirmeleri – Symposium Reviews

- 594-603 Sena Söylev
VIII. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu
12-13 Ekim 2024 Kütahya

Kitap Tanıtımları – Book Reviews

- 604-611 Mustafa ATAK (ed.) (Değerlendiren: Fatma Semiha ÖZÇELİK)
Maneviyat Psikolojisi IV Gençliğin Durumu ve Gelecek
- 612-623 Mustafa ATAK – Sefa BULUT (ed.) (Değerlendiren: Sümeyye DOĞAN)
Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Maneviyat Psikolojisi VI

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 407-432/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 407-432

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

Firdevs Tubanur KARADUMAN

Yüksek Lisans Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
Samsun

Graduate Student, Ondokuz Mayıs University, Department of Philosophy and Religious Sciences, Samsun/Türkiye

sosyo.85tuba@gmail.com

orcid.org/0009-0004-0403-2285

ror.org/028k5qw24

Ali Rıza AYDIN

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun

Prof. Dr., Ondokuz Mayıs University, Department of Philosophy and Religious Sciences, Samsun/Türkiye

araydin@omu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4274-808X

ror.org/028k5qw24

Öz

Bu araştırma, ergenlik döneminde manevi değerlerin psikolojik dayanıklılık, stresle başa çıkma becerisi ve yaşam doyumu üzerindeki etkilerini incelemektedir. Bulgular, manevi başa çıkma stratejilerinin bireylerin zorlukları anlamlandırılmalarına ve içsel huzuru sağlamalarına yardımcı olduğunu göstermektedir. Ayrıca manevi destek, gençlerin sosyal ilişkilerini güçlendirmekte ve yaşam tatminlerini artırmaktadır. Ancak, bu etkiler her birey için aynı düzeyde olumlu değildir. Aşırı katı dini normların hâkim olduğu bağlamlarda, manevi değerlerin suçluluk ve uyum sorunlarına yol açabileceği belirtilmiştir. Dini değerlerin birey üzerinde baskı oluşturması, kimlik gelişiminde duygusal çatışmaları artırabilir. Manevi başa çıkma stratejilerinin etkisi, bireylerin dini bağlılık düzeyine göre değişiklik gösterebilmektedir. Sonuçlar, manevi danışmanlık uygulamalarının bağlama duyarlı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Farklı dini ve kültürel bağlamlarda uygulanacak esnek yaklaşımlar, manevi danışmanlık hizmetlerinin gençlerin psikososyal gelişimine daha etkili bir şekilde katkıda bulunmasını sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Ergenlik, Maneviyat, Manevi Danışmanlık.

ADOLESCENT PROBLEMS AND SPIRITUALITY/SPIRITUAL COUNSELING AS A METHOD OF COPING

Abstract

This study examines the effects of spiritual values on psychological resilience, stress coping skills, and life satisfaction during adolescence. The findings show that spiritual coping strategies help individuals make sense of difficulties and achieve inner peace. In addition, spiritual support strengthens young people's social relationships and increases their life satisfaction. However, these effects are not equally positive for every individual. It has been stated that in contexts where excessively strict religious norms prevail, spiritual values can lead to guilt and adaptation problems. The pressure that religious values put on the individual can increase emotional conflicts in identity development. The effects of spiritual coping strategies may vary according to the level of religious commitment of individuals. The results emphasize that spiritual counseling practices should be addressed in a context-sensitive manner. Flexible approaches to be applied in different religious and cultural contexts will enable spiritual counseling services to contribute more effectively to the psychosocial development of young people.

Keywords: Adolescence, Spirituality, Spiritual Counseling.

Atf / Cite as: Aydın, Ali Rıza-Karaduman, Firdevs. Tubanur. "Ergen Sorunları ve Başetme Yöntemi Olarak Maneviyat/Manevi Danışmanlık". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 407-432.

1. Giriş

Ergenlik dönemi, bireyin çocukluktan yetişkinliğe adım attığı, biyolojik, psikolojik ve sosyal değişimlerin hızlandığı bir süreçtir.¹ Bu dönemde gençler sadece fiziksel olarak değil, kimlik açısından da bir arayışa girer; "Ben kimim?" sorusuna yanıt bulmak için uğraşırlar. Ancak, beyinlerindeki prefrontal korteksin tam olarak gelişmemiş olması, onların dürtü kontrolü, risk alma ve sağlıklı kararlar verme gibi konularda zorlanmalarına yol açar.² Bu biyolojik ve bilişsel değişimler, ergenlerde kimlik karmaşası ve özgüven sorunlarını da beraberinde getirir.³

Psikolojik olarak, ergenler bu dönemde kimlik oluşturma ve bağımsızlık kazanma mücadelesi verirken aile, arkadaş grubu ve toplumun beklentileri arasında denge kurmaya çalışırlar. Erikson'un kimlik ve rol karmaşası teorisine göre, ergenlik kimlik gelişimi açısından kritik bir evredir ve birey, bu süreçte çevresinden büyük ölçüde etkilenir.⁴ Gençler toplum içinde kendilerine bir yer bulmak isterken, akran baskısı ve sosyal kabul görme ihtiyacı gibi etkenlerle karşılaşır ve bu süreçte duygusal çatışmalar

¹ Bor, A. (2024). Manevi danışmanlıkla ilgili görülen bazı teknik ve kuramlar. *Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü*.

² Sarah-Jayne Blakemore ve Trevor W. Robbins. "Decision-making in the adolescent brain." *Nature Neuroscience* 15/9 (2012): 1184-1191.

³ Jay N. Giedd ve diğerleri. "Brain development during childhood and adolescence: A longitudinal MRI study." *Nature Neuroscience* 2/10 (1999): 861-863.

⁴ Erik H. Erikson. *Identity youth and crisis*. No. 7. WW Norton & Company, 1968.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

yaşayabilirler.⁵ Bu dönemde aile desteği ve güçlü sosyal bağlar, gençlerin içsel dengesini bulmasına ve özgüven kazanmalarına yardımcı olur.⁶

Maneviyat ise bu karmaşık dönemde gençlere içsel bir denge sağlama ve anlam arayışında rehberlik etme potansiyeli sunar. Araştırmalar, manevi değerlere sahip olmanın gençlerin stresle baş etme becerilerini geliştirerek psikolojik dayanıklılıklarını artırdığını göstermektedir.⁷ Manevi danışmanlık, bireylerin karşılaştıkları zorlukları daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirmelerine yardımcı olur ve içsel huzuru bulmalarına katkı sağlar.⁸ Özellikle zorlayıcı yaşam olayları karşısında manevi başa çıkma stratejileri, gençlerin stres ve anksiyete ile baş etmelerini destekler.⁹ Manevi değerlerin gençlerin psikolojik dayanıklılığına olumlu etki yaparak zor durumlarla başa çıkma kapasitelerini artırdığı gözlemlenmiştir.¹⁰

Bununla birlikte, manevi başa çıkma stratejilerinin olumsuz etkilerini vurgulayan çalışmalar da bulunmaktadır. Dedová ve Mihaliková'nın (2024)¹¹ çalışması, manevi değerlerin sosyal destek yetersizliğiyle birleştiğinde gençlerde yalnızlık hissini artırabileceğini göstermektedir. Özellikle aşırı katı dini normların bulunduğu bağlamlarda, manevi stratejiler gençlerde suçluluk ve uyum sorunlarına yol açabilir. Amjad ve Aslam (2024)¹², dini uygulamaların sosyal çevrede çatışmalara neden olabileceğini, bunun da ergenlerin psikolojik denge kurmasını zorlaştırabileceğini ifade etmektedir.

Lomeli-Rodriguez ve Parrott'un (2024)¹³ çalışması, olumsuz dini başa çıkma stratejilerinin depresyon riskini artırabileceğini vurgulamaktadır. Özellikle cezalandırıcı bir Tanrı algısı veya baskıcı dini normların varlığı, manevi destek mekanizmasının faydadan çok zarar verdiği durumlar yaratabilir. Prieto (2024)¹⁴ ise manevi başa çıkmanın birey üzerinde

-
- ⁵ Wim I. M. Meeus, Anke Oosterwegel ve Wilma Vollebergh. "Parental and peer attachment and identity development in adolescence." *Journal of Adolescence* 25/1 (2002): 93-106.
- ⁶ Mert Avcı. "Ergenlikte toplumsal uyum sorunları." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2006): 39-63.
- ⁷ Harold G. Koenig. "Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications." *International Scholarly Research Notices* 2012/1 (2012): 278730.
- ⁸ Betül Şekerli. "Bilişsel psikoloji perspektifinden din ve maneviyat." *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 9 (2024): 41-62.
- ⁹ Gina G. Ano ve Erin B. Vasconcelles. "Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis." *Journal of Clinical Psychology* 61/4 (2005): 461-480.
- ¹⁰ Christopher G. Ellison ve Jeffrey S. Levin. "The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions." *Health Education & Behavior* 25/6 (1998): 700-720.
- ¹¹ Dedová, K., Mihaliková, V., & Sleziaková, A. Bullying in the Context of Adolescents' Experience of Spirituality and Loneliness. *Spirituality Studies*. (2024).
- ¹² AMJAD, Amjad Islam; ASLAM, Sarfraz. Beyond Borders: Examining Bullying, Social Networks, and Adolescent Mental Health in Developing Regions. In: *Frontiers in Education*. Frontiers. p. 1431606.
- ¹³ LOMELI-RODRIGUEZ, Martha, et al. Psychological resilience following disasters: A study of adolescents and their caregivers. *Journal of Loss and Trauma*, 2024, 1-32.
- ¹⁴ PRIETO, David Martinez. Spirituality among Mexican Transnational Teaching Youth: Towards Decolonialization and Humanization of Research. *Río Bravo: A Journal of the Borderlands*, 2024, 25: 230-247.

olumlu etkiler yaratabilmesi için bireysel bağıllık düzeylerinin dikkate alınması gerektiğini öne sürmektedir.

Bu eleştiriler, manevi değerlerin bireysel farklılıklar ve bağlamsal faktörlere göre ele alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Manevi danışmanlık, olumlu etkilerini artırmak için bireylerin ihtiyaçlarına ve kültürel bağlamlarına uygun şekilde uyarlanmalıdır. Bu yaklaşım, gençlerin psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirirken potansiyel olumsuz etkileri en aza indirecektir.

1.1. Araştırma Soruları

Manevi değerler, ergenlerin psikolojik dayanıklılıklarını nasıl etkiler?

Manevi danışmanlık, ergenlerin stresle başa çıkma becerilerini ve yaşam doyumlarını ne ölçüde destekler?

Psikolojik dayanıklılık ile yaşam doyumu arasındaki ilişkide manevi başa çıkma yöntemlerinin rolü nedir?

Manevi değerlere sahip olmanın, gençlerin içsel çatışmalarını azaltma ve özgüvenlerini artırma üzerindeki etkileri nelerdir?

Ergenlerin manevi danışmanlık hizmetinden faydalanması, onların sosyal uyum ve genel yaşam kalitesi üzerinde nasıl bir etki yapar?

1.2. Hipotezler

H1: Manevi değerlere sahip ergenlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri, manevi değerlere sahip olmayanlara göre daha yüksektir.

H2: Manevi danışmanlık desteği alan ergenlerin stresle başa çıkma becerileri ve genel yaşam doyumları, manevi danışmanlık almayanlara göre anlamlı derecede yüksektir.

H3: Manevi başa çıkma yöntemleri, psikolojik dayanıklılık ile yaşam doyumu arasındaki pozitif ilişkiyi güçlendirmektedir.

H4: Manevi değerlere sahip ergenler, içsel çatışmalarını daha düşük düzeyde yaşamakta ve özgüven düzeyleri daha yüksek olmaktadır.

H5: Manevi danışmanlık desteği alan ergenler, sosyal uyum düzeylerinde ve genel yaşam kalitelerinde anlamlı bir artış göstermektedir.

1.3. Yöntem

Bu çalışma, ergenlerde manevi değerler, manevi başa çıkma yöntemleri ve manevi danışmanlık süreçlerinin psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla sistematik literatür taraması yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Literatür taraması, belirli bir konudaki mevcut bilgi birikimini analiz ederek daha geniş bir perspektif sunmayı hedefleyen bir yöntemdir. Bu bağlamda, çalışma kapsamında konuyla ilgili bilimsel makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri ile akademik raporlar derinlemesine incelenmiştir.

Araştırmada, kaynakların seçiminde sistematik bir yaklaşım benimsenmiştir. Literatür taraması, PubMed, Scopus, Web of Science ve Google Scholar gibi ulusal ve uluslararası veri tabanları kullanılarak yapılmıştır. Tarama sırasında “maneviyat”, “manevi başa çıkma”, “psikolojik dayanıklılık”, “ergenlik” ve “yaşam doyumu” gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. Dahil edilen çalışmaların seçiminde, hakemli dergilerde yer alan ve manevi değerlerin ergenlerin psikolojik dayanıklılıkları üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar öncelikli olarak değerlendirilmiştir.

Literatür taraması sonucunda elde edilen bulgular, çalışmanın amacı doğrultusunda sistematik bir şekilde sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir. Bu yöntem, ergenlerin manevi değerler, manevi başa çıkma stratejileri ve manevi danışmanlık süreçleriyle ilgili mevcut bilimsel bilgilerin bütüncül bir yaklaşımla ele alınmasını sağlamıştır.

1.4. Veri Toplama Süreci

Bu çalışmada veri toplama süreci, konuyla ilgili akademik kaynakların sistematik ve kapsamlı bir şekilde incelenmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Literatür taramasında, ulusal ve uluslararası düzeyde erişilebilir olan çeşitli akademik veri tabanları kullanılmıştır. Erişim sağlanan kaynaklar, özellikle manevi başa çıkma, psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu konularında yapılmış nitelikli araştırmaları içermektedir.

Veri toplama aşamasında PubMed, Scopus, Web of Science ve Google Scholar gibi veritabanlarından yararlanılmıştır. Bu taramalarda, “maneviyat”, “manevi başa çıkma”, “psikolojik dayanıklılık”, “ergenlik” ve “yaşam doyumu” gibi anahtar kelimeler kullanılarak ilgili çalışmalar belirlenmiştir. Dahil edilen kaynakların seçiminde belirli kriterlere dikkat edilmiştir:

- Tarih Aralığı: 2000-2023 yılları arasında yayımlanmış çalışmalar.
- Yayın Türü: Hakemli makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri ile akademik raporlar.
- Dil: Türkçe ve İngilizce yayınlar öncelikli olarak değerlendirilmiştir.

Tarama sürecinde toplamda 100'den fazla çalışma incelenmiş, bu kaynaklardan araştırma sorularıyla doğrudan ilişkili olanlar seçilmiştir. Literatür taramasına dahil edilen çalışmalar, manevi değerler, manevi başa çıkma stratejileri ve manevi danışmanlık süreçlerinin psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu üzerindeki etkilerini ele alan araştırmalardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra araştırma kapsamına alınmayan çalışmaların büyük çoğunluğu, konu dışı içerik barındırdığı veya tam metin erişiminin mümkün olmadığı gerekçesiyle elenmiştir.

Sonuç olarak incelenen kaynaklar çalışmanın amacı doğrultusunda temalar altında sınıflandırılmış ve ilgili bulgular analitik bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Bu süreç, literatür taramasından elde edilen verilerin daha bütüncül bir şekilde ele alınmasını sağlamıştır.

1.5. Kullanılan Kaynaklar ve Kapsam

Araştırmada incelenen kaynaklar; ergenlerin manevi değerleri, manevi başa çıkma yöntemleri ve manevi danışmanlık süreçlerinin psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu üzerindeki etkilerini ele alan çalışmalardan oluşmaktadır. Bu kaynakların seçiminde, manevi başa çıkma stratejilerinin ergenlerin stresle başa çıkma becerilerini nasıl etkilediği ve manevi danışmanlık süreçlerinin psikolojik sağlık üzerindeki katkıları incelenmiştir. Kaynaklar, ergenlik dönemi bağlamında manevi değerlerin bireyler üzerinde oluşturduğu etkileri geniş bir perspektiften değerlendiren literatürden özenle seçilmiştir.

Seçilen çalışmalar, yöntem ve kapsam açısından titizlikle değerlendirilmiştir. İncelenen çalışmalar, dini başa çıkma yöntemlerinin bireylerin psikolojik uyum süreçlerine katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların, araştırmanın amacı doğrultusunda kapsamlı bir şekilde incelenmesi ve sınıflandırılması, elde edilen bulguların daha sistematik bir biçimde analiz edilmesine olanak tanımıştır.

2. Bulgular

İnsanoğlu, doğumdan ölüme kadar geçen süreçte, yaş ve fiziksel özelliklerine göre farklı dönemlerden geçer ve her dönemde kendine özgü özellikler sergiler. Bu dönemler; çocukluk, gençlik, yetişkinlik, orta yaşlılık, yaşlılık ve ihtiyarlık olarak altı evrede sıralanabilir. Bu sıralamaya göre gelişim, her birey için aynı basamaklardan geçerek ilerler. İnsanın fiziksel yapısından duygusal ve kişilik özelliklerine kadar nasıl bir birey olacağı ise hem genetik mirasına hem de yaşadığı çevrenin özelliklerine bağlı olarak şekillenir.

“Buluğa erme” süreci, çocukluktan gençliğe geçişin bir işareti olup; bireyin ırkına ve çevresel koşullarına göre farklılık gösterebilir. Bu dönemde gençlerin bedeninde boy ve yapıyı etkileyen hızlı değişimler olurken, cinsel olgunlaşma süreci de başlar. Hızla ve sürekli devam eden bu değişimler, gençlerin yetişkinler ve ebeveynleri tarafından ne tam

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

anlamıyla bir çocuk ne de tam anlamıyla bir yetişkin olarak görülmesine neden olur. Değişimlerin ani ve hızlı bir şekilde başlaması, ergenlik dönemini genç bireyler için zorluklar ve sorunlarla dolu, fırtınalı ve stresli bir süreç haline getirir¹⁵

Gençlik döneminde değişim, sadece fiziksel değil, aynı zamanda duygusal ve ruhsal boyutlarda da devam eder. Hem fiziksel hem de duygusal dönüşümlerin yaşandığı bu evre, bireyin kimlik arayışına girdiği ve bağımsızlık kazanmaya yönelik adımlar attığı bir süreç olarak tanımlanır.¹⁶ Bu dönemde beynin özellikle prefrontal korteks bölgesinin gelişiminin henüz tamamlanmamış olması nedeniyle, ergenlerde duygusal tepkiler yoğun olurken karar verme süreçleri zaman zaman riskli ve dürtüsel olabilir.¹⁷ Bu durum, gençlerin sosyal ilişkilerde daha fazla zorluk yaşamasına ve beklenmedik tepkiler vermelerine neden olabilir.

Ergenlik sürecinde bireyler, içsel bir denge kurma ve sosyal çevreye uyum sağlama çabası içindedirler.¹⁸ Bu dönemde, aile dinamikleri, akran ilişkileri ve toplumun beklentileri gibi sosyal faktörler, ergenlerin psikososyal gelişimini doğrudan şekillendiren temel unsurlar arasında yer alır. Topçuoğlu'nun¹⁹ araştırması, çocuklukta duygusal özelliklerin ergenlik döneminde yaşanan duygusal zorluklarla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Ergenler bir yandan bağımsızlık ve kimlik geliştirme çabası içindeyken, diğer yandan toplumsal normlara uyum sağlama gereksinimi hissederler.²⁰ Sosyal kabul görme arzusu ve kimlik arayışı, bu dönemde gençler için yoğun bir baskı unsuru haline gelir.

Erikson'un kimlik ve rol karmaşası kuramına göre, ergenlik dönemi kimlik gelişimi açısından kritik bir evredir ve gençler bu süreçte sosyal çevrelerinin beklentileri ile kendi kimliklerini oluşturma çabası arasında kalır.²¹ Gençler hem kendilerini tanıma ve ifade etme sürecindedirler, hem de toplum, aile ve arkadaşlarının beklentilerini karşılamaya çalışmaktadırlar.²² Bu süreçte aile desteği, ergenlerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlayarak özgüven kazanmalarına katkı sağlar. Güçlü aile bağları, ergenlerin içsel çatışmalarını sağlıklı bir şekilde yönetmelerine yardımcı olur.²³

¹⁵ Adnan Kulaksızoğlu. Ergenlik Psikolojisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, 17-18.

¹⁶ Ahmet Tunç. *Ergenlik döneminde duygusal zeka özelliklerinin ve benlik saygısının internet bağımlılığı ile ilişkisinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, 2020.

¹⁷ Giedd et al., a.g.m.

¹⁸ Blakemore ve Robbins, a.g.m.

¹⁹ Sinan Topçuoğlu. "Ergenlerde Duygu Regülasyonu." *İnteraktif Bilim: Disiplinlerarası Araştırma ve İncelemeler Dergisi* 2 (2023): 10-49.

²⁰ Aysel Ergün ve Fatma Şişman. "Ergenlik Dönemi." *Sağlığın Değerlendirilmesi, Okul Dönemindeki Çocukların Sağlığının Geliştirilmesi Kitabı* içinde, Editör: Sebahat Gözüüm, Vize Yayıncılık, 61-181, 2016.

²¹ Erik H. Erikson. *Identity youth and crisis*. No. 7. WW Norton & Company, 1968.

²² Meeus at. al., a.g.m.

²³ REW, Lynn; WONG, Y. Joel. A systematic review of associations among religiosity/spirituality and adolescent health attitudes and behaviors. *Journal of adolescent health*, 2006, 38.4: 433-442.

Aile ve akran desteği, gençlerin kendilerini ifade etme yetisi geliştirirken; akran ilişkileri, ergenlerin psikolojik iyi oluşlarını da doğrudan etkiler. Akran baskısı, sosyal anksiyete ve kabul edilmeme korkusu, bu dönemde sıklıkla karşılaşılan duygusal zorluklar arasındadır.²⁴ Aile içi dinamikler, ergenlerin kendilerini tanıma süreçlerinde belirleyici bir rol oynar. Ebeveynlerin gençlerin bağımsızlık çabalarına duyarlı yaklaşması, onların kimlik gelişimini destekler.²⁵

Özellikle etnik kimlik arayışında olan gençler, sosyal baskılar nedeniyle kimlik karmaşasını daha yoğun yaşayabilirler.²⁶ Kimlik geliştirme sürecinde sosyal çevre, gençlerin içsel çatışmalarını artırarak toplumda kabul görme çabalarına etki eder. Bu baskılar, duygusal dengesizlik ve stresin artmasına neden olabilir.²⁷

Ergenlik dönemindeki beyinsel değişimler, bireylerin duygusal ve bilişsel süreçlerine doğrudan etki eder. Henüz tam gelişmemiş olan prefrontal korteks, gençlerin ani ve düşünmeden kararlar vermesine yol açar ve bu durum çevresel etkilere karşı daha duyarlı olmalarına neden olur.²⁸ Bu süreçte kimlik arayışı ergenliğin en önemli psikososyal süreçlerinden biridir. Gençler, "Ben kimim?" sorusuna yanıt ararken kendilerini toplumsal rollere adapte etmeye ve bağımsız bir birey olarak varlıklarını ortaya koymaya çalışırlar.²⁹

Maneviyat, bu zorlu dönemde gençlerin içsel denge sağlamasında önemli bir rol oynar. Araştırmalar, manevi değerlere sahip olmanın gençlerin stresle başa çıkma becerilerini güçlendirerek psikolojik dayanıklılıklarını artırdığını ortaya koymaktadır.³⁰ Manevi danışmanlık, bireylerin karşılaştıkları zorlukları anlamlandırmalarına yardımcı olarak duygusal dayanıklılık kazanmalarına destek sağlar.³¹ Dua ve meditasyon gibi manevi pratiklerin ergenlerin stres seviyelerini düşürmeye yardımcı olduğu ve ruhsal dengelerini korumalarına katkıda bulunduğu gözlemlenmiştir.³²

Sonuç olarak, ergenlik dönemi biyolojik, psikolojik ve sosyal boyutlarıyla karmaşık bir gelişim sürecidir. Bu dönemde gençlerin sağlıklı bir kimlik geliştirebilmesi için aile, akran ve sosyal destek sistemlerinin yanı sıra manevi değerlerin de önemi büyüktür. Ergenlik

²⁴ Koenig, Harold G. Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications. *International Scholarly Research Notices*, 2012, 2012.1: 278730.

²⁵ Molock, Sherry Davis, et al. Relationship between religious coping and suicidal behaviors among African American adolescents. *Journal of Black Psychology*, 2006, 32.3: 366-389..

²⁶ Jean S. Phinney. "Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research." *Readings in Ethnic Psychology* (2013): 73-99.

²⁷ Şen, a.g.m.

²⁸ Blakemore ve Robbins, a.g.m.; Tunç, a.g.e.

²⁹ Erik H. Erikson. *Identity youth and crisis*. No. 7. WW Norton & Company, 1968.

³⁰ Koenig, a.g.m.

³¹ Şekerli, a.g.m.

³² Bor, a.g.e., 2024.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

sürecinde akademik, sosyal ve aile kaynaklı stres faktörleri gençlerin günlük yaşamını zorlaştırabilir ve psikolojik dayanıklılıklarını etkileyebilir.

2.1. Akademik Stres ve Anksiyete

Ergenlik döneminde sıkça karşılaşılan stres faktörlerinden biri akademik başarı kaygısıdır. Bu dönemde ergenler, artan akademik beklentilerle birlikte sınav stresi, ders yükü ve gelecek kaygısı gibi zorluklarla başa çıkmak zorunda kalırlar. Hankin ve arkadaşlarının³³ araştırmasına göre, akademik stres kaynaklı anksiyete, bireyde sürekli endişe, korku ve gerginlik duygularına yol açar. Hormonal değişimlerin de etkisiyle bu kaygılar yoğunlaşabilir ve konsantrasyon sorunları, uyku bozuklukları ve fiziksel belirtiler şeklinde kendini gösterebilir. Akademik stres sadece bireylerin akademik performansını değil, aynı zamanda özgüvenlerini ve sosyal ilişkilerini de olumsuz etkileyen önemli bir faktördür. Toplum tarafından kabul görme ve başarılı bir birey olarak algılanma isteği, gençlerin üzerindeki baskıyı artırabilir. Bu durum, bireylerin psikolojik dayanıklılıklarını zayıflatarak sosyal izolasyon yaşamalarına ve içsel çatışmalara yol açabilir. Özellikle sınav stresi ve başarısızlık korkusu, ergenlerin yaşam doyumunu düşüren ve kimlik gelişimini olumsuz etkileyen faktörler arasında yer alır.³⁴

Manevi değerler ve manevi başa çıkma stratejileri, ergenlerin akademik stresle başa çıkmalarında önemli bir destek mekanizması sağlayabilir. Karşlı'nın (2019) çalışması, manevi pratiklerin gençlerin stres seviyelerini düşürerek kendilerini daha güvende hissetmelerine yardımcı olduğunu göstermektedir. Örneğin, dua ve meditasyon gibi manevi aktiviteler, bireylerin duygu düzenleme becerilerini artırarak stres kaynaklı kaygılarını hafifletmektedir. Ayrıca, manevi danışmanlık desteğinin verilmesi gençlerin akademik hedeflerini daha geniş bir perspektiften değerlendirmelerine katkı sağlar.³⁵ Memiş'in (2019) araştırmasında, manevi danışmanlık desteği alan ergenlerin akademik stresle daha etkili bir şekilde başa çıktıkları ve özgüvenlerini koruyabildikleri belirtilmiştir.³⁶

2.2. Depresyon ve Duygusal Sorunlar

Ergenlik döneminde sıkça görülen bir diğer psikolojik sorun, depresyondur. Depresyon, gençlerde uzun süreli üzüntü, umutsuzluk ve değersizlik hislerine neden olabilir ve kendine güvenin azalması, hayattan zevk alamama ve yalnızlık gibi belirtilerle kendini gösterir.³⁷ Ergenlikte depresyonun yaygın olması, bu yaş grubundaki bireylerin hem

³³ Benjamin L. Hankin, Robin Mermelstein ve Lauren Roesch. "Sex differences in adolescent depression: Stress exposure and reactivity models." *Child Development* 78/1 (2007): 279-295.

³⁴ Koenig, a.g.m.

³⁵ Karşlı, Necmi. Gençlerde sınav kaygısı, dindarlık ve dua ilişkisi. *Dergiabant*, 2019, 7.13: 190-219.

³⁶ Hülya Memiş. *Manevi danışmanlık uygulamalarının ergenlerin ergenlik sorunlarıyla başa çıkma düzeylerine etkisi*. 2018. Master's Thesis. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı.

³⁷ a.g.m.

bireysel hem de sosyal gelişimlerini olumsuz etkiler. Hormonal değişimlerle birleşen sosyal baskılar, ergenlikte depresyonun yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Bu tür duygusal sorunlar yaşayan gençler, sosyal çevrelerinden uzaklaşabilir, akademik başarılarında düşüş yaşayabilir ve yaşamdan kopma duygusu hissedebilirler³⁸

Bu süreçte depresyon, ergenlerin kimlik geliştirme ve bağımsızlık kazanma çabalarını olumsuz etkileyerek içsel dengeyi korumayı zorlaştırabilir. Fruehwirth ve arkadaşlarının (2019)³⁹ yaptığı çalışmada, manevi değerlere bağlılığın depresyon semptomlarını hafifletmede etkili olduğu belirtilmiştir. Bjorck ve arkadaşlarının yaptığı çalışmada (2010) manevi başa çıkma stratejilerinin, bireylerin duygusal sorunlarını yönetmelerine katkı sağladığı, özellikle pozitif dini başa çıkma yöntemlerinin bireylerde içsel huzuru artırdığı ifade edilmiştir.⁴⁰ Dua ve meditasyon gibi manevi pratikler, bireylerin kendilerini daha anlamlı bir bağlama yerleştirmelerine yardımcı olabilir.

Ancak, manevi destek stratejilerinin her birey için aynı derecede etkili olmadığını öne süren çalışmalar da bulunmaktadır. Ano ve Vasconcelles (2005)⁴¹, bazı bireylerin manevi başa çıkma stratejilerini etkisiz bulabileceğini ve bu durumun depresyonu hafifletmek yerine artırabileceğini belirtmiştir. Terreri ve Glenwick ise özellikle negatif dini başa çıkma yöntemlerinin, bireylerin kaygı seviyelerini artırabileceği ve duygusal zorlukları daha karmaşık hale getirebileceği vurgulanmıştır.⁴² Sarizadeh ve arkadaşlarının (2020) çalışması, manevi başa çıkma yöntemlerinin bireysel farklılıklara ve çevresel faktörlere göre değişkenlik gösterdiğini ifade etmektedir.⁴³

2.3. Akran Baskısı ve Riskli Davranışlar

Ergenler için sosyal çevrenin büyük bir önemi vardır ve bu dönemde akranlarının düşünce ve davranışlarına karşı daha duyarlı hale gelirler. Akran baskısı, ergenlerin sosyal kabul görmek veya dışlanmamak adına istemedikleri davranışları sergilemelerine neden olabilir. Brown ve arkadaşlarının⁴⁴ çalışmalarına göre, akran baskısı gençleri sigara, alkol ve uyuşturucu gibi riskli davranışlara yönlendirebilir. Gençler, sosyal gruplar içinde kendilerine yer edinmek veya "cool" olarak algılanmak için bu tür davranışları

³⁸ Tuba Niyazibeyoğlu. "Ergenlerin Umut Duygularını Artırması Açısından Biyografilerin Önemine Dair Bir Değerlendirme." *Milli Eğitim Dergisi* 52/240 (2023): 3221-3238.

³⁹ Fruehwirth, Jane Cooley; IYER, Sriya; ZHANG, Anwen. Religion and depression in adolescence. *Journal of Political Economy*, 2019, 127.3: 1178-1209.

⁴⁰ Bjorck, Jeffrey P., et al. The adolescent religious coping scale: Development, validation, and cross-validation. *Journal of Child and Family Studies*, 2010, 19: 343-359.

⁴¹ Gina G. Ano ve Erin B. Vasconcelles. "Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis." *Journal of Clinical Psychology* 61/4 (2005): 461-480.

⁴² Terreri, Cydney J.; Glenwick, David S. The relationship of religious and general coping to psychological adjustment and distress in urban adolescents. *Journal of Religion and Health*, 2013, 52: 1188-1202.

⁴³ Sarizadeh, Mohammad Sadegh; NAJAFI, Mahmoud; REZAEI, Ali Mohammad. The prediction of depression based on religious coping and the components of positive youth development in adolescents. *Mental health, religion & culture*, 2020, 23.2: 216-228.

⁴⁴ Brown ve arkadaşları 1986

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

deneyebilirler.⁴⁵ Akran baskısı, sosyal kabul görme arzusuyla birleştiğinde, gençlerin bireysel değerleri ile toplumun beklentileri arasında kalmalarına yol açabilir.

Akran baskısının gençler üzerindeki etkisi, aynı zamanda onların özsaygı ve özgüven düzeylerini de etkiler. Toplum içinde kabul görmek ve gruba ait hissetmek isteyen ergenler, akranlarının eleştirilerine karşı daha hassas hale gelir. Bu durum, gençlerin kendilerini olumsuz değerlendirmelerine, sosyal anksiyete yaşamalarına ve riskli davranışları benimsemelerine neden olabilir. Akran baskısı altında kalan gençler, kendi değerlerinden uzaklaşarak çevrelerinin beklentilerine uyum sağlamaya çalışabilirler⁴⁶

2.4. Aile Çatışmaları ve Bağımsızlık Arayışı

Ergenlikte yaşanan aile çatışmaları, gençlerin bağımsızlık isteği ile ebeveynlerin koruma ve yönlendirme çabalarının çatışması sonucu ortaya çıkar. Ebeveynlerin, çocuklarını koruma ve yönlendirme arzusu, gençlerin özgürlük arayışlarıyla çelişebilir ve bu durum aile içinde çatışmalara yol açabilir.⁴⁷ Ergenler, bağımsızlık kazanmak ve kendi kararlarını almak isterken, aynı zamanda ebeveynlerinin desteğine de ihtiyaç duyarlar. Bu çatışmalar, gençlerde öfke, hayal kırıklığı ve uzaklaşma duygularını tetikleyebilir.⁴⁸

Çatışmalar çözülemeyip kronik hale geldiğinde, gençlerin aileden uzaklaşma eğilimi artabilir ve gençler yalnızlık duygusuna kapılabilirler. Özellikle bu dönemde aile içindeki sağlıklı olmayan iletişim ergenlerin psikolojik ve sosyal gelişimlerini olumsuz etkileyebilir. Ebeveynlerin gençlerin bağımsızlık arayışına saygı göstermesi ve destek olması, onların sağlıklı bir kimlik geliştirmelerine katkıda bulunur.⁴⁹ Aile içindeki çatışmaların sağlıklı bir şekilde çözülmesi, ergenlerin aile bağlarını güçlendirirken sosyal çevrelerine uyum sağlamalarını da kolaylaştırır. Bu süreçte, aileden alınan duygusal destek, ergenlerin manevi kaynaklara yönelme eğilimini artırabilir.

Manevi değerler ise stresle başa çıkma ve duygusal dengeyi koruma konusunda ergenler için önemli bir dayanak oluşturur. Manevi değerlere sahip ergenler, karşılaştıkları zorluklarla daha güçlü bir şekilde başa çıkarak içsel bir huzur hissedebilirler. Manevi başa çıkma stratejileri, gençlerin zorlayıcı yaşam olaylarını anlamlandırmalarına katkı sağlar ve ruhsal dayanıklılıklarını artırır. Araştırmalar, manevi değerlere bağlı bireylerin stresli durumlarda daha düşük kaygı yaşadıklarını ve kendilerini daha güvende hissettiklerini ortaya koymaktadır.⁵⁰ Maneviyat, ergenlerin duygusal sağlamlık kazanmalarına katkıda

⁴⁵ Laurence Steinberg ve Kathryn C. Monahan. "Age differences in resistance to peer influence." *Developmental Psychology* 43/6 (2007): 1531.

⁴⁶ Savcı, a.g.e.

⁴⁷ Laurence Steinberg ve Amanda S. Morris. "Adolescent development." *Annual Review of Psychology* 52/1 (2001): 83-110.

⁴⁸ Meeus at. al., a.g.m.

⁴⁹ Phinney, a.g.m.

⁵⁰ Koenig, a.g.m.; Şekerli, a.g.m.

bulunurken, sosyal çevreleriyle daha sağlıklı ilişkiler geliştirmelerine de zemin hazırlar.⁵¹ Bu süreçte, manevi değerlerin rehberlik ettiği bireysel farkındalık ve içsel odaklanma pratikleri, gençlerin ruhsal dengelerini koruyarak özgüvenlerini ve yaşam doyumlarını artırabilir. Manevi danışmanlık ise bu tür süreçleri desteklemek ve gençlerin manevi kaynakları daha etkin kullanmalarına yardımcı olmak için önemli bir araç olabilir. Manevi değerlere sahip gençler, çevreden gelen olumsuz baskılara karşı daha dirençli hale gelir ve kendilerini ifade etmekte daha başarılı olurlar. Ergenlik döneminde maneviyatın ruhsal dayanıklılığı artırıcı etkisi bu yaş grubunda yaygın olan stres faktörlerinin olumsuz etkilerini azaltabilir.⁵²

Maneviyat, bireylerin stresli durumlara karşı daha dayanıklı olmalarına ve direnç göstermelerine katkıda bulunabilir. Manevi değerlerin bireylerin psikolojik sağlığı üzerindeki olumlu etkisi, onların yaşamın anlamını keşfetmelerine, daha geniş bir perspektif kazanmalarına ve stres faktörlerine karşı dayanıklılık geliştirmelerine katkı sağlar. Bu etki, özellikle ergenlik gibi zorlu dönemlerde daha belirgin hale gelir. Araştırmalar, manevi değerlere sahip bireylerin depresyon, anksiyete ve stres gibi sorunlara karşı daha dirençli olduklarını ve bu tür durumlarla başetmede daha başarılı olduklarını göstermektedir.⁵³

Ergenlik döneminde manevi değerlere sahip olmanın olumlu sonuçlarını inceleyen araştırmalar; manevi başa çıkma stratejilerinin bu yaş grubundaki bireylerde psikolojik sağlığı destekleyici etkilerini vurgulamıştır. Parlar⁵⁴ manevi başa çıkmanın, gençlerin kendilerini anlamlandırma sürecinde olumlu katkısının olduğu ve stresli durumlara karşı direnç göstermelerine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde, Gürsu'nun⁵⁵ araştırması, manevi yönelimi güçlü olan gençlerin depresyon ve anksiyete gibi psikolojik sorunlara daha az yatkın olduklarını, manevi desteğin bu tür sorunlarla başa çıkmada kritik bir rol oynadığını ortaya koymuştur.

Rew ve Wong'un 43 çalışmayı analiz ettiği araştırmada, manevi başa çıkma stratejilerinin ve dini katılımın, ergenlerde depresif belirtileri azalttığı ve riskli davranışlardan uzak durmalarını sağladığı görülmüştür.⁵⁶ Molock ve arkadaşları⁵⁷ ise dini katılım ve manevi başa çıkma stratejilerinin depresyon ve umutsuzluk yaşayan gençlerde intihar riskini

⁵¹ Gina G. Ano ve Erin B. Vasconcelles, a.g.m.

⁵² Bor, a.g.e.; Şen, a.g.m.

⁵³ Koenig, a.g.m.

⁵⁴ Nurgül Parlar. *Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Ergenlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi*. Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2023.

⁵⁵ Orhan Gürsu. *Ergenlik döneminde psikolojik sağlık ve dindarlık ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

⁵⁶ Lynn Rew ve Y. Joel Wong. "A systematic review of associations among religiosity/spirituality and adolescent health attitudes and behaviors." *Journal of Adolescent Health* 38/4 (2006): 433-442.

⁵⁷ Sherry D. Molock, Rita Puri, Sara Matlin ve Crystal Barksdale. "Relationship between religious coping and suicidal behaviors among African American adolescents." *Journal of Black Psychology* 32/3 (2006): 366-389.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

azalttığını ortaya koymuşlardır. Bu çalışmalar, manevi değerlere sahip olmanın kriz anlarında kaygıyı azaltarak psikolojik sağlamlığı artırdığını göstermektedir.

Kula'nın⁵⁸ çalışmasında manevi değerlerin gençlerin kimlik karmaşası ve sosyal uyum sorunlarıyla başa çıkmalarına olumlu katkı sağladığını belirtilmektedir. Araştırmada din eğitimi alan gençlerin özgüvenlerinde ve kendini tanıma becerilerinde anlamlı artışlar gözlemlenmiştir.

Maneviyatın ve manevi başa çıkma stratejilerinin ergenlerin psikolojik sağlamlıklarını artırdığına dair pek çok yaklaşım bulunmakla birlikte, bu yaklaşımlar her zaman ve herkes için aynı derecede etkili olmayabilir. Araştırmalar, manevi başa çıkma stratejilerinin bazı durumlarda gençler üzerinde beklenenin aksine olumsuz etkiler yaratabileceğini göstermektedir.

Çiftçioğlu ve arkadaşları (2024)⁵⁹, manevi başa çıkma stratejilerinin faydalı etkilerinin bireyin içinde bulunduğu sosyal bağlama göre değişebileceğini öne sürmüştür. Araştırmalar özellikle katı dini normların baskın olduğu çevrelerde, manevi başa çıkma uygulamalarının gençlerde suçluluk ve dışlanma duygularını artırabileceğini göstermektedir. Bu durum, manevi değerlerin stresle başa çıkmada destekleyici olmaktan ziyade ek bir stres kaynağına dönüşebileceğine işaret etmektedir.

Smith (2003)⁶⁰, dini başa çıkmanın genç bireylerin kimlik gelişimi üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir. Dini liderlerin veya toplulukların baskıcı tutumlarının, gençlerin bağımsızlık arayışını engelleyebileceği ve kimlik gelişimi sürecinde duygusal çatışmaları artırabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, manevi başa çıkmanın etkilerinin, bireyin manevi değerlerine bağlılığı ve bu değerleri nasıl hayata geçirdiğine bağlı olarak değiştiği vurgulanmaktadır.

Akkaya Türkol (2020)⁶¹ ise, olumsuz dini başa çıkma stratejilerinin gençlerde kaygı ve depresyonu artırabileceğini öne sürmektedir. Örneğin, cezalandırıcı bir Tanrı inancı veya dini sorumlulukların aşırı zorlayıcı bir şekilde dayatılması, gençlerin maneviyata bakışını olumsuz etkileyebilir ve içsel huzuru sağlamalarını zorlaştırabilir.

Compas (2001)⁶² dini bağlılığı düşük bireylerde manevi başa çıkma stratejilerinin etkisiz kaldığını ve bu durumun stres seviyelerini artırdığını göstermiştir. Bu sonuç, manevi başa

⁵⁸ Mehmet Naci Kula. *Ergenlerde kimlik bunalımı ve din eğitiminin etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1986.

⁵⁹ Çiftçioğlu, Masume, et al. Gençler Arasında İntihar Eğilimleri, Sebepleri ve Çözüm Yolları. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 2024, 11.112: 2090-2102.

⁶⁰ Smith, Christian. *Moral, believing animals: Human personhood and culture*. Oxford University Press, 2003.

⁶¹ Akkaya Türkol, Yeliz. *Kişilik ve dini başa çıkma arasındaki ilişkinin incelenmesi-Çorum örneği*. 2020. Master's Thesis. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶² Compas, Bruce E., et al. Coping with stress during childhood and adolescence: problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological bulletin*, 2001, 127.1: 87.

çıkmanın her bireyde aynı etkileri yaratmadığını ve bireysel ihtiyaçlara uygun şekilde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Pugh (2019)⁶³, manevi başa çıkmanın sosyal etkilerinin eleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Farklı inançlara sahip bireyler arasında manevi uygulamaların sosyal dışlanma veya ayrılmaya neden olabileceğini ifade etmişlerdir. Özellikle dini homojenliğin bulunmadığı topluluklarda, manevi başa çıkma stratejilerinin bireylerin sosyal ilişkileri üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceği belirtilmiştir.

Ayten (2018)⁶⁴, manevi başa çıkmanın depresyon riskini bazı durumlarda artırabileceğini, bunun da özellikle bireysel farklılıklar ve bağlama bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bu durum, manevi başa çıkmanın her durumda etkili bir çözüm olmadığını ve dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu eleştiriler, manevi başa çıkmanın faydalarını tarafsız bir şekilde değerlendirmeyi ve bağlama uygun stratejiler geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Manevi yaklaşımlar, bireyin ihtiyaçlarına uygun şekilde uygulandığında fayda sağlayabilirken, bireyden tamamen uzak veya baskıcı uygulamalar zarar verebilir. Bu nedenle, maneviyatın genç bireylerin yaşamında nasıl bir rol oynayacağını belirlerken kişisel, sosyal ve kültürel faktörler mutlaka dikkate alınmalıdır.

2.5. Manevi Danışmanlık ve Psikolojik Sağlık

Manevi danışmanlık, bireylerin manevi değerler ve inançları temel alarak psikolojik anlam bulmalarına ve içsel dengesizlikleri yönetmelerine destek olan bir rehberlik yaklaşımıdır. Ergenlik dönemindeki bireyler, kimlik gelişimi ve kendini keşfetme sürecinde yoğun bir arayış içinde oldukları için, psikolojik ve manevi desteğe özellikle ihtiyaç duyarlar. Bu çerçevede manevi danışmanlık, gençlerin kendilerini tanımalarına, kendi değerleriyle bağlantı kurmalarına ve güçlü bir kimlik geliştirmelerine katkı sağlar. Yılmaz ve Söylev'in⁶⁵ çalışması, manevi danışmanlığın gençlerin içsel huzur bulmalarına ve dayanıklılık kazanmalarına yardımcı olduğunu vurgulamaktadır. Bu danışmanlık türü, gençlerin duygusal dalgalanmalar karşısında denge kurmalarını sağlarken, manevi değerler aracılığıyla yaşamı anlamlandırmalarına da yardımcı olur. Gürsu'ya göre⁶⁶ bulgularına göre, manevi danışmanlık, ergenlerin kimlik karmaşası ve sosyal uyum sorunlarını çözmelerine destek olarak kendilerini daha güvende hissetmelerini sağlar.

⁶³ Pugh, Kelley. Religious attendance, surrender to God, and suicide risk: Mediating pathways of feeling forgiven by God and psychopathology. 2019.

⁶⁴ Ayten, Ali. Din ve Sağlık; Kavram, Kuram ve Araştırma. Marmara Akademi Yayınları, 2018.

⁶⁵ Sema B. Yılmaz ve Özlem F. Söylev. "Ergenlik döneminde maneviyata genel bir bakış." *Current Research in Social Sciences and Humanities* 2/2 (2023): 22-32.

⁶⁶ Gürsu, a.g.e.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

Stres yönetimi açısından manevi danışmanlık, ergenlerin zorlayıcı yaşam olaylarını daha olumlu bir bakış açısıyla değerlendirmelerine destek olur. Yılmaz ve Söylev'in⁶⁷ çalışması, manevi danışmanlık sürecinde dua ve meditasyon gibi pratiklerin kaygıyı azaltarak gençlerin stresli durumlarla daha kolay başa çıkmalarına yardımcı olduğunu göstermektedir. Bu süreçte bireyler, manevi değerleri içselleştirip zorlukları bu değerler üzerinden anlamlandırır. Bu yaklaşım, gençlerin stres kaynaklarını daha etkili bir biçimde yönetmelerini sağlar ve kriz durumlarında onlara dayanıklılık kazandırır. Aşkın'ın⁶⁸ bulguları da, manevi danışmanlık alan gençlerin zor durumlarda duygusal denge sağlamada daha başarılı olduklarını ve kendilerini daha güçlü hissettiklerini göstermektedir. Sosyal desteğin sınırlı kaldığı durumlarda, manevi danışmanlık gençlerin kendi iç dünyalarında güç bulmalarına olanak tanır.

Ancak manevi danışmanlık her zaman beklenen sonuçları doğurmayabilir. Koenig ve Larson (2001)⁶⁹, manevi yaklaşımların bireyin dini inanç sistemine bağlı olarak farklı sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. Cezalandırıcı bir Tanrı inancı veya dini sorumlulukların aşırı zorlayıcı bir şekilde dayatılması gibi olumsuz yaklaşımlar, bireylerde kaygı ve depresyonu artırabilir. Canda ve arkadaşları (2019)⁷⁰, manevi danışmanlık uygulamalarının dini homojenliğin bulunmadığı gruplarda sosyal dışlanma veya çatışmaya yol açabileceğini ifade etmiştir. Özellikle farklı dini inanç sistemlerine sahip bireylerle çalışılırken, danışmanlık sürecinin daha kapsayıcı bir yaklaşımla ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Psikolojik dayanıklılık ve yaşam doyumu, ergenlerin ruh sağlığı ve gelişim süreçlerinde temel göstergeler arasında kabul edilir. Manevi danışmanlık, gençlerin karşılaştıkları zorlukları birer gelişim fırsatı olarak görmelerini sağlayarak psikolojik dayanıklılıklarını artırır. Şen'in⁷¹ araştırmasında, manevi danışmanlık hizmeti alan ergenlerin yaşamlarını daha anlamlı bir çerçevede değerlendirdikleri ve dolayısıyla yaşam doyumlarının arttığı gözlemlenmiştir. Bu süreçte gençler, yaşadıkları sorunları manevi bakış açısıyla ele alarak ruhsal sağlıklarını koruyabilmekte ve kendilerini daha huzurlu hissetmektedir. Gürsu'nun⁷² araştırması da manevi desteği alan gençlerin özgüvenlerinin arttığını, yaşam doyumlarını olumlu yönde etkilediğini ve sosyal çevreleriyle daha sağlıklı ilişkiler kurmalarına katkı sağladığını göstermektedir.

⁶⁷ Yılmaz ve Söylev, a.g.m.

⁶⁸ Aslı Aşkın. *Sağlık çalışanlarının (doktor ve hemşireler) serbest zaman faaliyetlerine katılım zamanları ile algılanan stres düzeyleri, psikolojik dayanıklılıkları arasındaki ilişkinin analizi* (SBÜ Dr. Siyami Ersek Göğüs Kalp Damar Cerrahisi Eğitim ve Araştırma Hastanesi örneği). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2019.

⁶⁹ G. KOENIG, Harold; LARSON, David B. Religion and mental health: Evidence for an association. *International review of psychiatry*, 2001, 13.2: 67-78.

⁷⁰ CANDA, Edward R.; FURMAN, Leola Dyrud; CANDA, Hwi-Ja. *Spiritual diversity in social work practice: The heart of helping*. Oxford University Press, USA, 2019.

⁷¹ Şen, a.g.m.

⁷² Gürsu, a.g.e.

Ancak, Perrone ve arkadaşları (2006)⁷³, manevi başa çıkma stratejilerinin dini bağlılığı düşük bireylerde beklenen etkiyi göstermediğini ve hatta bu stratejilerin bazı durumlarda stres seviyesini artırabileceğini belirtmiştir.

Manevi danışmanlık, ergenlerin yalnızca kısa vadeli rahatlamalarını değil, uzun vadede psikolojik dayanıklılık, yaşam doyumu ve sosyal uyum kapasitelerini geliştirmelerini destekler. Bununla birlikte, bu süreçte kullanılan yöntemlerin bireylerin kültürel, dini ve sosyal bağlarına uygun olması büyük önem taşır. Yanlış veya bağlama duyarlı uygulamalar, manevi danışmanlık sürecinde beklenen olumlu etkilerin aksine ek stres kaynağı oluşturabilir. Bu nedenle, manevi danışmanlık, bireyin ihtiyaçlarına ve çevresel faktörlere duyarlı bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

2.6. Psikolojik Dayanıklılık, Yaşam Doymu ve Manevi Başa Çıkma Arasındaki İlişkiler

Psikolojik dayanıklılık, bireylerin stresli ve zorlayıcı yaşam olaylarına karşı duygusal ve zihinsel sağlığını koruma, esnek kalma ve kriz sonrasında toparlanabilme yeteneğidir. Bu özellik, bireyin yaşam doyumunu—yani hayatında tatmin ve mutluluk duygularını sürdürebilmesini—sağlamak açısından kritik bir rol oynar. Özellikle ergenlik döneminde, hızlı biyolojik ve sosyal değişimlerin yaşandığı bu süreçte, psikolojik dayanıklılık bireylerin yaşamdan aldıkları tatmini artırıcı bir etki gösterir.⁷⁴

Psikolojik dayanıklılığı yüksek bireyler, karşılaştıkları zor durumları daha olumlu bir bakış açısıyla değerlendirebilirler ve bu durum, yaşam doyumlarını artırır. Cohn ve arkadaşlarının⁷⁵ araştırması, pozitif duyguların dayanıklılığı güçlendirerek bireylerin mutluluğunu ve yaşam doyumunu yükselttiğini göstermektedir. Bu ilişki, dayanıklı bireylerin stresli olaylarla daha sağlıklı bir şekilde başa çıkmalarını ve hayatlarına daha fazla anlam katmalarını sağlar. Yıldırım⁷⁶ da psikolojik dayanıklılığın, bireyleri mutluluğa engel olan duygusal bariyerlerden koruyarak mutluluk ve doyum duygularını daha yüksek düzeylerde yaşamalarına katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Psikolojik dayanıklılık, beynin bazı yapıları tarafından da desteklenmektedir. Özellikle Kong ve arkadaşlarının⁷⁷ yaptığı çalışmada; beynin dayanıklılık ve yaşam doymu arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini öne sürülmektedir. Bu çalışmada, prefrontal korteks gibi duyu düzenleme işlevi olan beyin bölgelerinin dayanıklılığının güçlenmesinde kritik

⁷³ Perrone, Kristin M., et al. Relationship of spirituality to work and family roles and life satisfaction among gifted adults. *Journal of Mental Health Counseling*, 2006, 28.3: 253-268.

⁷⁴ "Ordinary magic: Resilience processes in development." *American Psychologist* 56/3 (2001): 227; Osman Güler, a.g.e.

⁷⁵ Michael A. Cohn, Barbara L. Fredrickson, Sara L. Brown, Jennifer A. Mikels ve Anne M. Conway. "Happiness unpacked: positive emotions increase life satisfaction by building resilience." *Emotion* 9/3 (2009): 361.

⁷⁶ Mustafa Yıldırım. "Mediating role of resilience in the relationships between fear of happiness and affect balance, satisfaction with life, and flourishing." *Europe's Journal of Psychology* 15/2 (2019): 183.

⁷⁷ Feng Kong, Xiaomeng Wang, Shan Hu ve Jiang Q. Liu. "Neural correlates of psychological resilience and their relation to life satisfaction in a sample of healthy young adults." *Neuroimage* 123 (2015): 165-172.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

rol oynadığı belirtilmiştir. Beynin dayanıklılığı artırıcı rolü, bireylerin stresli durumlarda daha esnek olmalarını ve yaşam doyumlarını korumalarını sağlar. Dolayısıyla, beynin dayanıklılık mekanizmaları bireylerin mutluluğu ve yaşam doyumunu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

2.7. Maneviyat ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi

Manevi değerler, bireylerin stresli yaşam olaylarına karşı daha dirençli olmalarını sağlayan güçlü bir içsel kaynak olarak kabul edilmektedir. Manevi değerlere sahip olmanın bireylerin ruh sağlığı üzerindeki koruyucu etkisi, birçok araştırma tarafından desteklenmiştir. Örneğin, Ellison ve Levin⁷⁸ manevi değerlere bağlı bireylerin depresyon ve anksiyete düzeylerinin daha düşük olduğunu ve stresle başa çıkmada daha başarılı olduklarını ortaya koymuştur. Maneviyat, bireylerin hayatlarına anlam katmalarına ve yaşadıkları zorlukları birer gelişim fırsatı olarak görmelerine olanak tanır; bu da psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirir.

Ergenlerde manevi değerlerin psikolojik sağlamlık üzerindeki olumlu etkisi, bu dönemde kimlik gelişimini desteklemek açısından büyük önem taşır. Yılmaz ve Söylev'in⁷⁹ araştırması, manevi değerlere bağlı gençlerin kimlik gelişimi sürecinde daha istikrarlı olduklarını ve sosyal baskılar karşısında daha dirençli durabildiklerini göstermektedir. Özellikle ergenlikte kimlik karmaşası ve sosyal baskılara dayanıklılık sergileyen gençlerin psikolojik olarak daha güçlü olduğu ve yaşamdan daha yüksek bir doyum aldıkları belirtilmektedir.

Manevi değerler, kriz ve stres dönemlerinde bireylerin psikolojik dayanıklılığını destekleyerek onların bu tür zorlayıcı durumlarla daha güçlü bir şekilde başa çıkmalarını sağlar. Maneviyatın sağladığı içsel güç, bireylerin zorlukları daha geniş bir perspektiften değerlendirmelerine ve stresli durumlarla daha olumlu bir bakış açısıyla mücadele etmelerine katkıda bulunur. George ve arkadaşlarının⁸⁰ çalışması, manevi değerlere bağlı bireylerin kriz anlarında daha düşük kaygı yaşadıklarını ve içsel huzur bulduklarını göstermektedir. Bu bağlamda manevi yat, bireylerin duygusal sağlamlıklarını koruyarak yaşam doyumlarını sürdüröbilmeleri için kritik bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

2.8. Manevi Başa Çıkma Yöntemlerinin Dayanıklılık Üzerindeki Etkisi

Manevi başa çıkma stratejileri, bireylerin zorlayıcı yaşam olayları karşısında duygusal denge sağlayarak dayanıklılık geliştirmelerine yardımcı olur. Bu stratejiler arasında dua etmek, meditasyon yapmak, dini ritüellere katılmak ve manevi bir topluluk içinde yer almak gibi pratikler bulunmaktadır. Bu tür manevi pratikler, bireylerin kendilerini

⁷⁸ Ellison ve Levin, a.g.m.

⁷⁹ Yılmaz ve Söylev, a.g.m.

⁸⁰ Linda K. George, Christopher G. Ellison ve David B. Larson. "Explaining the relationships between religious involvement and health." *Psychological Inquiry* 13/3 (2002): 190-200.

duygusal olarak desteklenmiş hissetmelerini ve daha güvende olmalarını sağlar. Parlar'ın⁸¹ çalışmasında, manevi başa çıkmanın gençlerin kendilerini anlamlandırma süreçlerinde olumlu etkiler sağladığı ve içsel bir denge kurmalarına yardımcı olduğu belirtilmiştir. Özellikle kimlik arayışının yoğun olduğu ergenlik döneminde, manevi başa çıkma stratejileri, gençlerin stresli durumlarla daha sağlıklı başa çıkmalarını destekler.

Dua ve meditasyon gibi manevi başa çıkma yöntemlerinin gençlerin psikolojik dayanıklılıkları üzerindeki olumlu etkisi çeşitli araştırmalarla doğrulanmıştır. Kabat-Zinn⁸², manevi pratiklerin bireylerin duygusal düzenlemelerinde kritik bir rol oynadığını ve onlara daha huzurlu bir ruh hali kazandırdığını ifade etmektedir. Zorlayıcı durumlar karşısında dua eden bireylerin kendilerini yalnız hissetmedikleri ve içsel bir destek hissettikleri vurgulanmaktadır. Bu manevi başa çıkma stratejileri, gençlerin zorlayıcı süreçlerde duygusal destek bulmalarına yardımcı olarak psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirir.

Manevi başa çıkma yöntemlerini benimseyen bireyler, stresli durumlar karşısında daha sakin kalabilmekte ve krizleri daha yapıcı bir yaklaşımla çözme eğilimindedir. Ano ve Vasconcelles'in⁸³ araştırması, manevi başa çıkma yöntemlerinin bireylerin zorlayıcı olaylar karşısında daha olumlu bir tutum geliştirmelerine yardımcı olduğunu göstermektedir. Bu stratejiler, bireylerin yaşamlarına anlam katarak stresli olayları daha yapıcı bir şekilde ele almalarını sağlar.

2.9. Yaşam Doyumu ve Manevi Değerler

Manevi değerler, bireylerin yaşamlarına daha geniş bir perspektiften bakmalarını sağlayarak yaşam doyumlarını artıran önemli bir faktördür. Manevi değerlere sahip bireyler, karşılaştıkları zorlukları daha kolay kabullenebilmekte ve bu durumlardan kişisel bir anlam çıkarmaktadır. Örneğin, Beery ve arkadaşlarının⁸⁴ çalışması, manevi değerlerin bireylerin sağlık koşulları altında bile yaşam kalitesini destekleyici bir faktör olarak ruh sağlığı üzerinde olumlu etkiler sağladığını göstermektedir. Manevi değerler, bireylerin hem içsel huzur bulmalarına hem de yaşama daha olumlu bir bakış açısıyla yaklaşmalarına katkıda bulunur.

Manevi değerler, sosyal destek arayışındaki bireyler için de güçlü bir destek mekanizması sunar. Manevi bağlar, bireylerin yalnızlık hislerini azaltarak, kendilerini bir topluluğun parçası olarak görmelerini sağlar. Gerson'un⁸⁵ çalışması, manevi destek alan bireylerin daha güçlü bir yaşam sürdüklerini ve sosyal destek sistemlerinin yaşam doyumlarını

⁸¹ Parlar, a.g.e.

⁸² Jon Kabat-Zinn. *Wherever you go, there you are: Mindfulness meditation in everyday life*. Hachette UK, 2023.

⁸³ Gina G. Ano ve Erin B. Vasconcelles, a.g.m.

⁸⁴ Theresa A. Beery, Linda S. Baas, Carrie Fowler ve Glen Allen. "Spirituality in persons with heart failure." *Journal of Holistic Nursing* 20/1 (2002): 5-25.

⁸⁵ Michael W. Gerson. "Spirituality, social support, pride, and contentment as differential predictors of resilience and life satisfaction in emerging adulthood." *Psychology* 9/3 (2018): 485-517.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

artırdığını ortaya koymaktadır. Bu açıdan, manevi değerlerin bireylerin sosyal ve duygusal tatminlerini destekleyen bir rol oynadığı söylenebilir.

Sosyal çevrede manevi değerlerle kurulan bağlar, bireylerin yalnızca yaşam doyumlarını değil, aynı zamanda psikolojik sağlamlıklarını da güçlendirir. Maneviyat ve sosyal destek arasındaki bu etkileşim, bireylerin stresli durumlarla başa çıkmalarını kolaylaştırmakta ve duygusal olarak daha güçlü bireyler olmalarına yardımcı olmaktadır. Manevi değerlere sahip olmak, bireylerin yaşamda karşılaştıkları zorlukları daha anlamlı bir çerçevede değerlendirmelerine ve bu sayede daha tatmin dolu bir yaşam sürmelerine katkıda bulunur.

2.10. Manevi Danışmanlık ve Yaşam Doyumu Üzerindeki Etkiler

Manevi danışmanlık, bireylerin karşılaştıkları sorunları manevi değerler çerçevesinde anlamlandırmalarını ve bu değerlerden yola çıkarak çözümler üretmelerini sağlayan önemli bir destek mekanizmasıdır. Bu süreç, bireylerin manevi değerlerle bağ kurarak duygusal sağlamlıklarını artırmalarına ve hayatlarına daha derin bir anlam kazandırmalarına yardımcı olur. Özellikle yaşam doyumunun artırılmasında, manevi danışmanlık güçlü bir rehberlik aracı olarak öne çıkar.⁸⁶ Yapılan araştırmalar, manevi danışmanlık sürecinde bireylerin sorunlara pozitif bir bakış açısıyla yaklaşarak yaşam doyumlarının arttığını göstermektedir.⁸⁷

Manevi danışmanlık, bireylerin stresli durumları sadece daha kolay kabullenmelerini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda bu olayları gelişim fırsatı olarak görme eğilimlerini güçlendirir. Bu süreçte bireyler, karşılaştıkları zorlukları aşarken manevi bir perspektif kazanır ve içsel kaynaklarını daha etkin kullanmayı öğrenirler. Şen'in⁸⁸ araştırması, manevi danışmanlık alan bireylerin yaşamlarını daha anlamlı bir çerçevede değerlendirdiklerini ve bu sayede yaşam tatminlerinin arttığını ortaya koymuştur. Manevi danışmanlık, bireylere içsel destek sağlayarak kendilerini daha güvende hissetmelerine ve sorunlarını manevi değerler doğrultusunda çözmelerine yardımcı olur.

Özellikle ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerinde manevi danışmanlık, bireylerin kimlik gelişim süreçlerine de katkı sağlar. Bu yaşlarda kimlik gelişiminin sağlıklı bir şekilde tamamlanması, yaşam doyumunda gözle görülür bir artışa yol açmaktadır.⁸⁹ Ergenlik gibi yoğun değişim dönemlerinde manevi danışmanlık, gençlerin kendilerini ve değerlerini daha iyi tanıyarak sağlam bir kimlik oluşturmalarına destek olur. Bu süreç, bireylerin yaşadıkları zorlukları sadece baş edilmesi gereken sorunlar olarak değil, aynı zamanda

⁸⁶ Kenneth I. Pargament. *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press, 2001.

⁸⁷ Koenig, a.g.m.

⁸⁸ Şen, a.g.m.

⁸⁹ Erik H. Erikson. *Identity youth and crisis*. No. 7. WW Norton & Company, 1968.

içsel büyüme ve olgunlaşma fırsatı olarak görmelerini sağlar. Hood, Hill ve Spilka⁹⁰, manevi danışmanlığın bireylerin içsel denge ve huzur bulmalarına yardımcı olduğunu ve bu durumun yaşam doyumlarını olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir.

Manevi danışmanlığın bireylerin özgüveni ve sosyal ilişkileri üzerindeki etkisi de yaşam doyumunu artıran faktörler arasında yer alır. Gürsu'nun⁹¹ çalışmasında, manevi danışmanlık alan gençlerin özgüvenlerinde artış olduğu, sosyal çevreleriyle daha sağlıklı ilişkiler kurdukları ve bu olumlu gelişmelerin yaşam tatminlerini desteklediği gözlemlenmiştir. Danışmanlık sürecinde bireylerin kendilerine duydukları güvenin pekişmesi, çevreleriyle daha uyumlu ve pozitif ilişkiler kurmalarını sağlar. Diğer araştırmalar da, manevi danışmanlık sayesinde bireylerin daha empatik, hoşgörülü ve açık iletişim kurabilen kişiler haline geldiklerini ve bu özelliklerin sosyal destek arayışında olumlu etkiler yarattığını göstermektedir⁹². Böylece, manevi danışmanlık alan bireyler hem kendileriyle hem de sosyal çevreleriyle daha uyumlu ilişkiler kurarak yaşam tatminlerini artırır.

Manevi danışmanlık, bireylerin yalnızca kişisel destek bulmalarını sağlamaz, aynı zamanda onların sosyal çevrelerinde daha güçlü bağlar kurmalarına yardımcı olur. Sosyal destek arayışı, yaşam doyumunu etkileyen önemli bir faktördür. Emmons ve Paloutzian⁹³, manevi danışmanlık sürecinde kazanılan manevi değerlerin ve içsel rehberliğin, bireylerin sosyal çevrelerinde kabul görme ve destek bulma ihtiyaçlarını karşılamalarına katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Manevi değerler ışığında anlam arayışı, bireylerin hem kendilerine hem de çevrelerine karşı daha duyarlı olmalarını sağlayarak sosyal ilişkilerini olumlu etkiler. Manevi danışmanlık sayesinde sosyal çevreden daha fazla destek gören bireyler, yaşamlarındaki zorlukları daha kolay aşar ve bu da yaşam tatminini artıran güçlü bir etken olarak öne çıkar.

Manevi danışmanlık sürecinde bireylerin uygulayabileceği dua, meditasyon ve manevi topluluklarla bağ kurma gibi pratikler de önemli rol oynar. Bu manevi aktiviteler, bireylerin danışmanlık sürecinde yaşadıkları duygusal dalgalanmalara karşı içsel dayanıklılık geliştirmelerine katkı sağlar. Kabat-Zinn'in⁹⁴ araştırması, dua ve meditasyon gibi manevi pratiklerin bireylerin stresli durumlarda rahatlama ve duygusal denge bulma kapasitelerini güçlendiren temel başa çıkma stratejileri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu pratikler, bireylerin kendilerini yalnız hissetmemelerine ve içsel huzur bulmalarına yardımcı olur. Böylelikle manevi danışmanlık sürecindeki bireyler, içsel kaynaklarını

⁹⁰ Ralph W. Hood Jr., Peter C. Hill ve Bernard Spilka. *The psychology of religion: An empirical approach*. Guilford Press, 2009.

⁹¹ Gürsu, a.g.e

⁹² Neal Krause ve Karl M. Wulff. "Church-based social ties, a sense of belonging in a congregation, and physical health status." *The International Journal for the Psychology of Religion* 15/1 (2005): 73-93.

⁹³ Robert A. Emmons ve Raymond F. Paloutzian. "The psychology of religion." *Annual Review of Psychology* 54/1 (2003): 377-402.

⁹⁴ Kabat-Zinn, a.g.e.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

daha verimli kullanarak zor durumlarla daha sağlıklı başa çıkabilir ve yaşam doyumları artar.

Manevi danışmanlığın yaşam doyumuna olan katkısı, manevi başa çıkma stratejilerinin psikolojik dayanıklılık üzerindeki etkisiyle de bağlantılıdır. Pargament,⁹⁵ manevi başa çıkma stratejilerinin bireylerin stresli durumlara karşı geliştirdikleri dayanıklılık ve esnekliği artırarak ruh sağlığına ve yaşam doyumuna olumlu katkılar sağladığını göstermektedir. Bu stratejiler, bireylerin yalnızca kısa vadeli stresle başa çıkmalarını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda uzun vadede ruh sağlığını destekleyen etkiler sunar. Manevi danışmanlık sayesinde bireylerin stresle baş etme kapasitelerinin gelişmesi, onların yaşam doyumunu kalıcı olarak artıran bir faktördür.

Sonuç olarak, manevi danışmanlık, bireylerin yaşadıkları zorlukları kişisel gelişim süreci olarak kabul etmelerine olanak tanır. Sosyal ilişkilerde yaşanan anlaşmazlıklar veya akademik hayattaki başarısızlıklar gibi durumlar, manevi bir perspektifle değerlendirildiğinde bireyler için birer gelişme fırsatına dönüşebilir. Bu yaklaşım, bireylerin hayatlarına daha derin bir anlam kazandırarak genel tatmin düzeylerini artırır. Krause,⁹⁶ manevi danışmanlık sürecinde bireylerin yaşam olaylarına daha geniş bir perspektiften bakarak bu olayları kişisel gelişim süreçlerine katkı sağlayan deneyimler olarak değerlendirdiklerini ve bu bakış açısının yaşam doyumlarını artırdığını belirtmektedir. Manevi danışmanlık, bireylerin zorlayıcı yaşam olayları karşısında daha güçlü bir manevi dayanıklılık kazanmalarına katkıda bulunarak, yaşamdan aldıkları tatmini kalıcı hale getirir.

Genel olarak manevi danışmanlık, bireylerin kendilerini daha iyi anlamalarına, içsel huzur bulmalarına ve manevi değerleri temel alarak zorluklara karşı dayanıklılık kazanmalarına destek olmaktadır. Bu süreç, bireylerin yaşamlarını daha anlamlı bir perspektiften görmelerine yardımcı olurken, yaşam doyumlarını da artırmaktadır. Manevi danışmanlık, bireylerin kısa vadeli rahatlama sağlamalarının ötesinde, onların psikolojik ve manevi sağlıklarını uzun vadede destekleyen bir rehberlik süreci olarak öne çıkmaktadır.

3. Sonuç

Bu çalışmada manevi değerlerin ve manevi danışmanlık hizmetinin ergenlerin psikolojik dayanıklılık, stresle başa çıkma becerileri, yaşam doyumunu, içsel çatışmalar ve sosyal uyum üzerindeki etkilerini incelenmiştir. Bulgular, manevi destek ve manevi danışmanlık hizmetlerinin ergenlerin psikososyal gelişimi üzerinde anlamlı ve olumlu etkiler meydana getirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bu etkilerin bireylerin inanç sistemleri, dini

⁹⁵ Pargament, a.g.e.

⁹⁶ Neal Krause. "Traumatic events and meaning in life: Exploring variations in three age cohorts." *Ageing & Society* 25/4 (2005): 501-524.

bağlılık düzeyleri ve bağlamsal faktörlere bağlı olarak farklılık gösterebileceği görülmektedir.

Manevi değerlere sahip olmak, ergenlerin karşılaştıkları zorlukları daha kolay anlamlandırmalarına ve içsel bir denge kurmalarına katkı sağlamaktadır. Bu süreçte manevi değerler, gençlerin duygusal dayanıklılıklarını artıran ve yaşam olaylarını daha geniş bir perspektiften değerlendirmelerine olanak tanıyan güçlü bir rehber olarak öne çıkmaktadır. Ancak, manevi değerlerin etkisi her zaman olumlu olmayabilir; bireyin manevi başa çıkma stratejileri üzerindeki deneyimleri, dini bağlılık düzeyi ve çevresel baskılar, bu etkilerin yönünü belirleyen önemli faktörlerdir.

Manevi danışmanlık, stresle başa çıkmada ve yaşam doyumunu artırmada önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Manevi pratikler, bireylerin zorlayıcı durumlarla başa çıkma süreçlerini destek sağlarken gençlerin kendilerini daha huzurlu hissetmelerine ve stresle baş etmelerinde yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, manevi danışmanlık süreçlerinin bağlamsal duyarlılıkla uygulanmadığı durumlarda sosyal uyumsuzluk veya içsel çatışmaların artabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, manevi danışmanlık uygulamalarının bireysel farklılıklara duyarlı bir şekilde ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Psikolojik dayanıklılık ile yaşam doyumu arasındaki ilişki, manevi başa çıkma stratejilerinin desteğiyle daha da güçlenmektedir. Bu stratejiler, gençlerin yaşadıkları zorlukları birer gelişim fırsatı olarak değerlendirmelerine olanak tanımakta ve duygusal dengeyi korumalarını sağlamaktadır. Bununla birlikte, manevi başa çıkma stratejilerinin bireysel dini bağlılık düzeyine göre farklı etkiler gösterebildiği, bazı durumlarda ise stres seviyelerini artırabileceği de düşünülmektedir.

Manevi değerlere bağlı gençlerin içsel çatışmaları daha az yaşadıkları ve özgüven seviyelerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, manevi değerlerin kimlik gelişiminde güçlü bir destek sunduğunu ve çevreden gelen baskılara karşı direnç oluşturduğunu göstermektedir. Ancak, aşırı katı dini normların hâkim olduğu durumlarda, manevi danışmanlık süreçlerinin birey üzerinde baskı yaratabileceği ve özerklik duygusunu zayıflatabileceği unutulmamalıdır.

Son olarak, manevi danışmanlık hizmeti alan ergenlerin sosyal uyum düzeylerinde ve yaşam kalitelerinde anlamlı artışlar gözlemlenmiştir. Bu hizmetler, gençlerin sosyal ilişkilerini güçlendirmelerine, sorunlarla daha etkili başa çıkmalarına ve karşılaştıkları zorlukları daha olumlu bir perspektifle değerlendirmelerine yardımcı olmaktadır. Ancak, toplumsal çeşitliliğin yüksek olduğu gruplarda, manevi danışmanlık uygulamalarının sosyal çatışmalara yol açabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışma, manevi destek ve manevi danışmanlık hizmetlerinin ergenlerin psikososyal gelişimi üzerindeki olumlu etkilerini vurgularken, bu yaklaşımların bağlamsal ve bireysel farklılıklara duyarlı bir şekilde uygulanmasının önemine dikkat çekmektedir. Yanlış veya

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

bağlama duyarsız uygulamalar, beklenen olumlu etkilerin azalmasına ve bireylerin stres düzeyinin yükselmesine yol açabilir. Dolayısıyla, manevi danışmanlık süreçlerinde bireylerin dini, kültürel ve sosyal bağlamları önemlidir. Manevi değerlere olan duyarlılık, manevi danışmanlık hizmetlerinin etkinliğini artırarak ergenlerin psikososyal gelişimine daha fazla katkı sağlayacaktır.

4. Öneriler

Okullarda manevi danışmanlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, ergenlerin psikolojik ve sosyal sorunlarıyla daha etkili bir şekilde başa çıkmalarına katkı sağlayabilir. Özellikle stres, kaygı ve kimlik arayışı gibi ergenlik dönemine özgü zorluklarla mücadelede manevi danışmanlık önemli bir destek sunmaktadır. Bu hizmetlerin yalnızca bireysel değil, grup danışmanlığı formatında da sunulması, gençlerin akran desteğiyle sosyal bağlarını güçlendirmelerine ve kendilerini ifade etme becerilerini geliştirmelerine olanak tanıyabilir. Ayrıca, okullarda bu hizmetlerin erişilebilirliğinin artırılması, tüm öğrencilerin ihtiyaç duydukları rehberlik desteğini almasını sağlayacaktır. Ailelerin manevi danışmanlık süreçleri hakkında bilinçlendirilmesi, ergenlerin psikososyal gelişim süreçlerine daha güçlü bir şekilde katkı sağlamalarına olanak tanıyabilir. Ailelere yönelik seminerler ve atölye çalışmaları düzenlenerek, dini değerlerin aile içi iletişimde olumlu bir araç olarak nasıl kullanılabileceği açıklanabilir. Bu tür etkinlikler, ailelerin gençlerin bağımsızlık arayışlarını desteklemesini ve aynı zamanda değer temelli bir iletişim kurmalarını kolaylaştırabilir. Özellikle dini bilgelere danışma, nasihat gibi kültürel değerlerin doğru bir şekilde aktarılması, ergenlerin aile bağlarını güçlendirebilir ve kimlik gelişim süreçlerini destekleyebilir.

Ergenlerin manevi değerlerle desteklendiği sosyal grupların oluşturulması, yalnızlık hissini azaltmanın yanı sıra kriz durumlarında dayanıklılık kazanmalarına yardımcı olabilir. Manevi destek grupları, gençlerin zor zamanlarında birbirlerinden öğrenmelerine, sosyal bağlarını güçlendirmelerine ve manevi değerleri daha iyi anlamalarına katkı sağlayabilir. Grup çalışmaları, bireysel danışmanlık hizmetlerini tamamlayıcı bir nitelik taşıyarak gençlerin sosyal becerilerini ve topluluk içinde kendilerini ifade etme yetkinliklerini geliştirmelerine yardımcı olacaktır. Özellikle okullarda bu tür grupların teşvik edilmesi, gençlerin kriz durumlarında yalnız hissetmelerini önleyebilir.

Manevi danışmanlık hizmetlerinin kalitesini artırmanın temel yollarından biri, alanda uzmanlaşmış profesyonellerin yetiştirilmesidir. Üniversitelerde manevi danışmanlık üzerine lisans ve lisansüstü eğitim programlarının oluşturulması, bu alanda çalışacak profesyonellerin bilgi ve beceri düzeylerini artıracaktır. Ayrıca, sürekli mesleki gelişim programları ve sertifikasyon süreçleri, mevcut danışmanların yetkinliklerini artırarak daha etkili hizmet sunmalarına olanak tanıyabilir. Bu süreçte, farklı dini ve kültürel bağlamlarda çalışabilme becerisinin kazandırılması, danışmanların kapsayıcı bir yaklaşım geliştirmelerine katkıda bulunabilir.

Manevi danışmanlık hizmetlerinin farklı sosyo-kültürel bağlamlarda anlaşılması, bu hizmetlerin daha etkili bir şekilde uygulanmasına katkı sağlayabilir. Bu tür araştırmalar, manevi değerlerin farklı kültürlerdeki algısını ve danışmanlık uygulamalarındaki etkilerini değerlendirme imkânı sunar. Özellikle kültürel farklılıkların ergenlerin manevi başa çıkma stratejileri üzerindeki etkisinin anlaşılması, daha özelleştirilmiş ve bağlama duyarlı danışmanlık hizmetlerinin geliştirilmesine olanak tanıyacaktır. Böylece manevi danışmanlık, gençlerin ihtiyaçlarına uygun olarak şekillendirilebilir.

Teknolojik gelişmelerin sunduğu imkanlardan yararlanarak, manevi danışmanlık hizmetlerinin dijital platformlar üzerinden sunulması, hizmetlere erişimi artırabilir. Çevrimiçi bireysel danışmanlık, grup terapileri, meditasyon rehberlikleri ve dini içerikli eğitim modülleri, özellikle ulaşımı kısıtlı bireyler için büyük bir fırsat sunmaktadır. Dijital araçlar, gençlerin manevi danışmanlık hizmetlerine kolayca ulaşmasını sağlarken, aynı zamanda bireysel mahremiyeti koruyarak danışmanlık süreçlerini destekleyebilir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Ali Rıza Aydın-Firdevs Tubanur Karaduman

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

ERGEN SORUNLARI VE BAŞETME YÖNTEMİ OLARAK MANEVİYAT/MANEVİ DANIŞMANLIK

Kaynakça

- Adnan Kulaksızoğlu. *Ergenlik Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Ahmet Tunç. *Ergenlik döneminde duygusal zeka özelliklerinin ve benlik saygısının internet bağımlılığı ile ilişkisinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, 2020.
- Ann S. Masten. "Ordinary magic: Resilience processes in development." *American Psychologist* 56/3 (2001): 227.
- Aslı Aşkın. *Sağlık çalışanlarının (doktor ve hemşireler) serbest zaman faaliyetlerine katılım zamanları ile algılanan stres düzeyleri, psikolojik dayanıklılıkları arasındaki ilişkinin analizi* (SBÜ Dr. Siyami Ersek Göğüs Kalp Damar Cerrahisi Eğitim ve Araştırma Hastanesi örneği). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2019.
- Aysel Ergün ve Fatma Şişman. "Ergenlik Dönemi." *Sağlığın Değerlendirilmesi, Okul Dönemindeki Çocukların Sağlığının Geliştirilmesi Kitabı* içinde, Editör: Sebahat Gözüm, Vize Yayıncılık, 61-181, 2016.
- Ayşe Bor. *Manevi danışmanlıkla ilgili görülen bazı teknik ve kuramlar*. Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, 2024.
- Benjamin L. Hankin, Robin Mermelstein ve Lauren Roesch. "Sex differences in adolescent depression: Stress exposure and reactivity models." *Child Development* 78/1 (2007): 279-295.
- Betül Şekerli. "Bilişsel psikoloji perspektifinden din ve maneviyat." *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 9 (2024): 41-62.
- Bradford B. Brown, David R. Clasen ve Suzanne A. Eicher. "Perceptions of peer pressure, peer conformity dispositions, and self-reported behavior among adolescents." *Developmental Psychology* 22/4 (1986): 521.
- Bruce E. Compas, Jennifer K. Connor-Smith, Heather Saltzman, Alex H. Thomsen ve Martha E. Wadsworth. "Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research." *Psychological Bulletin* 127/1 (2001): 87.
- Christopher G. Ellison ve Jeffrey S. Levin. "The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions." *Health Education & Behavior* 25/6 (1998): 700-720.
- Daniel Goleman. *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ*. Bloomsbury Publishing, 2020.
- Erica Frydenberg ve Ramon Lewis. "Adolescent coping: The different ways in which boys and girls cope." *Journal of Adolescence* 14/2 (1991): 119-133.
- Erik H. Erikson. *Identity youth and crisis*. No. 7. WW Norton & Company, 1968.
- Feng Kong, Xiaomeng Wang, Shan Hu ve Jiang Q. Liu. "Neural correlates of psychological resilience and their relation to life satisfaction in a sample of healthy young adults." *Neuroimage* 123 (2015): 165-172.
- Gina G. Ano ve Erin B. Vasconcelles. "Religious coping and psychological adjustment to stress: A meta-analysis." *Journal of Clinical Psychology* 61/4 (2005): 461-480.
- Harold G. Koenig. "Religion, spirituality, and health: The research and clinical implications." *International Scholarly Research Notices* 2012/1 (2012): 278730.
- Jay N. Giedd ve diğerleri. "Brain development during childhood and adolescence: A longitudinal MRI study." *Nature Neuroscience* 2/10 (1999): 861-863.
- Jean S. Phinney. "Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research." *Readings in Ethnic Psychology* (2013): 73-99.
- Jon Kabat-Zinn. *Wherever you go, there you are: Mindfulness meditation in everyday life*. Hachette UK, 2023.
- Kenneth I. Pargament. *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford Press, 2001.
- Laurence Steinberg ve Amanda S. Morris. "Adolescent development." *Annual Review of Psychology* 52/1 (2001): 83-110.
- Laurence Steinberg ve Kathryn C. Monahan. "Age differences in resistance to peer influence." *Developmental Psychology* 43/6 (2007): 1531.
- Linda K. George, Christopher G. Ellison ve David B. Larson. "Explaining the relationships between religious involvement and health." *Psychological Inquiry* 13/3 (2002): 190-200.
- Lynn Rew ve Y. Joel Wong. "A systematic review of associations among religiosity/spirituality and adolescent health attitudes and behaviors." *Journal of Adolescent Health* 38/4 (2006): 433-442.
- Mehmet Naci Kula. *Ergenlerde kimlik bunalımı ve din eğitiminin etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 1986.

- Mehmet Savcı. *Ergenlerin sosyal zekâ, sosyal kaygı, akrân ilişkileri, internet bağımlılığı ve sosyal bağlılık düzeyleri arasındaki ilişkiler*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2017.
- Mert Avcı. "Ergenlikte toplumsal uyum sorunları." *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (2006): 39-63.
- Michael A. Cohn, Barbara L. Fredrickson, Sara L. Brown, Jennifer A. Mikels ve Anne M. Conway. "Happiness unpacked: positive emotions increase life satisfaction by building resilience." *Emotion* 9/3 (2009): 361.
- Michael W. Gerson. "Spirituality, social support, pride, and contentment as differential predictors of resilience and life satisfaction in emerging adulthood." *Psychology* 9/3 (2018): 485-517.
- Mustafa Yıldırım. "Mediating role of resilience in the relationships between fear of happiness and affect balance, satisfaction with life, and flourishing." *Europe's Journal of Psychology* 15/2 (2019): 183.
- Neal Krause ve Karl M. Wulff. "Church-based social ties, a sense of belonging in a congregation, and physical health status." *The International Journal for the Psychology of Religion* 15/1 (2005): 73-93.
- Neal Krause. "Traumatic events and meaning in life: Exploring variations in three age cohorts." *Ageing & Society* 25/4 (2005): 501-524.
- Nurgül Parlar. *Dini Gelişim Teorileri Bağlamında Ergenlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimi*. Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, 2023.
- Orhan Gürsu. *Ergenlik döneminde psikolojik sağlık ve dindarlık ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
- Osman Güler. *Ergenlerde psikolojik dayanıklılık ile duygusal özerklik arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, 2021.
- Peter M. Lewinsohn, Gregory N. Clarke, John R. Seeley ve Paul Rohde. "Major depression in community adolescents: Age at onset, episode duration, and time to recurrence." *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry* 33/6 (1994): 809-818.
- Robert A. Emmons ve Raymond F. Paloutzian. "The psychology of religion." *Annual Review of Psychology* 54/1 (2003): 377-402.
- Sarah-Jayne Blakemore ve Trevor W. Robbins. "Decision-making in the adolescent brain." *Nature Neuroscience* 15/9 (2012): 1184-1191.
- Sema B. Yılmaz ve Özlem F. Söylev. "Ergenlik döneminde maneviyata genel bir bakış." *Current Research in Social Sciences and Humanities* 2/2 (2023): 22-32.
- Sherry D. Molock, Rita Puri, Sara Matlin ve Crystal Barksdale. "Relationship between religious coping and suicidal behaviors among African American adolescents." *Journal of Black Psychology* 32/3 (2006): 366-389.
- Sinan Topçuoğlu. "Ergenlerde Duygu Regülasyonu." *İnteraktif Bilim: Disiplinlerarası Araştırma ve İncelemeler Dergisi* 2 (2023): 10-49.
- Theresa A. Beery, Linda S. Baas, Carrie Fowler ve Glen Allen. "Spirituality in persons with heart failure." *Journal of Holistic Nursing* 20/1 (2002): 5-25.
- Tuba Niyazibeyoğlu. "Ergenlerin Umut Duygularını Artırması Açısından Biyografilerin Önemine Dair Bir Değerlendirme." *Milli Eğitim Dergisi* 52/240 (2023): 3221-3238.
- Tuğba Şen. "Manevi Danışmanlık ve Yaşam Doyumu Üzerindeki Etkiler." *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 5/2 (2023): 115-132.
- Wim I. M. Meeus, Anke Oosterwegel ve Wilma Vollebergh. "Parental and peer attachment and identity development in adolescence." *Journal of Adolescence* 25/1 (2002): 93-106.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 433-466/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 433-466

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

Muammer CENGİL

Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, Çorum

Prof. Dr., Hitit University, Department of Religious Psychology, Çorum/Türkiye

muammecengil@gmail.com

orcid.org/0000-0002-5449-5251

ror.org/01x8m3269

Ahmet KOÇ

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, İstanbul

Assoc. Prof., İstanbul University, Department of Religious Education, İstanbul/Türkiye

ahmetkoc@istanbul.edu.tr

orcid.org/0000-0001-6165-4401

ror.org/03a5qrr21

Öz

Aile, bireylerin psikolojik, duygusal ve manevi ihtiyaçlarının karşılandığı temel bir yapı taşıdır. Özellikle eşler arasındaki manevi doyum, aile içi huzurun sağlanmasında ve bireylerin yaşamdan tatmin olmasında önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, eşler arasındaki manevi doyumun, genel yaşam doyumunu nasıl etkilediği merak uyandıran bir araştırma alanıdır. Bu çalışmada, ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırma 2024 yılında Çorum'da 402 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada "Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum Ölçeği" ve "Yaşam Doyumu Ölçeği" kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre katılımcıların hem ailede eşler arasında manevi doyum hem de yaşam doyumunu algılarının yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin tüm faktörlerinde gruplar arasında anlamlı düzeyde farklılık olduğu; diğerkâmlık faktöründe kadınlar lehine diğer dört faktörde ise erkekler lehine olduğu ortaya çıkmıştır. 21-34 yaş grubundaki katılımcıların manevi doyum düzeylerinin diğer yaş grubundaki katılımcılara göre yüksek olduğu görülmüştür. Eğitim durumu ve evlenme yaşı manevi doyuma ve yaşam doyumuna etki etmezken, algılanan yüksek ekonomik düzeyin alt gruba göre yaşam doyumunu arttırdığı tespit edilmiştir. Evlilik süresinin eşler arasındaki manevi doyumunu etkileyen faktörlerden biri olduğu ve evlilik süresi 0-5 yıl olan katılımcıların manevi doyumunun daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Ancak çocuk sahibi olmanın ise eşler arasındaki manevi doyumunu düşürdüğü görülmüştür. Araştırmada ailede eşler arasındaki manevi doyum ve yaşam doyumunu arasında pozitif yönde, anlamlı ve genel olarak orta düzeyde bir ilişkinin olduğu diğer bir ifadeyle manevi doyumun yüksek olmasının yaşam doyumunu da olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla eşler arasındaki manevi doyumun, bireylerin yaşam kalitesini ve genel mutluluğunu arttırdığı söylenebilir.

Geliş Tarihi: 18.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1587185

Kabul Tarihi: 04.12.2024

Anahtar kelimeler: Aile, Manevi Doyum, Yaşam Doyumu, Evlilik.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERCEIVED SPIRITUAL SATISFACTION AND LIFE SATISFACTION BETWEEN SPOUSES IN THE FAMILY

Abstract

Sexual orientation, which refers to a person's sexual or romantic interest in any gender, is basically analyzed in two parts: heterosexuality and homosexuality. While heterosexuality refers to a person's sexual or romantic attraction to the opposite sex, homosexuality refers to a person's sexual or romantic interest in the same sex. While heterosexuality is considered to be compatible with fitrat, homosexuality is considered to be incompatible with fitrat. When the biopsychosocial structure and creation of human beings are analyzed, their individual and social roles reveal the characteristics of fitrat. On the other hand, recently, with some studies and incentives at the global level, the phenomenon of homosexuality has been made widespread all over the world. Instead of supporting the development of a healthy sexual identity in young people with sexual identity confusion, a significant number of mental health professionals assume a normalizing role by remaining neutral or adopting a supportive attitude towards sexual orientations contrary to fitrat. Currently, the APA's diagnostic criteria also normalize the issue. Many studies on the nature of homosexuality have concluded that homosexuality is not congenital but developed disorder. Studies on the effects of homosexuality have shown that it causes many biological and psychological problems in individuals. These studies are ignored and efforts to impose homosexuality on society are increasing gradually. Therefore, there is a need for a paradigm shift on this issue, starting from the field of psychology. At the point of ensuring this change, studies centered on the psychology of fitrat, which refers to the totality of the emotional and spiritual characteristics of human beings shaped by their creation, will be useful. It is necessary to create new diagnostic criteria that take into account the fitrat. In this study, the subject is addressed in a holistic manner by reviewing the sources expressing the psychology of fitrat.

Keywords: Psychology, Guidance and Psychological Counseling, Fitrat Psychology, Heterosexuality, Homosexuality

Atf / Cite as: Cengil, Muammer-Koç, Ahmet. "Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ile Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 433-466.

Giriş

Evlilik hayatında çiftlerin, duygusal ve manevi anlamda ne kadar tatmin olduğunu ifade eden eşler arası *manevi doyum*, çoğunlukla psikolojik yakınlık, duygusal destek, güven ve özen gibi faktörlere dayanır. Eşlerin birbirlerine gösterdiği sevgi, saygı, anlayış ve güven gibi temel değerlerle yakından ilişkili olan manevi doyum, ilişkiyi derinleştiren ve daha anlamlı hale getiren duygusal unsurların bir birleşimidir.

Manevi doyumun temel bileşenleri; duygusal bağlılık ve yakınlık, iletişim ve anlayış, saygı ve değer verme, güven ve sadakat, duygusal destek ve yardımlaşma, empati ve anlayıştır.

Manevi doyum, sadece eşler arasındaki duygusal bağları güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda ilişkinin kalitesini ve çiftlerin genel yaşam doyumunu da artırır. Bu duygusal tatminin arttığı bir evliliğin psikolojik sağlık, mutluluk ve özsaygı üzerinde olumlu etkiler oluşturduğu anlamına gelir. Yine evlilikte manevi doyum, çiftlerin ilişkilerine daha fazla

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

özveri, anlayış ve sabır göstermelerini sağlar ve bu durum zorluklarla başa çıkmayı kolaylaştırır ve ilişkinin uzun vadede sürdürülebilir olmasını sağlar.

Eşler arasındaki manevi doyum, genellikle bireylerin yaşamlarını ne kadar tatmin edici buldukları, genel memnuniyet ve mutluluk düzeyleri olarak tanımlayabileceğimiz *yaşam doyumunu* ile doğrudan ilişkilidir. Yani, evliliklerinde manevi tatmin yaşayan bireyler, yaşamlarının diğer alanlarında da genellikle daha yüksek bir tatmin ve mutluluk seviyesine sahiptirler. Evliliğin kalitesi ve bireylerin eşlerinden aldıkları destek, yaşam doyumlarını doğrudan etkileyen temel faktörlerdir. *Evlilikte yaşam doyumunu* ise bireylerin evliliklerini ve bu ilişkiye dair deneyimlerini nasıl değerlendirdikleriyle ilgilidir. Yüksek yaşam doyumuna sahip olan bireyler, evliliklerinden mutluluk ve huzur hisseden ve genel olarak tatmin olmuş kişilerdir. Bu tatmin, evlilikteki duygusal yakınlık, eş desteği, ilişki tatmini ve güven gibi faktörlerle doğrudan ilişkilidir.

Evlilikte yaşam doyumunu, psikolojik iyilik hali (well-being), duygusal sağlık ve genel yaşam memnuniyeti üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu, sadece kişisel yaşamda değil, çiftlerin ilişkilerindeki karşılıklı etkileşimde de önemli bir rol oynar (Sayın vd., 2019)

Aile içerisindeki ilişkiler ve bu ilişkilerin niteliği, bireylerin yaşam doyumunu üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Özellikle eşler arasındaki manevi doyum, aile içi huzurun sağlanmasında ve bireylerin yaşamdan tatmin olmasında önemli bir rol oynar. Manevi doyum, bireyin hayatı anlamlandırma, iç huzur bulma ve yaşamın zorluklarına karşı dayanıklılık geliştirme gibi unsurları içerir. Bu bağlamda, eşler arasındaki manevi doyumun, genel yaşam doyumunu nasıl etkilediği merak uyandıran bir araştırma alanıdır. Bu çalışmada, ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma, manevi doyumun bireylerin genel refahı üzerindeki etkisine dair önemli bilgiler sunmayı hedeflemiştir. Ayrıca bu çalışmada eşler arasında algılanan manevi doyum ile yaşam doyumunu; cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, meslek, ekonomik durum, evlenme yaşı, evlilik yaşı, çocuk sahibi olma durumu ve aile yapısı değişkenleri bağlamında ele alınmıştır.

1. Yöntem

Bu çalışmada, belirlenen değişkenler arasındaki ilişkileri analiz etmek amacıyla nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nicel yöntem, veri toplama sürecinde sayısal verilerden yararlanarak araştırma sorularına objektif, ölçülebilir ve genellenebilir yanıtlar sunmayı amaçlamaktadır (Büyüöztürk vd., 2024). Bu bağlamda, araştırma kapsamında veriler iki ölçek yoluyla toplanmış ve istatistiksel analiz teknikleri ile değerlendirilmiştir.

1.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada, belirli değişkenler arasındaki ilişkileri analiz etmek amacıyla tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli, mevcut durumu olduğu gibi betimlemeyi hedefleyen ve değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkilerini inceleyen bir nicel araştırma

desenidir (Büyüöztürk vd., 2024). Bu model, ilgili örneklem grubuna anket uygulaması yapılarak veri toplanmasını sağlar.

1.2. Örneklem

Araştırmanın örneklem grubunu, Çorum il merkezinde ikamet eden 21-75 yaş arası yetişkinler oluşturmaktadır. Örneklem, basit rastgele örnekleme yöntemi kullanılarak seçilmiştir. Toplam 402 katılımcı ile gerçekleştirilen bu araştırma, araştırmanın genellenebilirliğini sağlamak amacıyla yeterli büyüklükte seçilmiştir. Zira toplam nüfusu 300.000 civarında olan Çorum ili örneklem grubunun 384 olması yeterli kabul edilmektedir (Büyüöztürk vd., 2024). Çalışma grubu hakkında demografik bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur:

Tablo 1. Örneklem Grubunun Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	N	%
Cinsiyet	Kadın	291 72,4
	Erkek	111 27,6
Yaşınız	21-34 yaş arası	120 29,9
	35-44 yaş arası	156 38,8
	45-54 yaş arası	99 24,6
	55-64 yaş arası	25 6,2
	65 yaş ve üzeri	2 0,5
Öğrenim Durumunuz	İlkokul	35 8,7
	Ortaokul	20 5,0
	Lise	75 18,7
	Üniversite (Ön lisans)	82 20,4

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

	Üniversite (Lisans)	140	34,8
	Lisansüstü	50	12,4
Mesleğiniz	Akademisyen	15	3,7
	Öğretmen	75	18,7
	Diyanet Personeli	73	18,2
	Sağlık Personeli	15	3,7
	Serbest Meslek	29	7,2
	Ev Hanımı	119	29,6
	Kamu Personeli	30	7,5
	İşçi	16	4,0
	Çalışmayan	30	7,5
	Ekonomik Durumunuz	Alt gelir	44
Orta gelir		351	87,3
Üst gelir		7	1,7
Evlenme Yaşınız	18-24 yaş arası	235	58,5
	25 yaş ve üstü	167	41,5
Evlilik Süreniz	0-5 yıl	86	18,9

	6-10 yıl	51	15,2
	11-15 yıl	63	13,2
	16-20 yıl	62	15,4
	21-25 yıl	71	17,7
	26 yıl ve üstü	79	19,7
Çocuk Sahibi Olma Durumu	Çocuğumuz yok	53	13,2
	Tek çocuğumuz var	62	15,4
	2 çocuğumuz var	141	35,1
	3 çocuğumuz var	124	30,8
	4 ve daha fazla çocuğumuz var	22	5,5
Aile Yapısı	Evli Çift (Çocuksuz)	45	11,2
	Çocuklu Aile	315	78,4
	Geniş Aile (Aile Büyükleriyle Beraber)	34	8,5
	Diğer	8	2,0
TOPLAM		402	%100

Tablo 1'de görüldüğü üzere araştırmada yer alan katılımcılar dokuz farklı özellik bakımından birbirlerinden farklılıklar göstermektedir. Bu bakımdan ailede eşler arasında algılanan manevi doyumu ve yaşam doyumunu ölçmek için katılımcılarda olması beklenen maksimum çeşitliliğin sağlandığı söylenebilir. Ayrıca katılımcılara yöneltilen evlilik yaşı, evlilik süresi, aile yapısı ve çocuk sahibi olma gibi değişkenlerin ailede eşler

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

arasındaki manevi doyum ve yaşam doyumunu üzerindeki etkisinin ortaya konulması bakımından önemlidir. Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların önemli kısmının 45 yaş altı (%68,7), üniversite mezunu (%66,6), orta gelir düzeyi (%87,3) ve çocuklu aileler (%88,8) olduğu görülmektedir. Bu bakımdan nicelik olarak yeterli olan örneklemin nitelik olarak da evreni temsil gücünün yüksek olduğu ifade edilebilir.

1.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada elde edilen veriler, Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum Ölçeği ve Yaşam Doyumu Ölçeği kullanılarak toplanmıştır. Araştırmada kullanılan “Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum Ölçeği (EŞMDÖ)”, Cengil ve Koç tarafından 2023 yılında geliştirilmiştir. 29 maddeden oluşan ölçeğin olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık, sadakat, diğerkamalık, din ve maneviyat isimleri verilen beş boyutu bulunmaktadır. Daha önce geçerlik ve güvenirlik çalışmaları olan ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi aşamasında, $X^2=1,93$ ve RMSEA=0,05; diğer uyum indeksleri SRMR=0,07, NFI=0,91, CFI=0,95, IFI=0,95, RFI=0,90 ve TLI=0,95 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler, ölçeğin yapı uyumunun iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. Cronbach’s Alpha katsayısı ölçeğin tümü için 0,96, faktörler için sırasıyla 0,96, 0,94, 0,86, 0,87 ve 0,75 olarak ortaya çıkmıştır. Ölçeğin yüksek düzeyde güvenirliğe ve maddelerin iç tutarlılığa sahip olduğu belirlenmiştir (Cengil – Koç, 2023).

Yaşam Doyumu Ölçeği, ilk olarak Diener, Emmons, Larsen ve Griffin tarafından 1985 yılında geliştirilmiştir (Diener vd., 1985). Bu araştırmada kullanılan Türkçe uyarlama ve geçerlik-güvenirlik çalışması ise Dağlı ve Baysal tarafından 2016 yılında yapılmıştır. Tek boyutlu ölçek 5 maddeden oluşmaktadır. Daha önce geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmış olan ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi aşamasında, $X^2=1,17$ ve RMSEA=0,03; diğer uyum indeksleri SRMR=0,01, NFI=0,99, NFI=1,00, CFI=1,00, GFI=0,99 ve AGFI=0,97 olarak tespit edilmiştir. Bu değerler, ölçeğin yapı uyumunun iyi düzeyde olduğunu göstermektedir. Cronbach’s Alpha katsayısı 0,88 olarak ortaya çıkmıştır. Ölçeğin yüksek düzeyde güvenirliğe ve maddelerin iç tutarlılığa sahip olduğu belirlenmiştir (Dağlı – Baysal, 2016).

Tüm bu analizlerin sonucu olarak; hem ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin hem de yaşam doyumunu ölçeğinin 18 yaş ve üzeri evli bireyler ve gruplar için kullanılmaya uygun geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı oldukları ifade edilebilir.

1.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri toplama süreci 2024 yılı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara veri toplama araçları çevrim içi olarak uygulanmış, katılımcılardan gönüllülük esasına göre yanıtlar toplanmıştır. Katılımcıların anonim kalmasını sağlamak amacıyla herhangi bir kimlik bilgisi alınmamış, yanıtlar gizlilik esaslarına uygun olarak saklanmıştır.

Toplanan veriler, SPSS 26.0 kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırmada tanımlayıcı istatistikler için frekans, yüzde, ortalama, standart sapma; ilişkisel analizler için Pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Araştırma hipotezlerini test etmek için ise t-testi, ANOVA ve LSD testleri kullanılmıştır. Verilerin analizinde anlamlılık düzeyi 0,05 olarak belirlenmiştir.

2. Bulgular

Bu bölümde, araştırmanın temel problemlerine yanıt aramak amacıyla toplanan nicel verilerin analiz sonuçları sunulmaktadır. Veriler, katılımcılardan elde edilen yanıtların istatistiksel yöntemlerle değerlendirilmesi yoluyla incelenmiş ve sonuçlar, araştırmanın temel amaçları doğrultusunda sistematik bir şekilde sınıflandırılarak sunulmuştur. Bulguların daha iyi anlaşılabilmesi için ilgili değişkenlerin her biri ayrı ayrı ele alınmış, temel eğilimler ve anlamlı farklılıklar vurgulanmıştır. Bu analizler, araştırmanın amacına ulaşması ve temel problemlerin cevaplanması açısından önemli çıkarımlar sunmaktadır.

2.1. Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeği ve yaşam doyum ölçeğine verdikleri toplam puanlar ve ölçeklerdeki faktörlerin normallik değerleri Tablo 2’de sunulmuştur:

Tablo 2. Faktörlere Verilen Ortalama Puan Değerleri ve Normallik Değerleri

Faktör/Ölçe	N	Ortalama	Sd	Değer	Skewnes	Kurtosis	Cronbach'
Olumlu	402	3,38	0,97	Çoğunlukla	-0,16	-0,80	0,93
Duygusal	402	3,83	1,07	Çoğunlukla	-0,76	-0,34	0,94
Sadakat	402	3,92	1,21	Çoğunlukla	-0,87	-0,28	0,94
Diğerkâmlık	402	3,82	0,83	Çoğunlukla	-0,39	-0,50	0,72
Din ve	402	4,37	0,93	Kesinlikle	-1,39	1,06	0,95
Yaşam	402	3,51	0,93	Büyük	-0,79	-0,03	0,87

Tablo 2’deki sonuçlara göre ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğindeki olumlu kişilik özellik faktörünü ($\bar{X}$ =3,38), duygusal yakınlık faktörünü ($\bar{X}$ =3,83), sadakat faktörünü ($\bar{X}$ =3,92) ve diğerkâmlık faktörünü ($\bar{X}$ =3,82) puan vererek “çoğunlukla katılıyorum” düzeyinde; din ve maneviyat faktörünü ise ($\bar{X}$ =4,37) puan vererek “kesinlikle katılıyorum” düzeyinde değerlendirmişlerdir. Katılımcıların yaşam doyum ölçeğini ise

 LEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

($\bar{X}$ =3,51) puanla ‘‘büyük oranda katılıyorum’’ düzeyinde değerlendirdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların hem ailede eşler arasında manevi doyum hem de yaşam doyumunu algılarının 5’li likert tipi ölçekte 4’e karşılık gelen ‘‘ oğunlukla katılıyorum’’ düzeyinde olduğu ifade edilebilir.

Ayrıca Tablo 2’de faktörlerin Cronbach’s Alpha analizi sonuçları ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğindeki faktörler için sırasıyla 0,93, 0,94, 0,94, 0,72, 0,95 ve yaşam doyumunu  l eği için 0,87 Şeklinde tespit edilerek güvenirlik analizinin yüksek olduğu görülmüştür. Yapılan normallik testinde ise her iki ölçekteki faktörlerin  arpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında Skewness değerlerinin $-1,39 < X < -0,16$ arasında; Kurtosis değerlerinin ise $-0,80 < X < +1,06$ arasında değiştiği tespit edilmiştir. Basıklık ve  arpıklık değeri $-1,5$ ile $+1,5$ aralığındaki verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2020; George – Mallery, 2020; Hahs-Vaughn – Lomax, 2013). Normallik değerlerinin istenen seviyelerde ve güvenirlik değerlerinin de yüksek olması veriler için parametrik ve ilişkisel analizlerin yapılabilceğini ortaya koymaktadır.

Ailede eşler arasında manevi doyum ve yaşam doyumunu algılarının yüksek olması, g cl  bir ilişki dinamiciğine ve sağlıklı bir evlilik yapısına işaret eder. Manevi doyum, eşlerin birbirlerine duygusal olarak yakın olduklarını, birbirlerini anladıklarını ve karşılıklı destek sağladıklarını gösterir. Ayrıca paylaşılan değerler ve hedefler, iyi bir iletişim, güven ve sadakat, kişisel gelişim ve birlikte gelişim, aile içindeki rollerin dengesi, yaşam doyumunu artıran temel unsurlardır. Nitekim yapılan çalışmalar bireylerin manevi ve duygusal ihtiyaçlarının karŐılanmasının evlilik memnuniyetini artırabileceğini ve genel yaşam doyumuna katkıda bulunabileceğini göstermektedir.

Snyder ve Lopez manevi doyum ve yaşam doyumunu arasındaki ilişkiyi pozitif psikoloji çerçevesinde ele aldıkları çalışmalarında özellikle romantik iliŐkilerdeki manevi tatminin yaşam doyumunu üzerinde olumlu etkisi olduğunu öne sürmüŐlerdir (Snyder – Lopez, 2001). İlişki tatmininin ve bağlılığın yaşam doyumunu ile olan ilişkisini ele alan Gottman ve Silver çiftlerin birbirine olan manevi bağlılıklarının, ilişki kalitesini ve yaşam doyumunu önemli ölçüde arttırabileceğini söylemektedir. (Gottman – Silver, 1999) Ramadhina ve arkadaşları evli çiftlerde öznel mutluluğun yordayıcısı olarak maneviyat ve evlilik doyumunu üzerine yaptıkları çalışmada maneviyat ve evlilik doyumunun öznel mutlulukla ilişkili olduğunu tespit etmiştir. (Ramadhina vd., 2022).

Pargament de benzer Şekilde maneviyatın duygusal doyumunu artıran ve evlilikteki zorlu yaşam olaylarına karşı dayanıklılık sağlayan bir faktör olduğunu ifade etmektedir (Pargament, 1997). Ailedeki manevi bağlılığın çiftlerin ilişkilerindeki anlam arayışını ve duygusal yakınlıklarını g clendirerek hem kendilerinin hem de aile üyelerinin yaşam doyumunu arttırdığını vurgulayan bir diğer isimdir (Walsh, 2003). Bazı araştırmalar, eşlerin manevi doyumunu sadece ilişki tatmini olarak değil bireylerin yaşam doyumunu etkileyen daha geniş bir psikolojik iyilik hali olarak ele alır. Bu çalışmalardan birisi de Rusbult ve arkadaşlarının çalışmasıdır (Rusbult vd., 2011).

2.2. Cinsiyete Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde cinsiyet değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan T testi sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3. Cinsiyete Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	Sd	t	p
Olumlu Özellikleri	Kadın	291	3,29	0,98	-3,02	0,00**
	Erkek	111	3,61	0,92		
Duygusal Yakınlık	Kadın	291	3,68	1,11	-4,80	0,00**
	Erkek	111	4,24	0,85		
Sadakat	Kadın	291	3,75	1,16	-5,22	0,00**
	Erkek	111	4,38	0,82		
Diğerkâmlık	Kadın	291	3,90	0,81	3,15	0,00**
	Erkek	111	3,61	0,86		
Din ve Maneviyat	Kadın	291	4,28	0,99	-2,95	0,00**
	Erkek	111	4,59	0,71		
Yaşam Doyumu	Kadın	291	3,48	0,96	-0,95	0,034
	Erkek	111	3,58	0,85		

** P<0,00

Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında ailede eşler arasında algılanan manevi doyum

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

ölçeğinin tüm faktörlerinde gruplar arasında anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılık diğerkâmlık faktöründe kadınlar lehine olurken diğer dört faktörde ise erkek lehine gerçekleşmiştir. Puanlar incelendiğinde olumlu kişilik özellikleri faktörünü kadınlar $\bar{X}=3,29$ puanla değerlendirirken, erkekler $\bar{X}=3,61$ puanla değerlendirmişlerdir. Duygusal yakınlık faktörünü kadınlar $\bar{X}=3,68$ puanla değerlendirirken erkekler ise $\bar{X}=4,24$ puanla değerlendirmişlerdir. Sadakat faktörünü ise kadınlar $\bar{X}=3,75$ puanla değerlendirirken erkekler ise $\bar{X}=4,38$ puanla değerlendirmişlerdir. Din ve maneviyat faktörünü ise kadınlar $\bar{X}=4,28$ puanla değerlendirirken erkekler ise $\bar{X}=4,59$ puanla değerlendirmişlerdir. Bu dört faktörde elde edilen bulgulara bakıldığında erkeklerin daha yüksek puanla değerlendirdikleri görülmektedir. Diğerkâmlık faktörünü ise erkekler $\bar{X}=3,61$ puanla değerlendirirken kadınlar ise $\bar{X}=3,90$ puanla değerlendirmiş ve erkeklere göre daha yüksek bir puan değeri vermişlerdir. Yaşam doyumu ölçeğinde ise cinsiyet değişkeninin katılımcıların yaşam doyumları üzerinde anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar ışığında cinsiyet değişkeninin ailede eşler arasında algılanan manevi doyumları üzerinde anlamlı değişikliğe sebep olduğu, bu değişikliğin de ölçeğin boyutları bağlamında farklı gruplar lehine tezahür ettiği görülmektedir.

Cinsiyet, ailede hissedilen manevi duyumları etkileyen önemli bir faktördür. Geleneksel olarak kadınlar bakım veren ve duygusal bağları güçlendiren roller üstlenirken, erkekler daha az duygusal ifade şansı bulur ve daha “mantıklı” veya “güçlü” olma beklentisi altındadır. Aile yapılarındaki cinsiyetle ilgili roller, ailenin manevi atmosferini şekillendirebilir. Ayrıca cinsiyet, bireylerin duygusal deneyimlerini nasıl ifade ettiklerini de etkileyebilir. Kadınlar genellikle duygusal ifadeye daha açıkken, erkekler toplumsal olarak daha kapalı bir şekilde duygularını ifade edebilirler. Cinsiyetin, bir bireyin inanç sistemine olan yaklaşımını da şekillendirebileceği bir diğer alan olabilir. Modern toplumlarda, özellikle cinsiyet rollerindeki değişimlerle birlikte, aile içindeki duygusal ve manevi bağlar zayıflayabilmektedir. Literatüre baktığımızda konuyla ilgili yapılmış bazı çalışma sonuçları şu şekildedir;

Emmons ve McCullough’un cinsiyetin manevi uygulamalardaki yerini ve duygusal bağlamını ele aldıkları çalışmada kadınların genellikle daha fazla manevi deneyim yaşadıkları ve şükran duygusu ifade ettikleri, erkeklerin ise daha soyut ve daha az duygusal dini uygulamalara sahip oldukları ve bu durumun da manevi doyum üzerinde etkili olduğunu bulunmuştur (Robert – McCullough, 2003). Bahr ve Chadwick tarafından yapılan araştırmada da kadın ve erkekler arasında manevi değerlerin farklı şekillerde aktarıldığı ve bu durumun manevi doyumu etkilediği tespit edilmiştir (Bahr – Chadwick, 1985).

Bodenmann ve arkadaşları yaptıkları çalışmada evlilik doyumu düşük olan kadınlarda günlük yüksek stres düzeyinin beraberinde cinsel aktiviteden kaçınmaya sebep olurken erkeklerde ise daha fazla cinsel aktiviteyi öngörmektedir (Bodenmann vd., 2007). Jackson ve arkadaşları evlilik memnuniyetinde cinsiyet farkını araştırmak üzere yaptıkları meta-analiz çalışmasında karı kocaların evlilik memnuniyet düzeyleri karşılaştırıldığında

cinsiyet farklılığının olmadığını görmüşlerdir (Jackson, vd., 2014). Ülkemizde yapılmış çalışmaların bazılarında, evli bireylerde yaşam doyumunun cinsiyet değişkenine göre farklılaştığı ve evli erkeklerin yaşam doyumu puanlarının evli kadınlardan daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır (Erdoğan 2018; Öziş, 2016; Zhumgalbekov vd., 2023).

2.3. Yaşlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde yaş değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur:

Tablo 4. Yaşa Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P	
Olumlu Kişilik Özellikleri	0,93	0,44	5,81	0,00**	-	-	21-34 > 35-44 yaş
							21-34 > 45-54 yaş
Duygusal Yakınlık	3,81	0,00**	-	-	8,94	0,00**	21-34 > 35-44 yaş
							21-34 > 45-54 yaş
Sadakat	3,86	0,00**	-	-	5,78	0,00**	21-34 > 35-44 yaş
							21-34 > 45-54 yaş
Diğerkâmlık	0,92	0,45	1,50	0,20	-	-	-
Din ve Maneviyat	2,73	0,02*	-	-	1,09	0,35	-

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

Yaşam Doymu	1,04	0,38	1,10	0,35	-	-	-
----------------	------	------	------	------	---	---	---

** P<0,00; * P<0,05

Yaşlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda 21-34 yaş grubu lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. 21-34 yaş grubundaki katılımcılar “olumlu kişilik özellikleri” boyutunu $\bar{X}=3,68$ puanla değerlendirirken, 35-44 yaş grubundakiler $\bar{X}=3,24$ puanla, 45-54 yaş grubundakiler ise $\bar{X}=3,16$ puanla değerlendirmişlerdir. 21-34 yaş grubundaki katılımcılar “duygusal yakınlık” boyutunu $\bar{X}=4,22$ puanla değerlendirirken, 35-44 yaş grubundakiler $\bar{X}=3,63$ puanla, 45-54 yaş grubundakiler ise $\bar{X}=3,66$ puanla değerlendirmişlerdir. 21-34 yaş grubundaki katılımcılar “sadakat” boyutunu $\bar{X}=4,25$ puanla değerlendirirken, 35-44 yaş grubundakiler $\bar{X}=3,72$ puanla, 45-54 yaş grubundakiler ise $\bar{X}=3,83$ puanla değerlendirmişlerdir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doymu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, 21-34 yaş grubundaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer yaş grubundaki katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Yaş ile manevi doyum arasındaki ilişki karmaşıktır ve yaşa bağlı olarak değişmektedir. Genç yetişkinlikte manevi doyum, kimlik keşfi ve değerlerle ilişkiliyken, orta yaşta yaşamın anlamı ve uyum arayışı ön plana çıkmaktadır. Yaşlılıkta ise manevi doyum, kabullenme ve huzurla bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Yaş ilerledikçe sosyal çevre ve toplumsal bağlar açısından daha fazla içsel bir değerlendirme yapılır. Bilimsel çalışmalar, yaşlı bireylerin genellikle gençlere göre daha yüksek düzeyde manevi doyuma sahip olduğunu bulmuştur. Burada şunun altını çizmek gerekir ki manevi doyum yalnızca dini katılımı değil, aynı zamanda yaşamın anlamı ve kişisel tatminle de ilişkilidir. Yaş ile manevi doyum arasındaki ilişki, kültürel, toplumsal ve bireysel farklılıklarla da şekillenmektedir. Literatürde farklı yaş gruplarının manevi ihtiyaçları ile değerleri ve yaşam doymu seviyesini araştıran bilimsel çalışmalar bulunmaktadır.

Joshi ve arkadaşlarının yapmış olduğu çalışmada genç çiftlerin dini bağlılıklarının ve ortak manevi değerlere sahip olmalarının daha derin bağ oluşturmalarına ve evlilik hayatındaki zorlukları aşmaya yardımcı olduğunu bulmuştur (Joshi vd., 2008). Lammers ve arkadaşlarının eşler arasındaki ortak manevi inançların, ilişki tatmini üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalarında ortak manevi değerlerin özellikle genç çiftlerin evliliklerindeki çatışmalarla başa çıkma konusunda önemli bir faktör olduğunu bulmuşlardır (Lammers vd., 2011).

Handal ve Lace'nin ebeveynlerin manevi bağlılıklarının ve aile yapısının çocukların dini değerlerini ve aile içi manevi deneyimleri nasıl etkilediğini belirlemek üzere yaptıkları çalışmada genç evli çiftlerin ailelerinde manevi bağlılık oluşturarak çocuklarına da manevi değerleri kazandırdıkları ve ailedeki manevi doyumun evlilik doyumunu olumlu etkilediğini tespit etmiştir (Handal – Lace, 2017). Koenig ve arkadaşları tarafından yaşlılıkta inançlar ve manevi doyum arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmada yaşlı bireylerde dini bağlılık ve manevi doyumun depresyonu azaltmaya yardımcı olabileceği sonucuna ulaşılmıştır (Koenig, 1992).

Koenig ve arkadaşlarının yaşlı yetişkinlerde dini başa çıkma stratejilerinin psikolojik işlevsellik üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında yaşlı bireylerin dini başa çıkma stratejilerini kullanmalarının psikolojik işlevselliklerini arttırdığı ve manevi doyumlarını olumlu yönde etkilediği bulunmuştur (Koenig vd., 1998). Lavretsky yaptığı çalışmada yaşlıların dini topluluklara ve manevi uygulamalara daha fazla bağlandıkça manevi doyumlarının da arttığı görülmüştür (Lavretsky, 2010).

2.4. Öğrenim Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde öğrenim durumu değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur:

Tablo 5. Öğrenim Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar	
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P		
Olumlu Kişilik Özellikleri	2,40	0,03*	-	-	1,72	0,12	-	-
Duygusal Yakınlık	2,00	0,07	0,45	0,80	-	-	-	-
Sadakat	1,87	0,09	0,74	0,58	-	-	-	-
Diğerkâmlık	0,54	0,73	0,35	0,87	-	-	-	-

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

Din ve Maneviyat	3,48	0,00**	-	-	1,00	0,41	-
Yaşam Doyumu	1,09	0,36	1,29	0,27	-	-	-

Öğrenim durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre öğrenim durumu değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Literatürde evlilikte eğitim durumları ile manevi doyumları arasındaki ilişkiyi ortaya koyan doğrudan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Fakat öğrenim durumunun, eşler arasındaki iletişimi ve manevi pratikleri etkileyebileceği düşünülebilir. Bir taraftan eğitilmiş bireylerin, daha açık fikirli ve empatik olabilirdiği ve bu durumun manevi değerlerin paylaşılmasını kolaylaştırabileceği ve eğitimin, bireylerin dini doktrinleri anlamalarını sağlayarak çiftler arasındaki manevi bağları güçlendireceği düşünülürken diğer taraftan da daha yüksek öğrenim düzeyine sahip kişilerin dini inançları daha eleştirel değerlendirebileceği ve bu nedenle dini bağlarının daha esnek olabileceği düşünülebilir. Ayrıca eğitim, bireylerin sosyal ağlarını ve kültürel deneyimlerini etkileyebilir, bu da onların daha fazla manevi deneyim ve perspektif edinmelerini sağlayabilir. Diğer taraftan daha yüksek öğrenim seviyesine sahip bireylerin daha az dini bağlılık gösterdiğini ve bunun da dini uygulamaların evlilik tatmini üzerinde daha az etki yarattığını değerlendirilebilir.

Evlilikte eğitim durumu da bireylerin yaşam doyumlarını olumlu ve olumsuz yönde etkileyebilen bir faktördür. Eğitilmiş bireyler genellikle daha iyi iletişim becerilerine sahiptir ve çatışmaları daha yapıcı bir şekilde çözebilirler. Bu da evlilik içindeki yaşam doyumunu artırır. Eğitim ayrıca, daha yüksek gelir potansiyeli, psikolojik sağlık ve kişisel gelişim fırsatları sağlayarak yaşam doyumunu olumlu yönde etkiler. Eğitilmiş çiftler genellikle eşitlikçi bir yaklaşım benimserler ve güçlü bir ortaklık ilişkisi geliştirebilirler ve eğitim durumu, sosyal çevreleri ve destek ağlarını genişleterek evlilik içindeki mutluluğu ve yaşam doyumunu artırabilir. Ancak, eğitim seviyesi yüksek olan bireyler bazen kariyer veya kişisel hedeflerine daha fazla odaklanabilirler ve bu da evliliklerine daha az zaman ve enerji ayırmalarına yol açabilir. Bu tür durumlar, evlilik içindeki yaşam doyumunu olumsuz etkileyebilir.

Literatürde eğitim seviyesinin evlilik doyumunu, yaşam doyumunu ve psikolojik iyi oluş üzerinde etkilerini inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Waite ve Gallagher tarafından yapılan çalışmada eğitim düzeyinin evli bireylerin ekonomik güvenliğini, toplumsal katılımını ve psikolojik iyi oluşlarını nasıl etkilediğini ele almışlardır ve eğitilmiş çiftlerin daha sağlıklı iletişim ve problem çözme becerilerine sahip oldukları ve bu durumun da

evlilik doyumu üzerinde olumlu etki oluşturduğunu ifade etmektedirler (Waite – Gallagher, 2001). Proulx ve arkadaşları yaptıkları çalışmada evlilikte yüksek kaliteli ilişki ve yüksek yaşam doyumu arasında güçlü bir ilişki olduğu ve eğitim düzeyinin bu ilişkiyi güçlendirdiğini tespit etmişlerdir (Proulx vd., 2007). Gottman ve Silver evlilik üzerine yaptıkları çalışmada eğitim düzeyinin bireylerin karşılaştıkları zorluklar karşısında daha güçlü başa çıkma, daha sağlıklı iletişim ve problem çözme stratejileri geliştirdiklerini ve daha fazla duygusal yakınlık geliştirdiklerini belirtmişlerdir (Gottman – Silver, 1999)

Lammers ve arkadaşları yaptıkları çalışmada eğitim düzeyi yükseldikçe çiftlerin manevi değerlere daha açık bir şekilde yaklaşabildiklerini ve ortak inançların evlilik doyumu üzerinde arttırıcı bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir (Lammers vd., 2011). Farklı iki ayrı araştırmada da eğitilmiş bireylerin iletişim becerileri ve problem çözme becerileri sayesinde evliliklerinde de yüksek yaşam doyumuna sahip oldukları bulunmuştur (Zhang – Liang, 2023).

2.5. Mesleklerine Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde meslek değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 6’da sunulmuştur:

Tablo 6. Mesleklerine Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P	
Olumlu Kişilik Özellikleri	1,39	0,40	1,88	0,05*	-	-	İşçi > Serbest Meslek, Ev Hanımı, Çalışmıyor
Duygusal Yakınlık	2,38	0,01*	-	-	2,27	0,01*	İşçi > Serbest Meslek, Ev Hanımı, Çalışmıyor
Sadakat	2,23	0,02*	-	-	1,80	0,06	-
Diğerkâmlık	1,07	0,37	1,60	0,11	-	-	-

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

Din ve Maneviyat	2,60	0,00**	-	-	1,20	0,29	-
Yaşam Doyumu	2,11	0,02*	-	-	1,94	0,05	-

** P<0,00; * P<0,05

Mesleklerine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri ve duygusal yakınlık boyutunda işçi grubu lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. İşçi grubundaki katılımcılar “olumlu kişilik özellikleri” boyutunu $\bar{X}=4,30$ puanla değerlendirirken, serbest meslek grubundakiler grubundakiler $\bar{X}=3,44$ puanla, ev hanımı ve çalışmıyor grubundakiler ise $\bar{X}=3,21$ puanla değerlendirmişlerdir. İşçi grubundaki katılımcılar “duygusal yakınlık” boyutunu $\bar{X}=4,83$ puanla değerlendirirken, serbest meslek grubundakiler $\bar{X}=4,04$ puanla, ev hanımı ve çalışmıyor grubundakiler ise $\bar{X}=3,66$ puanla değerlendirmişlerdir. Ölçeğin diğer faktörlerinde ve yaşam doyum ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, işçi grubundaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri ve duygusal yakınlık bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer meslek grubundaki katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Farklı meslek gruplarındaki bireylerin aile içi manevi doyum düzeyleri mesleklerinin getirdiği psikolojik ve sosyolojik etkilere bağlı olarak değişebilmektedir. Aynı şekilde aile içindeki duygusal destek de iş yaşamındaki stresle başa çıkmada önemli bir rol oynayabilmektedir. Literatüre baktığımızda konuyla ilgili yapılmış bazı çalışma sonuçları şu şekildedir;

Greenhaus ve Beutell yaptıkları çalışmada aile içi güçlü bağların ve duygusal desteğin iş hayatındaki stresle başa çıkmada ve iş-aile çatışmalarının olumsuz manevi doyumunu olumsuz etkileyeceğini (Greenhaus - Beutell, 1985); Bakker ve Demerouti de yaptıkları çalışmada iş stresinin duygusal ve manevi doyumunu olumsuz etkilerken, aile içi destekleyici ilişkilerin iş stresini azalttığını tespit etmiştir (Bakker - Demerouti, 2013). Hochschild yaptığı çalışmada kadınların hem iş hem de ev sorumluluklarını taşımasının manevi doyumları üzerinde olumsuz etki oluşturabileceğini fakat aile desteğinin ve esnek çalışma şartlarının bu olumsuzlukları azaltabileceğini ifade etmektedir (Hochschild, 2001). Seligman da bireylerin yaşamlarında anlam ve tatmin bulmalarının manevi doyumlarını arttırabileceğini ve bireyin anlamlı bir işte çalışmasının onun genel mutluluk düzeyini arttıracağını ifade etmektedir (Seligman, 2002).

Parker ve DeCotiis yaptıkları çalışmada iş yerindeki stresin bireylerin aile ilişkileri, genel yaşam tatmini, psikolojik ve fiziksel sağlıklarını olumsuz etkileyebileceğini, aile içindeki destekleyici ve anlayışlı ilişkilerin ise iş tatminsizliğinin olumsuz etkilerini hafifletebileceğini tespit etmişlerdir (Parker – DeCotiis, 1983). Wrzesniewski ve Dutton işlerine anlam katan çalışanların iş doyumları ile genel ve aile içi manevi doyumlarının artabileceğini (Wrzesniewski – Dutton, 2001).

2.6. Ekonomik Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde ekonomik durum değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 7’de sunulmuştur:

Tablo 7. Ekonomik Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	
Olumlu Özellikleri	Kişilik 0,09	0,90	1,42	0,24	-
Duygusal Yakınlık	1,51	0,22	1,10	0,33	-
Sadakat	0,20	0,81	0,89	0,40	-
Diğerkâmlık	0,25	0,77	0,68	0,50	-
Din ve Maneviyat	1,17	0,31	1,60	0,20	-
Yaşam Doyumu	0,77	0,46	12,09	0,00**	Üst ekonomik düzey> Orta düzey, Alt düzey Orta ekonomik düzey> Alt düzey

** P<0,00

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

Ekonomik durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre ekonomik durum değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyumları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Ekonomik durumun ailedeki manevi doyum üzerindeki etkisi, kültürel ve sosyal faktörlere bağlı olarak değişebilir. Ekonomik güvenlik, aile üyeleri arasında olumlu ilişkiler ve duygusal bağların güçlenmesini sağlarken ekonomik stres ise gerilim, kaygı ve tükenmişlik hissine yol açarak aile ilişkilerini olumsuz etkileyebilir. Bunun yanında ekonomik zorluklar gibi durumlarda aile üyelerinin birlikte mücadele etmesi onları birbirlerine yakınlaştırabilir, manevi ve duygusal bağları güçlendirebilir. Farklı çalışmalarda ekonomik zorlukların aile içinde stres oluşturma, aile ilişkileri zayıflatarak manevi doyumunu olumsuz etkileyebileceği fakat aile üyeleri arasındaki dayanışma ve destekleyici ilişkilerin manevi doyumunu arttırabileceği görülmüştür (Conger vd., 2010).

Ekonomik durumlarına göre katılımcıların yaşam doyumunu düzeylerine bakıldığında ise ekonomik olarak daha üst düzeyde olanlar lehine anlamlı şekilde farklılık olduğu görülmektedir. Üst ekonomik düzey grubundaki katılımcılar yaşam doyumunu ölçeğini $X=4,42$ puanla değerlendirirken, orta ekonomik düzey grubundakiler $X=3,56$ puanla, alt ekonomik düzey grubundakiler ise $X=2,95$ puanla değerlendirmişlerdir. Elde edilen bulgulara bakıldığında, ekonomik olarak daha üst düzeyde olan katılımcıların yaşam doyumunu puanlarının daha alt düzeyde olan katılımcılara göre anlamlı şekilde yüksek olduğu görülmüştür.

Ekonomik durum ve yaşam doyumunu arasındaki ilişki, sosyal bilimlerde önemli araştırma konularından birisidir. Araştırmalar, gelir ile yaşam doyumunu arasında pozitif bir ilişki olduğunu fakat belirli bir gelir seviyesinin ötesinde, daha fazla gelirin yaşam doyumunu üzerinde sınırlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Gelir eşitsizliği, iş güvencesi ve iş tatmini de yaşam doyumunu etkileyebilir önemli bir faktördür. Aile yapısı, kültürel ve sosyal faktörler de ekonomik durum ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkiyi etkileyen faktörler arasında zikredilebilir. Ekonomik durum ile yaşam doyumunu arasında yapılan çalışmalar genellikle ekonomik güvenlik, gelir durumu, gelir eşitsizliği, iş güvencesi ve sosyal faktörlerin yaşam doyumunu üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Kahneman ve Deaton yaptıkları çalışmada yüksek gelir düzeyinin yaşam doyumunu üzerinde olumlu etkisi olduğunu fakat duygusal iyilik hali üzerinde belirgin bir fark oluşturmadığı sonucuna ulaşmışlardır (Kahneman – Deaton, 2010). Diener ve Biswas-Diener de yaptıkları çalışmada gelirin yaşam doyumunu üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu ve duygusal mutluluğun bir dereceye kadar paraya bağlı olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre temel ihtiyaçların karşılanması ve ekonomik güvenlik yaşam doyumunu için önemlidir fakat mutluluk üzerinde sınırlı bir etkiye sahiptir ve mutluluk

üzerinde kişisel değerler ve sosyal bağlantılar etkili olabilmektedir (Diener – Biswas-Diener, 2002)

Veenhoven geniş çaplı literatür taramasına dayalı olarak yazdığı kitabında bireyin yaşam doyumunun geliri yanında aile bağları, sağlık, kişisel özgürlük, toplumsal güvenlik vb. faktörlere bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır (Veenhoven, 1991). Easterlin ekonomik büyüme ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında gelir arttıkça daha fazla mutluluk elde edilmediği, gelirin yalnızca belli bir noktaya kadar mutluluk sağladığını öne sürmüştür. Literatüre “Easterlin Paradoksu” olarak geçen bu bulguya göre gelir ile mutluluk arasında doğrusal bir ilişki söz konusu değildir (Easterlin, 1974).

Clark ve Oswald gelir ile mutluluk arasındaki ilişkiyi bireylerin diğer insanların gelirine göre algıladıkları gelir düzeyleri açısından ele almıştır ve çalışma sonunda yaşam doyumunu üzerinde sadece bireylerin kendi gelirlerinin değil aynı zamanda çevrelerindeki diğer insanların gelir düzeylerinin (referans grubu etkisi) de etkili olduğunu bulmuşlardır (Clark – Oswald, 1996). Yani bu çalışma sonucuna göre gelir ile mutluluk arasında ilişki vardır fakat bu sadece kişinin gelirine değil, çevresindeki insanların gelirine de bağlıdır. Bu sonuç toplumsal eşitsizliğin yaşam doyumunu üzerindeki etkisini göstermesi açısından da önemlidir.

Graham ve Pettinato yaptıkları çalışmada gelişmekte olan ülkelerde gelir eşitsizliği, ekonomik güvenlik ve iş güvenliğinin yaşam doyumunu üzerinde etkili olduğu ve gelirden daha önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır (Graham – Pettinato, 2002). Helliwell ve arkadaşları tarafından hazırlanan ve dünya genelindeki mutluluk düzeylerini etkileyen ekonomik ve sosyal faktörlere dair önemli veriler sunan “Dünya Mutluluk Raporu 2019” a göre ekonomik güvenlik yaşam doyumuna katkı sağlamakta fakat toplumsal bağlar ve hükümet politikalarının da büyük bir etkisi bulunmaktadır. Rapora göre gelir yanında gelir eşitsizliği, sosyal güvenlik, kişisel özgürlük gibi faktörler de mutluluk ve yaşam doyumunu üzerinde etkili olan önemli faktörlerdir (Helliwell vd., 2019).

2.7. Evlenme Yaşlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde evlenme yaşlarının anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 8’de sunulmuştur:

Tablo 8. Evlenme Yaşlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör	Evlenme Yaşı	N	$\bar{X}$	Sd	t	p
Olumlu Kişilik	18-24 yaş arası	235	3,32	0,95	-1,40	0,16

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

Özellikleri						
	25 yaş ve üzeri	167	3,46	0,98		
	18-24 yaş arası	235	3,76	1,09		
Duygusal Yakınlık					-1,53	0,12
	25 yaş ve üzeri	167	3,93	1,05		
	18-24 yaş arası	235	3,84	1,16		
Sadakat					-1,82	0,06
	25 yaş ve üzeri	167	4,05	1,05		
	18-24 yaş arası	235	3,86	0,81		
Diğerkâmlık					1,15	0,24
	25 yaş ve üzeri	167	3,77	0,87		
	18-24 yaş arası	235	4,31	0,98		
Din ve Maneviyat					-1,48	0,14
	25 yaş ve üzeri	167	4,45	0,86		
	18-24 yaş arası	235	3,52	0,95		
Yaşam Doymu					0,48	0,62
	25 yaş ve üzeri	167	3,48	0,90		

Evlenme yaşlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre evlenme yaşı değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doymaları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Evlilik yaşı ve manevi doyum, bireylerin psikolojik olgunluklarına, beklentilerine ve yaşam deneyimlerine göre değişkenlik gösterebilir. Daha olgun yaşta evlenen bireylerin, genellikle kişisel gelişimlerine, kariyerlerine ve sosyal ilişkilerine daha fazla zaman ayırdıkları ve bu durumun evliliklerinin daha dengeli bir şekilde sürdürülmesine katkı sağladığı ve manevi doymu arttırdığı düşünülürken; erken yaşta evlenen bireylerin ise duygusal ve psikolojik olgunluk açısından eksik olabilecekleri ve bu durumun ilişkide tatminsizliklere ve manevi doyum düşüklüğüne yol açacağı düşünülebilir. Evlilik, karşılıklı anlayış, sevgi, güven ve empati gibi manevi değerler üzerine inşa edildiğinde

evlilik yaşı değişkenine bakılmaksızın kişilerin hayatlarında derin bir anlam bulmalarına yardımcı olabilir.

Lammers ve arkadaşları da yaptıkları çalışmada evlenme yaşının ve evlilikle ilgili değerlerin manevi doyum üzerinde önemli etkisi olduğunu vurgulamıştır (Lammers vd., 2011). Sweeney de çalışmasında erken yaşta evlenen bireylerin ekonomik ve manevi doyumlarının daha düşük olduğunu ve daha geç yaşta evlenenlerin evliliklerinden genellikle daha fazla manevi doyum aldıklarını vurgulamıştır (Sweeney, 2002).

2.8. Evlilik Sürelerine Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde evlilik süresi değişkeninin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 9’da sunulmuştur:

Tablo 9. Evlilik Sürelerine Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P	
Olumlu Kişilik Özellikleri	1,05	0,38	5,89	0,00**	-	-	0-5 yıl > Diğer tüm gruplar
Duygusal Yakınlık	3,51	0,00**	-	-	5,66	0,00**	0-5 yıl > Diğer tüm gruplar
Sadakat	3,57	0,00**	-	-	3,51	0,00**	0-5 yıl > Diğer tüm gruplar
Diğerkâmlık	0,97	0,43	0,83	0,52	-	-	-
Din ve Maneviyat	3,40	0,00**	-	-	1,17	0,31	-
Yaşam Doyumu	0,66	0,65	1,22	0,29	-	-	-

 AILEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

** P<0,00

Evlilik sürelerine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda evlilik süresi 0-5 yıl olan grup lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Evlilik süresi 0-5 yıl olan gruptaki katılımcılar “olumlu kişilik özellikleri” boyutunu $\bar{X}=3,83$ puanla değerlendirirken, 6-10 yıl olanlar $\bar{X}=3,27$ puanla, 11-15 yıl olanlar $\bar{X}=3,50$ puanla, 16-20 yıl olanlar $\bar{X}=3,22$ puanla, 21-25 yıl olanlar $\bar{X}=3,04$ puanla ve 26 yıl ve üzeri olanlar $\bar{X}=3,38$ puanla değerlendirmişlerdir. Evlilik süresi 0-5 yıl olan gruptaki katılımcılar “duygusal yakınlık” boyutunu $\bar{X}=4,33$ puanla değerlendirirken, 6-10 yıl olanlar $\bar{X}=3,77$ puanla, 11-15 yıl olanlar $\bar{X}=3,91$ puanla, 16-20 yıl olanlar $\bar{X}=3,66$ puanla, 21-25 yıl olanlar $\bar{X}=3,46$ puanla ve 26 yıl ve üzeri olanlar $\bar{X}=3,82$ puanla değerlendirmişlerdir. Evlilik süresi 0-5 yıl olan gruptaki katılımcılar “sadakat” boyutunu $\bar{X}=4,34$ puanla değerlendirirken, 6-10 yıl olanlar $\bar{X}=3,91$ puanla, 11-15 yıl olanlar $\bar{X}=3,97$ puanla, 16-20 yıl olanlar $\bar{X}=3,76$ puanla, 21-25 yıl olanlar $\bar{X}=3,63$ puanla ve 26 yıl ve üzeri olanlar $\bar{X}=3,91$ puanla değerlendirmişlerdir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doyumunu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, evlilik süresi 0-5 yıl olan gruptaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer evlilik süresi grubundaki katılımcılara göre anlamlı Şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Evlilik süresi, eşler arasındaki manevi doyumunu etkileyen önemli faktörlerden biridir. Evliliğin baŐlangıŐ döneminde, duygusal yakınlık ve bağlılık duyguları manevi doyumunu destekler. Orta dönemde, karşılıklı destek, güven, aidiyet duygusu ve uzun vadeli bağlılık ne plana çıkar. Geç dönemde ise, daha derin, sabırlı ve anlayışlı bir sevgi anlayışı manevi doyumunu destekler. EŞler arası iletişim ve ilişki kalitesi, kişisel gelişim ve olgunluk, yaşam olayları ve dışsal faktörler, ocuk sahibi olma gibi unsurlar evlilik süresi ve manevi doyum arasındaki ilişkiyi belirleyen unsurlardır. Araştırmalar, evlilik süresi uzadıŐa manevi doyumun arttığını göstermektedir yani çiftlerin uzun yıllar süren evliliklerde genellikle daha yüksek bir manevi tatmin hissettikleri bulunmuştur. Fakat bu durum, ilişkinin kalitesine ve eşler arasındaki uyuma bağlıdır. Uzun vadeli araştırmalar, evliliğin ilk yıllarındaki tatminin zamanla değişebileceğini göstermektedir. Çiftler arasında duygusal yakınlık ve güven arttıŐa, manevi doyumun da arttığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte farklı kültürel ve sosyo-ekonomik bağlamlarda yapılan çalışmalar, evlilik süresi ile manevi doyum arasındaki ilişkiyi etkileyen çevresel faktörlerin varlığını ortaya koymaktadır.

Sosyal destek teorisine göre evlilik süresi uzadıŐa çiftler arasındaki karşılıklı güven ve destek artmaktadır ve bu da manevi doyumunu olumlu etkilemektedir (Kawachi – Berkman, 2001). Sosyal rol teorisine ise çiftlerin evlilik hayatında rolleri ve sorumlulukları nasıl paylaŐtıkları üzerine odaklanmaktadır. Evlilik süresi arttıŐa eşler birbirinin rollerini daha iyi anlayabilir ve bu da ilişkide doyumunu olumlu yönde etkiler (Eagly – Wood, 1999).

2.9. Çocuk Sahibi Olma Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeyleri üzerinde çocuk sahibi olma değişkenininin anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 10'da sunulmuştur:

Tablo 10. Çocuk Sahibi Olma Durumlarına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P	
Olumlu Kişilik Özellikleri	1,36	0,24	3,51	0,00**	-	-	Çocuğu yok > 2/3/4+ çocuk 1 çocuk > 2/3 çocuk
Duygusal Yakınlık	1,74	0,13	4,74	0,00**	-	-	Çocuğu yok > 2/3 çocuk
Sadakat	0,97	0,42	2,71	0,01*	-	-	Çocuğu yok > 2/3 çocuk 1 çocuk >2/3 çocuk
Diğerkâmlık	0,64	0,63	2,07	0,08	-	-	-
Din ve Maneviyat	1,87	0,11	0,68	0,60	-	-	-
Yaşam Doyumu	3,61	0,00**	-	-	0,74	0,56	-

** P<0,00; *P<,0,05

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

Çocuk sahibi olma durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda çocuk sahibi olmayan ve tek çocuğu olan gruplar lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Çocuk sahibi olmayan katılımcılar “olumlu kişilik özellikleri” boyutunu $\bar{X}=3,74$ puanla değerlendirirken, 2 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,27$ puanla, 3 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,26$ puanla, 4 ve daha fazla çocuğu olanlar $\bar{X}=3,23$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuk sahibi olmayan katılımcılar “duygusal yakınlık” boyutunu $\bar{X}=4,35$ puanla değerlendirirken, 2 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,70$ puanla ve 3 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,68$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuk sahibi olmayan katılımcılar “sadakat” boyutunu $\bar{X}=4,25$ puanla değerlendirirken, 2 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,81$ puanla ve 3 çocuğu olanlar $\bar{X}=3,79$ puanla değerlendirmişlerdir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doyumunu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, çocuk sahibi olmayan ve tek çocuğu olan katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin 2, 3 ve 4+ çocuğu olan katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Evlilikte çocuk sahibi olmak, çiftler için manevi doyumun önemli kaynaklarından biridir. Çocuklar, aileye yeni bir anlam ve amaç katarken, ebeveynlerin kendilerini daha anlamlı, sorumlu ve bağlantılı hissetmelerini sağlar. Çocuk sahibi olmak, eşler arasında ortak değerlerin daha fazla paylaşılmasına yol açabilir ve ebeveynlik süreci, çiftlerin birlikte daha fazla zaman geçirmelerini sağlar. Ancak çocuk sahibi olmak, bazı çiftler için stres, yorgunluk ve yaşam tarzındaki büyük değişiklikler getirir. Bu durumlar, özellikle kısa vadede, ebeveynlerin manevi doyumunu olumsuz etkileyebilir. Lammers ve arkadaşları çalışmalarında çocuk sahibi olmanın aile içinde güçlü bir bağ kurmaya yardımcı olduğunu ve bu bağların zamanla daha fazla manevi doyum sağlayabileceğini bulmuşlardır (Lammers vd., 2011). Ebeveynlerin manevi doyumlarının ve yaşam doyumlarının yüksek oluşu ailenin diğer bireyleri üzerinde de olumlu etki yapmaktadır (Koç - Cengil, 2023).

2.10. Aile Yapısına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerinin aile yapısına göre anlamlı farklılık oluşturup oluşturmadığını belirlemek için yapılan testlerin sonuçları Tablo 11’de sunulmuştur:

Tablo 11. Aile Yapısına Göre Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu

Faktör / Ölçek	Levene		ANOVA		Brown-Forsythe		Aralarında Farklılık Olan Gruplar
	Statistic	P	F	P	Statistic ^a	P	

Olumlu Kişilik Özellikleri	1,82	0,14	5,54	0,00**	-	-	Evli (çocuksuz) Çocuklu Geniş aile	çift > aile;
Duygusal Yakınlık	3,91	0,00**	-	-	4,99	0,00**	Evli (çocuksuz) Çocuklu Geniş aile	çift > aile;
Sadakat	2,64	0,04*	-	-	3,64	0,02*	Evli (çocuksuz) Çocuklu Diğer	çift > aile;
Diğerkâmlık	0,29	0,82	3,73	0,01*	-	-	Evli (çocuksuz) Geniş aile; Diğer	çift >
Din ve Maneviyat	5,08	0,00**	-	-	3,89	0,02*	Evli (çocuksuz) Diğer	çift >
Yaşam Doyumu	1,70	0,16	1,67	0,17	-	-	-	-

** P<0,00; *P<,0,05

Aile yapısına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında ölçeğin tüm boyutlarında çocuksuz evli çiftler lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Çocuksuz evli çiftler “olumlu kişilik özellikleri” boyutunu $\bar{X}=3,87$ puanla değerlendirirken, çocuklu aileler (çekirdek aile) $\bar{X}=3,32$ puanla ve geniş ailede yaşayan katılımcılar (aile büyükleriyle beraber) ise $\bar{X}=3,43$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuksuz evli çiftler “duygusal yakınlık” boyutunu $\bar{X}=4,44$ puanla değerlendirirken, çocuklu aileler (çekirdek aile) $\bar{X}=3,75$ puanla ve geniş ailede yaşayan katılımcılar (aile büyükleriyle beraber) ise $\bar{X}=3,83$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuksuz evli çiftler “sadakat” boyutunu $\bar{X}=4,37$ puanla değerlendirirken, çocuklu aileler (çekirdek aile) $\bar{X}=3,87$ puanla ve diğer katılımcılar $\bar{X}=3,30$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuksuz evli çiftler “diğerkâmlık” boyutunu $\bar{X}=3,96$ puanla değerlendirirken geniş ailede

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

yaşayan katılımcılar (aile büyükleriyle beraber) $\bar{X}=3,56$ puanla ve diğer katılımcılar $\bar{X}=3,09$ puanla değerlendirmişlerdir. Çocuksuz evli çiftler “din ve maneviyat” boyutunu $\bar{X}=4,62$ puanla değerlendirirken diğer katılımcılar ise $\bar{X}=3,25$ puanla değerlendirmişlerdir. Yaşam doyumu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, çocuksuz evli çiftlerin ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin tüm boyutlarında verdikleri puanların çekirdek aile, geniş aile ve diğer aile yapılarında yaşayan katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Yapılan çalışmalar aile yapısının, bireylerin manevi doyumunu etkilediğini göstermektedir. Evlilik ve çocuk sahibi olmak, çiftlerin yaşam amacını derinleştirir ve aile içinde güçlü bağlar kurar. Tek ebeveynli ailelerde, çocuklara karşı duyulan güçlü sevgi ve onların büyümelerine katkı sağlama duygusu manevi doyum kaynağı olabilirken boşanmış ebeveynler için çocuklarıyla olan ilişkileri, manevi doyumun bir kaynağı olabilir. Geniş ailelerdeki ise çoklu kuşaklar arasındaki bağlar, bireylere manevi tatmin sağlayabilir. Aile yapısının sağlıklı olması, güçlü iletişim, sevgi, ortak değerler ve destekleyici ilişkiler, bireylerin manevi doyumları üzerinde etkilidir.

Bu konuda yapılan çalışmalar, farklı aile yapılarının (evli çiftler, boşanmış aileler, tek ebeveynli aileler, geniş aileler vs.) bireylerin manevi doyumları üzerindeki rolünü anlamayı amaçlamıştır. Hetherington ve Kelly çalışmalarında, boşanmış ailelerde çocuklar ve ebeveynler arasındaki ilişkileri, manevi doyum deneyimlerini ve yeniden evlilik gibi etkenleri ele almıştır. Çalışmada ebeveynlerin manevi doyumunu, boşanmanın ardından yeniden kurdukları aile yapısına ve yaşadıkları ilişkiye bağlı olarak şekillendiği değerlendirilmektedir (Hetherington – Kelly, 2002). Amato ve Keith yaptıkları çalışmada boşanmış ailelerdeki çocukların, ebeveynlerin boşanma sonrası manevi tatmin düzeyleri ile ilgili zorluklar yaşadığını tespit etmiştir (Amato – Keith, 1991).

2.11. Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki

Ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumu arasındaki ilişki düzeyinin ve yönünün belirlenmesi için korelasyon analizi yapılmıştır. Korelasyon analizi sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur:

Tablo 12. Ailede Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkiyi Gösteren Korelasyon Analizi

Faktör	Korelasyon	Olumlu Kişilik Özellikler i	Duygusal Yakınlık	Sadaka t	Diğerkâmlı k	Din ve Maneviyat t	Yaşam Doyu m Ölçeği
--------	------------	--------------------------------------	----------------------	-------------	-----------------	--------------------------	------------------------------

Olumlu Kişilik Özellikleri	Pearson Korelasyon u	1	,85**	,79**	,50**	,59**	,58**
	Anlamlılık		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Duygusal Yakınlık	Pearson Korelasyon u	,85**	1	,90**	,50**	,59**	,60**
	Anlamlılık	0,00		0,00	0,00	0,00	0,00
Sadakat	Pearson Korelasyon u	,79**	,90**	1	,49**	,66**	,61**
	Anlamlılık	0,00	0,00		0,00	0,00	0,00
Diğerkâmlı k	Pearson Korelasyon u	,50**	,50**	,49**	1	,39**	,39**
	Anlamlılık	0,00	0,00	0,00		0,00	0,00
Din ve Maneviyat	Pearson Korelasyon u	,59**	,59**	,66**	,39**	1	,55**
	Anlamlılık	0,00	0,00	0,00	0,00		0,00
Yaşam Doyum Ölçeği	Pearson Korelasyon u	,58**	,60**	,61**	,39**	,55**	1
	Anlamlılık	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	

**AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU
ARASINDAKİ İLİŞKİ**

N	402	402	402	402	402	402
---	-----	-----	-----	-----	-----	-----

** P<0,00

Tablo 12’de görülen korelasyon değerleri, her iki ölçekteki tüm faktörler arasında yüksek ve orta seviyede, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü Büyüköztürk’e göre “korelasyon katsayısının, mutlak değer olarak 0,30’un altında olması düşük düzeyde, 0,30 ile 0,70 arasında olması orta düzeyde, 0,70’nin üstünde olması ise yüksek düzeyde bir ilişki olduğu” şeklinde kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2020). Ölçekleri meydana getiren faktörlerin aralarındaki ilişkinin yönü ve seviyesi etraflıca incelendiğinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin olumlu kişilik özellikleri faktörünün duygusal yakınlık ve sadakat faktörleri ile yüksek seviyede ($r=85$; $r=79$; $p<0,01$); diğerkâmlık ve din ve maneviyat faktörleri ile orta seviyede ($r=50$; $r=59$; $p<0,01$) ve yaşam doyumunu ölçeği ile orta seviyede ($r=58$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır. Duygusal yakınlık faktörünün olumlu kişilik özellikleri ve sadakat faktörleri ile yüksek seviyede ($r=85$; $r=90$; $p<0,01$); diğerkâmlık ve din ve maneviyat faktörleri ile orta seviyede ($r=50$, $r=59$, $p<0,01$) ve yaşam doyumunu ölçeği ile orta seviyede ($r=60$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır. Sadakat faktörünün olumlu kişilik özellikleri ve duygusal yakınlık faktörleri ile yüksek seviyede ($r=79$; $r=90$; $p<0,01$); diğerkâmlık ve din ve maneviyat faktörleri ile orta seviyede ($r=49$; $r=66$; $p<0,01$) ve yaşam doyumunu ölçeği ile orta seviyede ($r=61$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır.

Ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin diğerkâmlık faktörünün ölçeğin diğer tüm faktörleriyle ve yaşam doyumunu ölçeği ile orta seviyede ($r=50$; $r=50$; $r=49$; $r=39$; $r=39$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır. Aynı şekilde din ve maneviyat faktörünün de ölçeğin diğer tüm faktörleriyle ve yaşam doyumunu ölçeği ile orta seviyede ($r=59$; $r=59$; $r=66$; $r=39$; $r=55$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır. Benzer şekilde yaşam doyumunu ölçeğinin de ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin tüm faktörleriyle orta seviyede ($r=58$; $r=60$; $r=61$; $r=39$; $r=55$; $p<0,01$) bir ilişki bulunmaktadır.

Elde edilen bulgulara bakıldığında, ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumunu arasında pozitif yönde, anlamlı ve genel olarak orta düzeyde bir ilişkinin varlığı görülmektedir. Determinasyon katsayısı dikkate alındığında $0,39<r<0,61$ boyutlar arasındaki değişkenliğin %15 ile %37 arasında birbirinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla bu sonuç, ailede eşler arasında algılanan manevi doyumun yüksek olmasının ilişkili olduğu konulardan birisinin de yaşam doyumunu düzeyinin yüksek olması şeklinde yorumlanabilir.

Eşler arasındaki manevi doyum ve yaşam doyumunu arasındaki ilişki, evlilik ve aile hayatını anlamak için önemlidir (Warnick, 2024). Manevi doyum, yaşamda anlam, amaç ve

duygusal tatmin duygusuyla ilişkilidir ve evlilikte manevi doyum, eşler arasındaki ilişki kalitesi, paylaşılan değerler, duygusal bağlar, manevi inançlar ve karşılıklı destekle şekillenir. Yaşam doyumunu ise, bireylerin genel yaşam memnuniyetlerini ölçen ve kişisel ve sosyal yaşamdan aldıkları tatminin bir göstergesidir. Manevi doyumun yüksek olması, genellikle daha güçlü bir yaşam doyumuyla bağlantılıdır.

Evlilikteki manevi doyum, çiftlerin birbirlerine olan duygusal bağlarının güçlü olmasıyla doğrudan ilişkilidir. Ortak dini inançlar, etik değerler ve yaşam felsefeleri, çiftlerin birbirlerine ve hayata karşı tutumlarını etkileyebilir. Evlilik, aynı zamanda güçlü bir sosyal destek kaynağıdır ve eşlerin birbirlerine sundukları duygusal, fiziksel ve manevi destek, bireylerin stresle başa çıkmalarını sağlar ve yaşam doyumunu artırır. Literatürde de farklı araştırmalar evlilik ve manevi doyum arasındaki ilişkinin, bireylerin yaşam kalitesini ve genel mutluluğunu artırmadaki önemli rolünü ortaya koymaktadır (Amato – Previti, 2003).

Sonuç

Aile içerisindeki ilişkiler ve bu ilişkilerin niteliği, bireylerin yaşam doyumunu üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Özellikle eşler arasındaki manevi doyum, aile içi huzurun sağlanmasında ve bireylerin yaşamdan tatmin olmasında önemli bir rol oynar. Manevi doyum, bireyin hayatı anlamlandırma, iç huzur bulma ve yaşamın zorluklarına karşı dayanıklılık geliştirme gibi unsurları içerir. Bu bağlamda, eşler arasındaki manevi doyumun, genel yaşam doyumunu nasıl etkilediği merak uyandıran bir araştırma alanıdır. Bu çalışmada, ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma, manevi doyumun bireylerin genel refahı üzerindeki etkisine dair önemli bilgiler sunmayı hedeflemiştir. Ayrıca bu çalışmada eşler arasında algılanan manevi doyum ile yaşam doyumunu; cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, meslek, ekonomik durum, evlenme yaşı, evlilik yaşı, çocuk sahibi olma durumu ve aile yapısı değişkenleri bağlamında ele alınmıştır.

Elde edilen bulgulara göre katılımcıların hem ailede eşler arasında manevi doyum hem de yaşam doyumunu algılarının 5'li likert tipi ölçekte 4'e karşılık gelen "çoğunlukla katılıyorum" düzeyinde olduğu ifade edilebilir. Normallik değerlerinin istenen seviyelerde ve güvenilirlik değerlerinin de yüksek olması veriler için parametrik ve ilişkisel analizlerin yapılabileceğini ortaya koymuştur.

Cinsiyet değişkenine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin tüm faktörlerinde gruplar arasında anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Bu farklılık diğer kâmlık faktöründe kadınlar lehine olurken diğer dört faktörde ise erkek lehine gerçekleşmiştir. Yaşam doyumunu ölçeğinde ise cinsiyet değişkeninin katılımcıların yaşam doyumları üzerinde anlamlı bir farklılığa sebep olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar ışığında cinsiyet değişkeninin ailede eşler arasında

AİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

algılanan manevi doyumları üzerinde anlamlı değişikliğe sebep olduğu, bu değişikliğin de ölçeğin boyutları bağlamında farklı gruplar lehine tezahür ettiği görölmektedir.

Yaşlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda 21-34 yaş grubu lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görölmektedir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doyum ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, 21-34 yaş grubundaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer yaş grubundaki katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görölmüştür.

Öğrenim durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre öğrenim durumu değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Mesleklerine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri ve duygusal yakınlık boyutunda işçi grubu lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görölmektedir. Ölçeğin diğer faktörlerinde ve yaşam doyum ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, işçi grubundaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri ve duygusal yakınlık bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer meslek grubundaki katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görölmüştür.

Ekonomik durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre ekonomik durum değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyumları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Evlenme yaşlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuç olmadığı tespit edilmiştir. Buna göre evlenme yaşı değişkeninin katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumları üzerinde anlamlı bir değişiklik sebebi olmadığı anlaşılmıştır.

Evlilik sürelerine göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda evlilik süresi 0-5 yıl olan grup lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görölmektedir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doyum ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen

bulgulara bakıldığında, evlilik süresi 0-5 yıl olan gruptaki katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin diğer evlilik süresi grubundaki katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Çocuk sahibi olma durumlarına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat boyutunda çocuk sahibi olmayan ve tek çocuğu olan gruplar lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Ölçeğin diğer iki faktöründe ve yaşam doyumunu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, çocuk sahibi olmayan ve tek çocuğu olan katılımcıların olumlu kişilik özellikleri, duygusal yakınlık ve sadakat bakımından manevi doyum düzeylerinin 2, 3 ve 4+ çocuğu olan katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Aile yapısına göre katılımcıların ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyum düzeylerine bakıldığında ölçeğin tüm boyutlarında çocuksuz evli çiftler lehine anlamlı düzeyde farklılık olduğu görülmektedir. Yaşam doyumunu ölçeğinde ise gruplar arasında anlamlı düzeyde bir farklılık oluşturacak sonuca ulaşılmamıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında, çocuksuz evli çiftlerin ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ölçeğinin tüm boyutlarında verdikleri puanların çekirdek aile, geniş aile ve diğer aile yapılarında yaşayan katılımcılara göre anlamlı şekilde daha yüksek olduğu görülmüştür.

Elde edilen bulgulara bakıldığında, ailede eşler arasında algılanan manevi doyum ve yaşam doyumunu arasında pozitif yönde, anlamlı ve genel olarak orta düzeyde bir ilişkinin varlığı görülmektedir. Determinasyon katsayısı dikkate alındığında $0,39 < r < 0,61$ boyutlar arasındaki değişkenliğin %15 ile %37 arasında birbirinden kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla bu sonuç, ailede eşler arasında algılanan manevi doyumun yüksek olmasının ilişkili olduğu konulardan birisinin de yaşam doyumunu düzeyinin yüksek olması şeklinde yorumlanabilir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Muammer Cengil-Ahmet Koç

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

ÂİLEDE EŞLER ARASINDA ALGILANAN MANEVİ DOYUM İLE YAŞAM DOYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

Kaynakça

- Amato, Paul R. - Keith, Bruce. "Parental Divorce and the Well-being of Children: A Meta-analysis". *Psychological Bulletin* 110/1 (1991), 26-46. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.1.26>
- Amato, Paul R. - Previti, Denise. "People's Reasons for Divorcing: Gender, Social Class, the Life Course and Adjustment". *Journal of Family Issues* 24/5 (2003), 657-658. <https://doi.org/10.1177/0192513X03024005002>
- Bahr, Howard M. - Chadwick, Bruce. A. "Religion and Family in Middletown: USA". *Journal of Marriage and Family* 47/2 (1985), 407-414. <https://doi.org/10.2307/352140>
- Bakker, Arnold B. - Demerouti, Evangelia "The Job Demands-Resources Model: State of the Art". *Journal of Managerial Psychology* 22/3 (2007), 309-328. <https://doi.org/10.1108/02683940710733115>
- Bakker, Arnold B. - Demerouti, Evangelia. "The Spillover-Crossover Model". *New Frontiers in Work and Family Research*, ed. J. G. Grzywacz, E. Demerouti, (London: Psychology Press, 2013), 55-70.
- Bodenmann, Guy - vd. "Stress, Sex and Satisfaction in Marriage". *Personal Relationship* 14/4 (2007), 551-569. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6811.2007.00171.x>
- Büyüköztürk, Şener. *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 27. Basım, 2020.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 35. Basım, 2024.
- Cengil, Muammer - Koç, Ahmet. "Eşler Arasında Algılanan Manevi Doyum Ölçeği (EŞMDÖ)". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2023), 87-115. <https://doi.org/10.51553/bozifder.1336842>
- Clark, Andrew E. - Oswald, Andrew. J. "Satisfaction and Comparison Income". *Journal of Public Economics* 61/3 (1996), 359-381. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(95\)01564-7](https://doi.org/10.1016/0047-2727(95)01564-7)
- Conger, Rand D.vd. "Economic Pressure, Parent Personality and Child Development: An Interactionist Analysis". *Historical Social Research* 35/2 (2010) 169-194. <https://doi.org/10.2307/20762455>
- Dağlı, Abidin - Baysal, Nigah. "Yaşam Doyumu Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/59 (Ekim 2016), 1250-1262. <https://doi.org/10.17755/esosder.263229>
- Diener, Ed. - Biswas-Diener, Robert. "Will Money Increase Subjective Well-being". *Social Indicators Research* 57/2 (2002), 119-169. <https://doi.org/10.1023/A:1014411319119>
- Diener, Ed vd. "The Satisfaction with Life Scale". *Journal of Personality Assessment* 49/1 (1985), 71-75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Easterlin, Richard. A. "Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence". In *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*, ed. Paul A. David, Melvin W. Reder. Elsevier Science and Technology, 89-125, 1974.
- Eagly, Alice H. - Wood, Wendy. "The Origins of Sex Differences in Human Behavior: Evolved Dispositions Versus Social Roles". *American Psychologist* 54/6 (1999), 408-423. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.6.408>
- Emmons, Robert A. vd. *The Psychology of Gratitude*. The Guilford Press, 2003.
- George, Darren - Mallery, Paul. *SPSS for Windows Step by Step: A Simple Guide and Reference 17.0*. Boston: Pearson, 10. Basım, 2010.
- Greenhaus, Jeffry. H. - Beutell, Nicholas. J. "Sources of Conflict Between Work and Family Roles". *Academy of Management Review* 10/1 (1985), 76-88. <https://doi.org/10.2307/258214>
- Graham, Carol L. - Pettinato, Stefano. *Happiness and Hardship: Opportunity and Insecurity in New Market Economies*. Washington: Bookings Institution Press. <https://doi.org/10.2307/20033289>
- Gottman, John. M. - Silver, Nan. *The Seven Principles for Making Marriage Work*. New York: Crown Publishers, 1999.
- Handal, Paul J. - Lace, John W. "Differential Effects of Family Structure on Religion and Spirituality of Emerging Adult Males and Females". *Journal of Religion and Health* 56 (2017), 1361-1370. <https://doi.org/10.1007/s10943-016-0343-3>
- Hahs-Vaughn, Debbie L. - Lomax, Richard G. *An Introduction to Statistical Concepts*. London: Routledge, 2013.
- Helliwell, John F. vd. "World Happiness Report 2019". *Sustainable Development Solutions Network*. Erişim Tarihi 10.09.2024. <https://worldhappiness.report/ed/2019>
- Hetherington, E.M. - Kelly, Julian. *For Better or for Worse: Divorce Reconsidered*. New York: W.W. Norton & Company, 2002.

- Hochschild, Arlie Russel. *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan Books, 2001.
- Jackson, Jeffrey B., vd. "Gender Differences in Marital Satisfaction: A Meta-analysis". *Journal of Marriage and Family* 76/1 (2014), 105-129. <https://doi.org/10.1111/jomf.12077>
- Joshi, Shobhna, vd. "Religious Belief and Its Relation to Psychological Well-being". *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology* 34/2, (2008), 345-354.
- Kahneman, Daniel - Deaton, Angus. "High Income Improves Evaluation of Life but Not Emotional Well-Being". *Proceedings of the National Academy of Sciences (PNAS)* 107/38 (2010), 16489-16493. <https://doi.org/10.1073/pnas.1011492107>
- Kawachi, I. - Berkman, Lisa F. "Social Ties and Mental Health". *Journal of Urban Health* 78/3 (2001), 458-467. <https://doi.org/10.1093/jurban/78.3.458>
- Koç, Ahmet - Cengil, Muammer, "Ailede Çocuklarda ve Ergenlerde Algılanan Manevi Doyum Ölçeği (AÇAMDÖ)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 21 (2023), 385-423. <https://doi.org/10.18498/amailad.1336900>
- Koenig, Harold G., vd., "Religious Coping and Health Status in Medically ill Hospitalized Older Adults". *Journal of Nervous & Mental Disease* 186/9 (1998), 513-521. <https://doi.org/10.1097/00005053-199809000-00001>
- Koenig, Harold G. "Religious Coping and Depression Among Elderly, Hospitalized Medically ill Men". *The American Journal of Psychiatry* 149/12 (1992), 1693-1700. <https://doi.org/10.1176/ajp.149.12.1693>
- Lammers, Joris vd. "Power Increases Social Distance". *Social Psychological and Personality Science* 3/3, (2011) 1238-1245. <https://doi.org/10.1177/1948550611418679>
- Lavretsky, Helen. "Spirituality and Aging". *Aging Health* 6/6 (2010), 749-769. <https://doi.org/10.2217/ah.10.70>
- Pargament, Kenneth. I. *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research and Practice*. New York: Guilford Press, 1997.
- Parker, David F. - DeCotiis, T. A. "Organizational Determinants of Job Stress". *Organizational Behavior and Human Performance* 32/2 (1983), 260-283. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(83\)90145-9](https://doi.org/10.1016/0030-5073(83)90145-9)
- Proulx, Christine-Helms, Heather M. "Marital Quality and Personal Well-Being: A Meta-Analysis of Longitudinal Studies". *Journal of Marriage and Family* 69/3 (2007), 576-593. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2007.00393.x>
- Ramadhina, Fenisa vd. "Spirituality and Marital Satisfaction as Predictors of Subjective Happiness in Married Couples". *Conference: Proceedings of the 1st Pedagogika International Conference on Educational Innovation, PICEI 2022* (2022), Gorontalo Indonesia. <https://eudl.eu/pdf/10.4108/eai.15-9-2022.2335887>
- Rusbult, Caryl. E. - Agnew, Christopher - Arriaga Ximena, "The Investment Model of Commitment Processes". *Department of Psychological Sciences Faculty Publications*, 2011.
- Sayın, Mine, vd. "The Relationship of Marital Satisfaction and Life Satisfaction with Spiritual Orientation: The Mediating Role of Sacrifice and Sensitivity". *Spiritual Psychology and Counseling* 4 (2019), 237-256. <http://dx.doi.org/10.37898/spc.2019.4.3.083>
- Seligman, Martin. *Authentic Happiness: Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York: Free Press, 2002.
- Snyder, Charles R. - Lopez, Shane L. *Handbook of Positive Psychology*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Sweeney, Megan "Two Decades of Family Change: The Shifting Economic Foundations of Marriage". *American Sociological Review* 67/1 (2002), 132-147. <https://doi.org/10.2307/3088937>
- Veenhoven, Ruut. *Conditions of Happiness*. Boston: Springer, 2011.
- Waite, Linda J. - Gallagher, Maggle. *The Case for Marriage: Why Married People Are Happier, Healthier and Better off Financially*. New York: Doubleday, 2001.
- Walsh, Froma. *Strengthening Family Resilience*. New York: The Guilford Press, 2016.
- Wrzensiewski, Amy - Dutton, Jane E. "Crafting a Job: Revisioning Employees as Active Crafters of Their Work". *Academy of Management Review* 26/2 (2001), 179-201. <https://doi.org/10.2307/259118>
- Warnick, David D. *Pre-Marriage Workbook for Couples: Prepare for a Lifetime of Love: Your Step-by-Step Guide to Building a Resilient and Joyful Union*. Traverse City: Independent Publisher, 2024.
- Zhang, Cheng - Liang, Yanan, "The Impact of Education Level on Marital Satisfaction: Evidence from China". *Social Sciences & Humanities Open* 7/1 (2023), 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100487>
- Zhumgalbekov, Argen, vd. "Evli Bireylerin Evlilik Uyumu ve Yaşam Doyumunun İncelenmesi". *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi (AKEF)* 5(1) 2023, 1-15. <https://doi.org/10.38151/akef.2023.41>

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 467-484/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 467-484

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

İŞ HAYATININ ÇALIŞANLARIN MANEVİYATINA ETKİSİ: FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME*

Bünyamin HAN

Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Kütahya
Assoc. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University, Education Faculty, Department of Educational Sciences, Kütahya/Türkiye

bunjaminhan@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0204-5686

ror.org/03jtrja12

Fatma SEVİK

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Disiplinlerarası Manevi Danışmanlık ve
Rehberlik Anabilim Dalı, Kütahya

Graduate Student, Kütahya Dumlupınar University, Department of Interdisciplinary Spiritual Counseling and Guidance,
Kütahya/Türkiye

fatma.sevik@ogr.dpu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-1236-7446

ror.org/03jtrja12

Öz

Bu araştırma, iş hayatının çalışanların maneviyatlarına olan etkisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırma, çalışanların iş yerlerinden ve mesleklerinden duydukları memnuniyet düzeylerini ve maneviyatlarını nasıl tanımladıklarını anlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, iş hayatında maneviyatı olumlu ya da olumsuz etkileyen faktörler, fenomenolojik yöntemle ele alınmıştır. Bu bağlamda, kamu ve özel sektörde görev yapan 15 katılımcıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler ile fenomenolojik bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın bulguları, katılımcıların iş yerlerinden genel olarak memnun olduklarını, ancak mesleklerinden kısmen memnuniyet duyduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca, mesleğini severek yapan ve sabır duygusuna sahip olan katılımcıların maneviyatlarının olumlu etkilendiği, aşırı iş yükü ya da iş yerinde haksızlığa uğradığını belirten katılımcıların ise maneviyatlarının olumsuz yönde etkilendiği tespit edilmiştir. Araştırmanın önerileri arasında, iş hayatının maneviyat üzerindeki etkilerine yönelik daha fazla bilimsel çalışmanın yapılması, çalışanların maneviyatlarını artırmaya yönelik etkinliklerin sayısının artırılması ve işyerlerinde manevi danışmanlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maneviyat, İş Yeri Maneviyatı, İş Hayatı

* Bu makale 12-13 2024 tarihinde yapılan VIII. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumunda bildiri olarak sunulan çalışmadan üretilmiştir.

THE EFFECT OF WORK LIFE ON THE SPIRITUALITY OF EMPLOYEES: A PHENOMENOLOGICAL STUDY

Abstract

This research aims to reveal the effects of work life on employees' spirituality. The research aims to understand the satisfaction levels of employees with their workplaces and professions and how they define their spirituality. The study addresses the factors that positively or negatively affect spirituality in work life using the phenomenological method. In this context, a phenomenological study was conducted with semi-structured interviews with 15 participants working in the public and private sectors. The findings of the study reveal that the participants are generally satisfied with their workplaces, but are partially satisfied with their professions. In addition, it was determined that the spirituality of participants who love their profession and have a sense of patience is positively affected, while the spirituality of participants who state that they are overworked or are treated unfairly at work is negatively affected. The recommendations of the study include conducting more scientific studies on the effects of work life on spirituality, increasing the number of activities aimed at increasing employees' spirituality, and expanding spiritual counseling services in workplaces.

Keywords: Spirituality, Workplace Spirituality, Work Life

Atf / Cite as: Sevik, Fatma-Han, Bünyamin. "İş Hayatının Çalışanların Maneviyatına Etkisi: Fenomenolojik Bir İnceleme". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 467-484.

Giriş

İş hayatı, bireylerin yaşamlarının büyük bir kısmını geçirdikleri, fiziksel, zihinsel ve duygusal olarak yoğun bir etkileşim içerisinde buldukları bir alandır. Bu süreç içerisinde çalışanlar, sadece profesyonel gelişimlerini ve maddi gereksinimlerini karşılamakla kalmaz, aynı zamanda kişisel değerleri ve manevi olarak da etkilenirler. İş hayatının yoğunluğu, stresi ve zorlukları, çalışanların ruhsal denge arayışlarını artırabilir ve manevi ihtiyaçlarının daha belirgin hale gelmesine neden olabilir. Maneviyat, bireylerin hayatın anlamı, amacı ve kişisel değerleri hakkında derin düşünceler geliştirdiği bir alan olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda, iş hayatının bireyin manevi dünyası üzerindeki etkisi hem pozitif hem de negatif yönleriyle ele alınmalıdır. Pozitif yönden bakıldığında, iş ortamı bireylerin kişisel gelişimini destekleyebilir ve manevi tatmin sağlayabilir. Öte yandan, stresli ve olumsuz çalışma koşulları, manevi bir boşluk hissi doğurabilir.

Bu araştırma, çalışanların iş hayatının manevi değerler ve inanç sistemleri üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Günümüzde iş dünyasında yaşanan yoğun rekabet ve teknolojik gelişmelerle birlikte, çalışanların ruhsal dengelerini korumak ve manevi tatmin sağlamak her zamankinden daha önemli hale gelmiştir. Özellikle, manevi tatminin iş tatmini, verimlilik ve genel yaşam kalitesi üzerindeki etkilerini incelemek, iş dünyasında daha dengeli ve sürdürülebilir bir çalışma ortamı oluşturmaya katkı sağlayabilir.

1. Maneviyat Kavramı

"Maneviyat" kelimesi Arapça kökenli olup "görülmeyen, duyularla sezilebilen, ruhani, maddi karşıtı" anlamlarına gelir. Bu terim genellikle manevi değerler, ruhsal boyutlar ve insanın iç dünyasıyla ilişkilendirilir. "Manevi" ise bu tür özelliklere sahip olan şeyler için kullanılan bir sıfat olarak kabul edilir. Örneğin, manevi değerler, manevi güç, manevi gelişim gibi ifadelerde kullanılır. Maneviyat, kelime anlamı itibarıyla 'maddi olmayan, manevi şeyler' şeklinde ifade edilirken, ikinci mana olarak da 'yürek gücü, moral' olarak tanımlanmıştır.¹ Bu terimler çoğunlukla dinî ve felsefî bağlamlarda önemli bir rol üstlenmektedir

Maneviyat, bireyin benliğinin ve varoluşunun ötesine geçen anlam arayışı veya boyut olarak değerlendirilebilir.² Kişinin, iç dünyasını ve toplumun diğer fertleriyle olan ilişkilerini, dünyadaki konumunu, yaşamın anlamını sorgulama ve özümseme gayretidir. Bu tanımla maneviyat, insanın varlığına eşlik eden bir değerdir. Çünkü her insan, yaşamın özüne ilişkin soruları ve bu sorulara kendi özgün yanıtlarını bulma çabası içindedir. Maneviyat, kişinin yaşam boyunca edindiği deneyimlerin ve kazanımların bir neticesidir. İnsanlar, hayata geliş amacına yönelik edindikleri cevaplarla kendi maneviyatlarını şekillendirirler; bu sebeple maneviyat, birey için anlam taşıyan unsurları içerir.³

Maneviyat kavramı genellikle, hayatın anlamını arayış, aşkınlıkla (yücelikle) tanışma, bir aidiyet duygusu, sonlu bir realite ya da en yüksek bir değer arama, gizemli bir varlığa saygı ve minnettarlık ve ferdi olarak değişim gibi konuları içinde barındıran; dinle bağlantılı olabileceği gibi dinin dışında da karşılaşılan bireysel tecrübelerin tamamıdır şeklinde açıklanabilir. Nitekim maneviyatın boyutları; bağlantı, anlam, aşkınlık ve değer kavramları olarak ifade edilmiştir. Burada 'anlam', varoluşun amacını gerçekleştirme ve hayat olaylarına anlam kazandırma sürecini ifade ederken; 'değer' kavramı, bağlılık duyulan ve önem verilen inançları simgeler. 'Aşkınlık', bireyin benliğinin ötesinde deneyimlediği tecrübeleri ifade ederken; 'bağlantı' kavramı aşkın bir varlık olarak kabul edilen Tanrı veya kutsal varlıkla olan ilişkiyi anlatır. 'Oluş' ise kişinin kendisini nasıl tanımladığına dair boyutu ifade eder.⁴

¹ TDK Sözlük, 2019, <https://sozluk.gov.tr/maneviyat>.

² Melike Boztilki ve Elif Ardic, "Maneviyat ve Sağlık", *G.O.P. Taksim E.A.H. JAREN*, sy 3 (2017): 40; Shawn Francis Peters, *When Prayer Fails: Faith Healing, Children, and the Law* (Oxford University Press, 2007); Peters, S. F. (2007). *When prayer fails: Faith healing, children, and the law*. Oxford University Press.

³ Boztilki ve Ardic, "Maneviyat ve Sağlık", 40.

⁴ Julian Candy, "Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering a 'Forgotten' Dimension: By John Swinton", *Psychiatric Bulletin* 26 (01 Mart 2002): 117-19, <https://doi.org/10.1192/pb.26.3.118>; Turgay Şirin, "Maneviyat Ölçeği'nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması", *Journal of Turkish Studies* 13, sy Volume 13 Issue 18 (01 Ocak 2018): 1289, <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13996>.

1.1. İşyeri Maneviyatı

Çalışanlar için günün en verimli zamanları işyerlerinde geçmektedir. Bu açıdan bakıldığında iş hayatında gerek işyerleri gerek ise iş arkadaşları maddi ve manevi açıdan son derece önemlidir. Maneviyat kavramının iş hayatına girmesiyle işyeri maneviyatı kavramı kullanılmaya başlamıştır.⁵ İşyeri maneviyatı kavramı da bu bağlamda çalışanlar için önem arz etmektedir. İşyeri maneviyatı, çalışma hayatında yetkinliğini kabul ettirebilmiş değerler kümesidir. Kişinin iş ve bireysel hayatında hedeflerini ortaya koyma, iş arkadaşlarıyla ve mesleğiyle alakalı olan kişilerle gerekli uyumu sağlama ve kişisel inançları ile işyerinin menfaatleriyle uyumlu olabilmesi olarak tanımlanabilir.⁶

1980'lerden itibaren artan bir ilgiyle araştırma konusu olan iş yeri maneviyatı, aslında ilk olarak 1920'lerin başlarında ortaya çıkmıştır. Bu kavram, çalışanların iş yerlerinde manevi değerlerini ve inançlarını yaşama isteği ile ilgilidir.⁷ İşyeri maneviyatı, insanların içtenlikle ilişki kurmalarını, birbirlerine saygı ve özen göstermelerini, güvene dayalı ilişkiler geliştirmelerini ve bu ilişkileri destekleyecek bir işyeri vicdanı oluşturmalarını gerektirir.⁸ Bazı araştırmacılara göre işyeri maneviyatı; bireylerin iç dünyalarını, işlerini ve kişilerarası ilişkilerini derinlemesine ve samimi bir şekilde keşfetme sürecidir.⁹

İşyerinde maneviyatın; bireyin kendisiyle uyumu, sosyal ve doğal çevresiyle uyumu ve aşkınlık faktörleri şeklinde üç faktörün dinamik dengesi olduğu öne sürülmektedir.¹⁰ İşyerinde maneviyatın önemsenmesi, işyerinde hem zihinsel hem de ruhsal gelişimin eşit derecede değerli olduğuna inanan bireylerin bulunmasını ifade eder.¹¹ Milliman, Czaplewski ve Ferguson (2003) çalışmasında, işyeri maneviyatını sekiz ana boyutta

-
- ⁵ Aysun Kanbur ve Hilal Kavuklu, "The Role of the Workplace Spirituality in the Prediction of Psychological Capital", *Business & Management Studies: An International Journal* 6, sy 3 (17-35): 20.
- ⁶ Demet Çakıroğlu vd., "İşyeri Maneviyatının Algılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", içinde *III. Örgütsel Davranış Kongresi* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2015), 91; Elizabeth A Denton ve Ian.I Mitroff, "A Study of Spirituality in the Workplace", *Sloan Management Review*, 1999, 83-92.
- ⁷ Berat Çiçek ve İnan Kaynak, "İşyerinde Mutluluğun Anahtarı: Etik İklim Ve İşyeri Maneviyatı", *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi* 5, sy 1 (2024): 59; Ethem Merdan, "Etik Liderliğin Politik Davranış Üzerine Etkisinde İşyeri Maneviyatının Aracılık Rolü", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 12, sy 2 (2022): 38-52.
- ⁸ Jerry Biberman ve Judy Neal, "The Leading Edge in Research on Spirituality and Organizations", *Journal of Organization and Change Management*, 2004, 5; Guzel Sadykova ve Hasan Tutar, "İşyeri Maneviyatı Ve Örgütsel Güven Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", *Sayıştay Dergisi*, sy 93 (2014): 46.
- ⁹ Sadykova ve Tutar, "İşyeri Maneviyatı Ve Örgütsel Güven Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma", 46; Chieh-Wen Sheng ve Ming-Chia Chen, "Chinese Viewpoints of Workplace Spirituality", *International Journal of Business and Social Science* 3, sy 15 (2012): 195-203.
- ¹⁰ Donde P. Ashmos ve Dennis Duchon, "Spirituality at Work: A Conceptualization and Measure", *Journal of Management Inquiry* 9, sy 2 (2000): 134-45, <https://doi.org/10.1177/105649260092008> ; Süreyya Ece, "İşletmelerde Ruhani (spirited) Liderlik: Kavramsal Bir Çözümleme", *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama* 6, sy 3 (31 Aralık 2023): 175, <https://doi.org/10.52848/ijls.1349552>.
- ¹¹ Ashmos ve Duchon, "Spirituality at Work"; Çakıroğlu vd., "İşyeri Maneviyatının Algılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", 91; Çakıroğlu vd., "İşyeri Maneviyatının Algılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", 92.

İŞ HAYATININ ÇALIŞANLARIN MANEVİYATINA ETKİSİ: FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME

incelemişlerdir. Bu boyutlar; anlamlı iş, topluluk duygusu, örgütsel değerlerle uyum, örgütsel bağlılık, işten ayrılma niyeti, içsel iş tatmini, işe katılım ve organizasyon temelli benlik saygısı olarak sıralanmaktadır.¹² Diğer taraftan Kinjerski ve Skrypnek'in (2006) geliştirdiği işyeri maneviyatı ölçeği işyerinde maneviyatı işin çekiciliği, mistik deneyim, ruhsal/manevi bağ ve topluluk hissi şeklinde dört alt boyutta ele alır¹³. Maneviyat konusunda ölçek geliştirmesi çalışmasında ise Şirin (2019) maneviyatın 7 boyuttan oluştuğunu belirtmiştir: Manevi başa çıkma, aşkınlık, manevi yaşantı, anlam arayışı, manevi hoşnutluk, bağlantı ve tabiatla uyum.

2. Yöntem

Bu araştırma bireylerin iş hayatlarının maneviyatlarına etkilerini incelemeye yönelik nitel bir çalışmadır. Çalışmada olgu bilim (fenomenoloji) deseni kullanılmıştır. Farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve kapsamlı bir düşünceye sahip olmadığımız olayların incelenmesinde olgu bilim (fenomenoloji) deseninin kullanılabilirliği ifade edilmektedir.¹⁴

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu aktif olarak iş hayatında çalışan ve farklı mesleklere sahip 15 birey oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemine uygun olarak amaçlı örneklem yöntemlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme yöntemi kullanılarak çalışan bireylerden çalışma grubu oluşturulmuştur. Maksimum çeşitlilik örnekleme yönteminde hedef; görece olarak küçük bir örneklem oluşturmak ve bu örnekleme ele alınan, temsil edilecek bireylerin çeşitliliğini en yüksek oranda yansıtabilmektir.¹⁵ Bu kapsamda çeşitlilik; bireylerin cinsiyetine, yaşlarına, eğitim durumuna ve mesleklerine göre alınmıştır. Çalışma grubundaki çalışan bireylere ilişkin veriler Tablo 1' de görülmektedir.

Tablo 1. Çalışma Grubuna Alınan Bireylerin Bilgileri

Değişkenler	n	f
Cinsiyet	Kadın	9
	Erkek	6

¹² Çakıroğlu vd., "İşyeri Maneviyatının Algılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", 92.

¹³ Özgür Kökalan, "İşyeri Maneviyatının Örgütsel Güven Ve İşe Karşı Yabancılaşma Üzerinde Etkileri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, sy 18 (05 Haziran 2017): 38.

¹⁴ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 11. bs (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2008), 72, <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/70532>.

¹⁵ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 108.

Eğitim Durumu	İlkokul	2
	Teknik Lise	1
	Lisans	10
	Yüksek Lisans	2
Meslek	Öğretmen (Kamu)	3
	Memur (Kamu)	2
	Şoför (Özel Sektör)	1
	Vaiz (Kamu)	1
	İmam-Hatip (Kamu)	1
	Kur'an Kursu Öğreticisi (Kamu)	2
	İşçi (Özel Sektör)	1
	Tarım İşçisi (Özel Sektör)	1
	Mühendis (Kamu)	1
	Mimar (Özel Sektör)	1
	Din Hizmetleri Uzmanı (Kamu)	1

Tablo 1'de görüldüğü gibi araştırmanın çalışma grubunu 15 çalışan birey oluşturmaktadır. Bireylerin 9'u kadın, 6'sı erkektir. Bireylerin 2'si ilkokul, 1'i teknik lise, 10'u lisans, 2'si de yüksek lisans mezunudur. Bireylerden 4'ü özel sektörde, 11' i de kamuda çalışmaktadır.

2.2. Verilerin Toplanması

Bu araştırmada veri toplama yöntemi olarak yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Bu yöntem ne tam yapılandırılmış görüşmeler kadar katı, ne de yapılandırılmamış görüşmeler kadar esnek. ¹⁶ Görüşme soruları hazırlanmadan önce, araştırma konusu ile ilgili ulusal ve uluslararası alan yazın taraması yapılmıştır. Konu tasarlandıktan sonra formda olması istenilen maddeler belirlenmiştir. Bu araştırmadaki soru formu hazırlanırken Kinjerski ve Skrypnek tarafından 2006 yılında geliştirilip 18 maddeden oluşan İş Yeri Maneviyatı Ölçeğindeki sorulardan yararlanılmıştır. ¹⁷

Araştırmada iş hayatının maneviyata etkilerini incelemek için çalışanlara yöneltilen sorular şunlardır:

1. Çalıştığınız iş yerinden memnun musunuz?
2. Mesleğinizden memnun musunuz?
3. Kendinizi manevi olarak 1 (düşük)-10 (yüksek) arasında kaç olarak tanımlarsınız?
4. İşyerinizin maneviyatınızla örtüşme oranı nedir?
5. Mesleğiniz maneviyatınızı ne ölçüde etkiliyor?
6. İş hayatınızda karşılaştığınız zorlukları aşmada maneviyatınız etkili midir?
7. İş hayatınızla ilgili kararları almada (terfi, tayin vb.) maneviyatınız etkili midir?

Bu soruların amaç, anlam ve içerik açısından değerlendirmesini yapmak amacıyla üç bireyle pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu aşamalardan sonra elde edilen geribildirimlerden faydalanılarak formun son şekli verilmiş, hazırlanan görüşme soruları araştırma kapsamında yer alan gönüllü katılımcılara yöneltilmiştir.

Araştırmaya ilişkin veriler 1-30 Temmuz 2024 tarihleri arasında görüşme yapılarak elde edilmiştir. Görüşme sırasında araştırmaya yönelik bilgiler verilmiştir. Görüşme yapılırken veri kayıplarını engellemek amacıyla kayıt cihazı kullanılmıştır. Katılımcılara görüşmelerde kayıt cihazı kullanılacağına bilgisi verilmiş ancak yapılan görüşmelerin sonunda saklanan kayıtların katılımcılar tarafından dinlenebileceği, ihtiyaç duyulduğunda ses kayıtlarındaki görüşlerin tercihe bağlı olarak bir kısmının ya da tamamının çıkarılabileceği belirtilmiştir. Böylece kayıt cihazının katılımcılar üzerinde oluşturabileceği muhtemel olumsuzlukların önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Araştırmaya dahil olan katılımcıların kendilerini rahat ve huzurlu hissedebileceği ve görüşlerini

¹⁶ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (3A Araştırma Eğitim Danışmanlık, 1995), 165.

¹⁷ Val Kinjerski ve Berna J. Skrypnek, "Measuring the Intangible: Development of the Spirit at Work Scale.", *Academy of Management Proceedings* 2006, sy 1 (Ağustos 2006): 4, <https://doi.org/10.5465/ambpp.2006.22898605>.

samimiyetle ifade edebilecekleri bir görüşme ortamı oluşturulmasına hassasiyet gösterilmiş, uygun bir etkileşim ortamı oluşturulmuştur. Görüşme esnasında, katılımcıların sorulan soruları yanıtlarken araştırmacıdan etkilenmemesine dikkat edilmiştir. Araştırmacı, araştırmada güvenilirliği artırmak amacıyla öncelikle kendi konumunu belirtmiştir. İkinci olarak, veri kaynağı olan bireyler açıkça tanımlanmıştır. Son olarak, tüm süreçler detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

2.3. Verilerin Analizi

Nitel araştırma yaklaşımı doğrultusunda tasarlanan bu araştırmada "içerik analizi" yapılmıştır. Veriler dört aşamada analiz edilmiştir: 1. Verilerin Kodlanması, 2. Kodlanan verilerin temalarının belirlenmesi, 3. Kodların ve temaların düzenlenmesi, 4. Bulguların tanımlanması ve yorumlanması.¹⁸ Analiz sürecinde ilk olarak, görüşme kayıtları deşifre edilip çözümlenmeler yapılmıştır.

İş hayatının maneviyata etkilerini incelemek üzere çalışanlarla yapılan görüşlerin analizinde, ifadelerin benzerliğine göre gruplamalar yapılmıştır. Çözümlenelerde görüşüne başvuru katılımcılara birer kod numarası verilerek (B1, B2...) açıklamalar yapılmıştır. Görüşme tekniği ile elde edilen bilgiler sayısallaştırılarak frekans olarak ifade edilmiştir. İfadelerdeki benzer öğeler gruplandırılmış ve gruba uygun bir şekilde temalandırılmıştır.

Araştırmanın Geçerliliği

Araştırmada iç geçerliliği sağlamak için çalışanların iş yerlerindeki ve mesleklerindeki memnuniyet durumları, iş hayatlarında karşılaştıkları olumlu ve/ veya olumsuz etmenlerin maneviyatlarına etkileri öncelikle kodlanmış, sonradan doğrudan alıntılarla kodlar desteklenmiştir. Araştırmacı, bulguların anlamlılığını ve bütünlüğünü sürekli olarak test etmiştir. Bulguların daha önce yapılmış çalışmalarla uygunluğu karşılaştırılmıştır. Bulgular bir alan uzmanı tarafından incelenerek gerçekçi bulunmuştur. Ayrıca dış geçerliliğe ulaşmak için ise araştırma süreci, verilerin toplama aracının hazırlanmasından uygulama ve analiz aşamasına kadar detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Bulgular, alanyazınla karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve uygulamadaki gerçekliklere ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın başka çalışmalarla test edilebilmesi için gerekli açıklamalar ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Görüşleri alınan katılımcılarla tekrar iletişime geçilmiş ve bulgular paylaşılarak verdikleri bilgilerin kontrolü sağlanmıştır.

3. Bulgular

Bu bölümde ilk olarak katılımcıların iş yerlerindeki genel memnuniyet durumları, daha sonra katılımcıların mesleklerinin maneviyatlarını nasıl etkilediği, son olarak

¹⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 228.

İŞ HAYATININ ÇALIŞANLARIN MANEVİYATINA ETKİSİ: FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME

katılımcıların iş hayatlarının maneviyatlarına olumlu ve olumsuz etkileri incelenmiştir. Kodlar, alt sorulara verilen cevaplar doğrultusunda oluşturulmuştur.

3.1. İş Yerinden Memnuniyete İlişkin Katılımcıların Görüşleri

Tablo 2. “Çalıştığınız İş Yerinden Memnun Musunuz?” Sorusuna İlişkin Katılımcıların Görüşleri

Tema (Kategori)	Kodlar	f
İş Yerinden Memnuniyet	Memnunum (B2),(B3),(B5),(B7), (B8),(B9),(B10),(B12), (B14),(B15)	10
	Kısmen Memnunum B1),(B4),(B6),(B11),(B13)	5

Tablo 2 incelendiğinde; (B2), (B3), (B5), (B7), (B8), (B9), (B10), (B12), (B14) ve (B15)'in iş yerinden memnun olduğu; (B1), (B4), (B6), (B11) ve (B13)'ün ise iş yerlerinden kısmen memnun olduklarını ifade ettikleri gözlenmiştir. Katılımcılardan bazıları düşüncelerini aşağıdaki şekilde ifade etmişlerdir:

“Evet memnunum. Memnuniyet sebepim mesleğimi ciddi yapıyorum. Okulumda amirimle ve zümrelerimle iyi anlaştığımı düşünüyorum.” (B2)

“Memnunum. Farklı alanlarda sahada olmaktan, farklı insanlarla tanışmaktan memnunum.” (B15)

“Tam olarak olmasa da yarı yarıya memnunum. Memnun olmama sebeplerim ise mesai saatleri dışında çalıştırılıp mesai ücretinin tarafıma geç ödenmesi, trafikte karşılaştığımız zorluklar şeklinde sıralayabilirim.” (B6).

“Yarı yarıya memnunum diyebilirim. Camii dernek yönetimi ve görev arkadaşım olan müezzin-kayyımın negatif tutumları yüzünden tam olarak memnun değilim.” (B11)

3.2. Meslekten Memnuniyete İlişkin Katılımcıların Görüşleri

Tablo 3. “Mesleğinizden Memnun Musunuz?” Sorusuna İlişkin Katılımcıların Görüşleri

Tema (Kategori)	Kodlar	f
Çok Memnunum	(B1)	1

Meslekten Memnuniyet	Memnunum	(B2), (B3), (B6), (B7)	4
	Kısmen Memnunum	(B4), (B5), (B8), (B9), (B10), (B11), (B12), (B13), (B14), (B15)	10

Tablo 3 incelendiğinde; (B1)'in mesleğinden çok memnun; (B2), (B3), (B6) ve (B7)' nin mesleğinden memnun; (B4), (B5), (B8), (B9), (B10), (B11), (B12), (B13), (B14), (B15)'in ise mesleklerinden kısmen memnun olduklarını ifade ettikleri gözlenmiştir. Katılımcılardan bazıları düşüncelerini sırasıyla aşağıdaki şekilde ifade etmişlerdir:

“Mesleğimden çok memnunum. Yazılım yapıyorum kendimi sürekli geliştiriyorum. Yeni projeler yeni işler yaparak ilerliyorum. O yönden mesleğim çok güzel.” (B1)

“Ben tarlada kışın ıspanak, yazın domates toplayarak geçimimi sağlıyorum. Kendimi bildim bileli hep tarlada çalıştım. Alnımın teri ile çocuklarımın helal lokma yediğini bilmek beni çok mutlu ediyor. Mesleğimden memnunum.” (B3)

“Mesleğimden memnunum ama mesleğe başlamadan önceki kurduğum bazı hayalleri tam da karşılayamamasından dolayı muzdaribim.” (B5)

“Evet, mesleğimden memnunum.” (B14)

3.3. İş Yeri ile Maneviyatın Örtüşmesine İlişkin Katılımcıların Görüşleri

Veriler analiz edildiğinde bireylerin iş hayatlarında yaşadıklarının, maneviyatlarına olan etkilerinin “olumlu” ve “olumsuz” olmak üzere temalandırılmıştır.

Tablo 4a. Çalışanların İş Hayatlarında Maneviyatlarını ‘Olumlu’ Etkileyen Faktörler

Tema(Kategori)	Kodlar	f
İş Hayatında Çalışanların Maneviyatını “Olumlu” Etkileyen Faktörler	İşini Helal Para Kazancı Olarak Görme: (B1), (B3), (B13)	3
	İş Yerinin Dinle Bağlantılı Olması: (B2), (B5), (B9), (B11), (B15)	5
	Hayır Dua Alma: (B6), (B9), (B11), (B13)	4
	İbadet Mekânlarının Olması: (B7), (B8), (B15)	3

İŞ HAYATININ ÇALIŞANLARIN MANEVİYATINA ETKİSİ: FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME

Mahremiyete Dikkat Edilmesi: (B2), (B6), (B8), (B9), (B15)	5
Kul Hakkı Bilinci: (B3), (B10)	2
Mesleğini Sevme: (B1), (B2), (B3), (B5), (B6), (B7), (B8), (B9), (B10), (B11), (B13), (B15)	12
Hayalindeki Mesleği Yapma: (B2), (B9), (B10), (B11)	4
Mesleki Olarak Kendini Geliştirebilme: (B1), (B9), (B15)	3
Saygınlık Duygusu: (B2), (B11), (B13)	3
İş Arkadaşlarıyla Uyum: (B3)	1
Dua: (B6), (B10), (B12)	3
Sabır: (B1), (B2), (B3), (B5), (B6), (B7), (B9), (B10), (B11), (B12), (B13)	11
Tevekkül: (B3), (B5), (B8), (B11), (B15)	5

Tablo 4.a. incelendiğinde; iş hayatında çalışanların maneviyatlarını "olumlu" etkileyen 14 farklı kodlanmış faktör olduğu görülmektedir. İfade edilme sıklığı bakımından en fazla frekansı olan olumlu faktörler şunlardır: “Mesleğini sevme (f=12), sabır (f=11), mahremiyete dikkat etme (f=5), iş yerinin dinle bağlantılı olması (f=5), tevekkül bilinci (f=5), hayır dua alma (f=4), hayalindeki mesleği yapma (f=4), helal para kazancı olarak görme (f=3), dua (f=3), saygınlık duygusu (f=3), mesleki olarak kendini geliştirebilme (f=3), ibadet mekânlarının olması (f=3), kul hakkı bilinci (f=2), iş arkadaşlarıyla uyum (f=1).” İş hayatında maneviyatı olumlu etkileyen faktörler incelendiğinde; çalışanların meslek sevgisi ve sabır duygularının maneviyatlarını olumlu etkiledikleri görülmektedir. İş hayatında maneviyatı olumlu etkileyen faktörlere ilişkin katılımcıların kendi ifadelerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

“Evet, mesleğimden memnunum. Kur’an Kursu Öğreticisi olduğum için çok mutluyum. Hem hayalim olan hem de insanlara dünyevi ve uhrevi faydalı olan bir meslek sahibi olduğum için Allah’a şükrediyorum.” (B9)

“Her alanda yaşadığımız zorlukları aşmakta olduğu gibi mesleki sorunlar ve zorluklarda da maneviyatım büyük rol oynuyor. Sabrettiğimde, dua ettiğimde Allah’ın benimle beraber olduğunun bilincinde olmak iç huzura ulaşmamı sağlıyor. Sorunun üstesinden daha kolay gelmeye yardımcı oluyor.” (B10)

“Kendime ait bir odam var ve kadın- erkek ilişkilerine dikkat edip erkeklerle çok fazla muhatap olmadığım için maneviyatımla örtüşüyor.” (B15)

“...imam-hatiplik benim çocukluk hayalimdi. Camii cemaatimi çok seviyorum. Onlara Rabbimizin kelimandan bahsetmek, maneviyatlarına olumlu açıdan dokunmaya vesile olup hayır dualarını almak beni memnun ediyor.” (B11)

“Mesleğim maneviyatımı hem olumlu hem de olumsuz yönde etkiliyor. Olumlu yönde etkilemesi şöyle, işime giderek helal para kazanarak bir yandan da sevap kazanıyorum ahiretime yatırım yapıyorum.” (B1)

“...Özellikle şehir dışından gelen rehberliğe ihtiyaç duyan öğrencileri gördükçe kendi öğrencilik yıllarım aklıma geliyor. Onların sıkıntılarını giderip hayır dualarını almak beni manevi açıdan olumlu etkiliyor.” (B13)

Tablo 4b. Çalışanların İş Hayatlarında Maneviyatlarını ‘Olumsuz’ Etkileyen Faktörler

Tema (Kategori)	Kodlar	f
İş Hayatında Çalışanların Maneviyatını “Olumsuz” Etkileyen Faktörler	Menfaat ilişkileri: (B1), (B13)	2
	Karşı Cinsle Çalışma: (B1)	1
	İş Arkadaşlarıyla Fikir Ayrılıkları: (B1), (B2), (B9), (B11), (B13)	5
	Amir Baskısı: (B1), (B3), (B9), (B11), (B13)	5
	Maaşların Geç Ödenmesi: (B3), (B6)	2
	Haksızlığa Uğradığını Düşünme: (B3), (B4), (B7), (B9), (B11), (B13)	6
	İş Yükü: (B5), (B6), (B7), (B11), (B12), (B13), (B15)	7

İŞ HAYATININ ÇALIŞANLARIN MANEVİYATINA ETKİSİ: FENOMENOLOJİK BİR İNCELEME

Değersizlik Hissi: (B5), (B9), (B13)	3
Aileden Uzakta Çalışma: (B5)	1

Tablo 4.b. incelendiğinde; iş hayatında çalışanların maneviyatlarını "olumsuz" etkileyen 9 farklı kodlanmış faktör olduğu görülmektedir. İfade edilme sıklığı bakımından en fazla frekansı olan olumsuz faktörler şunlardır: "İş yükü (f=7), haksızlığa uğradığını düşünme (f=6), amir baskısı (f=5), değersizlik hissi (f=3), maaşların geç ödenmesi (f=2), menfaat ilişkileri (f=2), karşı cinsle çalışma (f=1), aileden uzakta çalışma (f=1)." İş hayatında maneviyatı olumsuz etkileyen faktörler incelendiğinde; çalışanların iş yükü fazlalığı ve haksızlığa uğradığını düşünme kavramlarının maneviyatlarını olumsuz etkiledikleri görülmektedir. İş hayatında maneviyatı olumsuz etkileyen faktörlere ilişkin katılımcıların kendi ifadelerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

"İş hayatında gördüğüm zorluklar olumsuzluklar maneviyatımı olumsuz yönde etkilemektedir. Kendime veya başkalarına yapılan bazı haksızlıklar maneviyatımı olumsuz yönde etkiler." (B4)

"İş stresi ve yoğunluğundan ötürü maneviyatımı artırma şansım olmuyor. Elhamdülillah ibadetlerimi yapabiliyorum. Ama mesela teheccüde kalkamıyorum." (B7)

"Çalışırken her zaman her şey istediğim gibi gitmiyor. Ustabaşının haksız yere azarlaması, maaşların bazen eksik ya da geç yatması insanın sabrını çok zorluyor." (B3)

"Yaptığım işin Kutsal bir meslek olması ama maalesef ki yeteri kadar değer görülmemem insanlar tarafından çok daha saygıdeğer bir iş yapıyormuş gibi gözükmemem nedeniyle birazcık hayal kırıklığına uğradım." (B5)

"İş arkadaşlarım kendi aralarında genellikle borsa, araba alım-satımı gibi maddiyatın ön planda olduğu konuşmalar yapıyorlar. Değerler ve ilkeler üzerine konuşabildiğimiz ortamlar isterdim. İster istemez ben de bu ortamdan maneviyat açısından olumsuz olarak etkileniyorum. Paranın gündemden düşmemesi beni rahatsız ediyor." (B13)

4. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma çalışanların iş hayatının maneviyatlarına etkilerinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların iş hayatlarında maneviyatlarını etkileyen faktörlere bakıldığında olumlu ve olumsuz temaların olduğu gözlenmektedir. Bu bölümde bulguların alan yazındaki diğer araştırmaların sonuçları ile tartışılmasına yer verilmiştir.

Katılımcıların genel özelliklerine bakıldığında büyük kısmının mesleğinden kısmen memnun, geri kalan kısmının ise mesleğinden çok memnun ya da memnun oldukları görülmüştür. Katılımcıların büyük kısmının mesleklerinden kısmen memnun olsalar bile iş yerlerinden memnun oldukları gözlenmiştir. Bu bilgilere göre meslek memnuniyeti ile

iş yeri memnuniyeti arasında paralellik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine genel özelliklerine bakıldığında katılımcıların iş yerlerinin, maneviyatlarıyla örtüştüğü görülmüştür. Örtüşme sebeplerine bakıldığında; çalışanların iş yerinde mahremiyete dikkat edilmesi, ibadet mekanlarının olması ve amir tarafından ibadet edilmesine imkân tanınması, hizmet verdikleri kimseler tarafından olumlu geri dönüşlerin olmasını ifade etmişlerdir.

Katılımcıların görüşleri incelendiğinde mesleğini seven katılımcıların maneviyatlarının olumlu yönde olduğu gözlenmiştir. Araştırmadan ulaşılan verilere bakıldığında işin anlamı, hayatın anlamıyla paralellik göstermektedir. Mesleğine tutkuyla bağlı olan çalışanların iş stresinden daha az etkilendikleri ve zorlu görevlerde başarılı olma ihtimallerinin yüksek olduğu kanısına varılmıştır.¹⁹ Katılımcıların görüşleri incelendiğinde iş hayatında karşılaştığı zorluklara karşı sabretmesi gerektiğini düşünen katılımcıların maneviyatlarının olumlu olduğu gözlenmiştir. Nitekim maneviyatın bireylerin psikolojik sağlıklarını artırmada önemli bir faktör olduğu tespit edilmiştir.²⁰ İş hayatında maneviyat yaklaşımı ile ilgili çalışmalarda; sorunlar ve onları ortaya çıkaran nedenlerle mücadele etmek yerine çalışana tevekkül önerilmekte, işverene ise daha sorunsuz çalışanlar ve daha yüksek kar oranlarının vaat edildiği görülmektedir.²¹

Araştırma sonuçlarına göre çalışanların iş yerlerinde yaşadığı sıkıntılara sabretmeleri gerektiğini düşünmelerinin maneviyatlarını olumlu olarak etkilediği görülmüştür. Gerekçe olarak ise yaşadıkları sıkıntılarla beraber kendilerinde sabır ve tevekkül kavramının daha da güçlendiğini, dua etmenin ise kendilerine çok iyi geldiğini belirtip yaşadıkları ekonomik ve sosyal zorlukları, onları Allah'a yaklaştıran bir etmen olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Nitekim dua etmenin bireylere ruh sağlığı açısından katkısı olduğu gibi kaygıyı azaltma, ümit uyandırma, moral verme ve motivasyonu artırma gibi işlevlerinin olduğu araştırmalarla tespit edilmiştir.²² Katılımcılarda dinle alakalı mesleği olan katılımcıların iş yerlerinden memnun, mesleklerinden ise kısmen memnun oldukları gözlenmiştir. Gerekçe olarak ise toplum tarafından sürekli göz önünde olma, mesai kavramının olmaması, çalışma arkadaşıyla ekip ruhunun olmaması gibi durumları göstermişlerdir. Katılımcıların iş hayatıyla ilgili terfi, tayin gibi kararları almada büyük kısmının maneviyatlarının etkili olduğu gözlenmiştir. Gerekçe olarak da ahiret kavramının ön planda olduğu, makamın arttıkça maneviyatın azalacağını düşündükleri

¹⁹ Alparslan, A. M., Yastioğlu, S., Taş, M. A. ve Özmen, M. (2022). Yaşamın-işin anlam kaynakları ve iyi oluş ilişkisi üzerine bir araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 13(33), 14-33. doi:10.21076/vizyoner.947733; Elangovan, A. R., Pinder, C. C. ve McLean, M. (2010). Callings and organizational behavior. Journal of Vocational Behavior, 76(3), 428-440. doi:10.1016/j.jvb.2009.10.009.

²⁰ Acar, F., & Han, B. (2022). Covid-19 salgını döneminde liseli öğrencilerin psikolojik sağlık ve maneviyat düzeyleri arasındaki ilişki. Siirt Eğitim Dergisi, 2(2), 92-114.

²¹ Berzah, M. Ç. ve Çakır, M. (2015). İş hayatında maneviyat yaklaşımı ne vaadediyor? Yönetim Bilimleri Dergisi, 13(26), 135-149.

²² Yonca, S., ve Han, B. (2024). Manevi danışmanlık ve rehberlik bağlamında duanın rolünün incelenmesi. Dicle Akademi Dergisi, 4(2), 221-234.

gözlenmiştir. Çalışanlar iş yerinde gerekli saygıyı görememiş bireylerin, maneviyatlarının olumsuz olarak etkilendiği gözlenmiştir. Gerekçe olarak da iş arkadaşları tarafından gösterilmeyen saygının kendilerinde öz saygıyı oluşturamadığı, bu durumun da maneviyatlarını olumsuz etkilediklerini belirtmişlerdir.

Katılımcıların genel görüşleri incelendiğinde ibadetlerini rahatça yapabilen katılımcıların iş yerlerinde daha mutlu olduğu ve bunun da çalışma motivasyonlarını olumlu yönde etkilediği gözlenmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere bakıldığında dini hassasiyete sahip olan işyerlerinde çalışanların mesleki sorumluluklarının daha fazla olduğu görülmektedir.²³ Katılımcıların görüşleri incelendiğinde çalışma hayatında iş yükünün arttığını ifade eden katılımcıların maneviyatlarının olumsuz etkilendiği gözlenmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere bakıldığında; pandemi dönemindeki meslek grupları arasında hastalığın bulaşıcı riskinin sağlık çalışanları için yüksek olması, aşırı iş yükü gibi unsurlar ele alındığında çoğu sağlık çalışanının depresyon, stres ve kaygı düzeyleri artmıştır.²⁴ Katılımcıların görüşleri incelendiğinde çalışma hayatında haksızlığa uğradığını düşünen katılımcıların maneviyatlarının olumsuz etkilendiği gözlenmiştir. Araştırmadan elde edilen verilere bakıldığında işyerlerinde kendilerine haksızlık yapıldığını düşünen çalışanların işten ayrılmaya karar verecekleri, bu yola başvurmazlarsa kurum menfaatlerine uzak davranışlar gösterecekleri, kendilerine adil davranıldığını düşündüklerinde ise istekli bir şekilde çalışmalarına devam edecekleri ön görülür.²⁵ Genel olarak değerlendirildiğinde çalışmanın sonuçlarının konu ile ilgili alan yazınların sonuçlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar çerçevesinde şu öneriler yapılmıştır:

- Çalışanların iş yeri maneviyatını olumlu olarak artırabilmek için iş yerlerine manevi danışman görevlendirilmesi yapılarak isteyen çalışanların ihtiyaç duyduğu vakitte görüşme yapması sağlanmalıdır. Söz konusu uygulamayla çalışanlardaki manevi eksikliklerin giderilerek, iş yerinde maneviyatın artırılması hedeflenmektedir.
- İş yerlerinde çalışanlara iş yeri maneviyatını artırıcı konferanslar düzenlenmeli, personelin aktif katılımı teşvik edilmelidir.

²³ Ali Seyyar ve Cemile Evkaya, "Batıda İş Yeri Maneviyatı Üzerine Yapılan Bilimsel Çalışmaların Türk Bilim Camiasına Etkileri", *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2015, 146.

²⁴ Mahmut Selim Arpacıoğlu, Zeynep Baltacı, ve Başak Ünübol, "Covid-19 Pandemisinde Sağlık Çalışanlarında Tükenmişlik, Covid Korkusu, Depresyon, Mesleki Doyum Düzeyleri Ve İlişkili Faktörler", *Cukurova Medical Journal* 46, sy 1 (2021): 88-100; Fevziye Gurlaş, "Covid-19 Salgın Sürecinde Sosyal Destek Algısının İş Yerinde Maneviyat Üzerindeki Etkisinde Tibbi Hatanın Düzenleyici Rolü: 112 Acil Sağlık Hizmetleri Çalışanları Üzerine Bir Araştırma", *Hastane Öncesi Dergisi* 6, sy 3 (2021): 353, <https://doi.org/10.54409/hod.982181>.

²⁵ Şenol Atakul, "İşyeri Maneviyatı Ve Örgütsel Adaletin Örgütsel Bağlılık, İş Tatmini Ve İşten Ayrılmaya Niyeti Üzerindeki Etkileri" (Doktora Tezi, İstanbul, Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2022), 24; Erol Eren, *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*, 17. bs (İstanbul: Beta Yayınevi, 2020), <https://www.kitapsepeti.com/orgutsel-davranis-ve-yonetim-psikolojisi-126368>.

- Bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde; iş yeri maneviyatı yüksek olan çalışanların iş yeri başarısını arttırdığı göz önünde bulundurularak işverenlerin iş yeri maneviyatını artırmaya yönelik çalışmalar yapması sağlanmalıdır.

- Alanyazın incelendiğinde çalışanların iş yeri maneviyatıyla ilgili az sayıda makale ve tezlerin olduğu gözlenmiştir. Bu alanda yapılacak çalışmaların sayısının artmasıyla bu bireylerin maneviyatlarının daha iyi anlaşılabilceği ve alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Fatma Sevik-Bünyamin Han

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Acar, F., & Han, B. (2022). Covid-19 salgını döneminde liseli öğrencilerin psikolojik sağlık ve maneviyat düzeyleri arasındaki ilişki. *Siirt Eğitim Dergisi*, 2(2), 92-114.
- Alparslan, A. M., Yastioğlu, S., Taş, M. A. ve Özmen, M. (2022). Yaşamın-işin anlam kaynakları ve iyi oluş ilişkisi üzerine bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13(33), 14-33. doi:10.21076/vizyoner.947733
- Arpacıoğlu, M. S., Baltacı, Z. ve Ünübol, B. (2021). Covid-19 pandemisinde sağlık çalışanlarında tükenmişlik, Covid korkusu, depresyon, mesleki doyum düzeyleri ve ilişkili faktörler. *Çukurova Medical Journal*, 46(1), 88-100.
- Ashmos, D. P. ve Duchon, D. (2000). Spirituality at work: A conceptualization and measure. *Journal of Management Inquiry*, 9(2), 134-145. doi:10.1177/105649260092008
- Atakul, Ş. (2022). İşyeri maneviyatı ve örgütsel adaletin örgütsel bağlılık, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkileri. (Yayımlanmamış doktora tezi). Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Berzah, M. Ç. ve Çakır, M. (2015). İş hayatında maneviyat yaklaşımı ne vaadediyor? *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 13(26), 135-149.
- Biberman, J. ve Neal, J. (2004). The leading edge in research on spirituality and organizations. *Journal of Organization and Change Management*, 5.
- Boztilki, M. ve Ardiç, E. (2017). Maneviyat ve sağlık. *Journal of Academic Research in Nursing*, 3(1), 39-45.
- Candy, J. (2002). Spirituality and mental health care: rediscovering a "forgotten" dimension: by John Swinton. *Psychiatric Bulletin*, 26, 117-119. doi:10.1192/pb.26.3.118
- Çakıroğlu, D., Aydoğan, E., Tutar, H. ve Altınöz, M. (2015). İşyeri maneviyatının algılanması üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. 3. Örgütsel Davranış Kongresi içinde (ss. 91-96). Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Çiçek, B. ve Kaynak, İ. (2024). İşyerinde mutluluğun anahtarı: Etik iklim ve işyeri maneviyatı. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 57-75.
- Denton, E. A. ve Mitroff, Ian. I. (1999). A study of spirituality in the workplace. *Sloan Management Review*, 83-92.
- Ece, S. (2023). İşletmelerde ruhani (spiritüel) liderlik: Kavramsal bir çözümleme. *Uluslararası Liderlik Çalışmaları Dergisi: Kuram ve Uygulama*, 6(3), 173-186. doi:10.52848/ijls.1349552
- Elangovan, A. R., Pinder, C. C. ve McLean, M. (2010). Callings and organizational behavior. *Journal of Vocational Behavior*, 76(3), 428-440. doi:10.1016/j.jvb.2009.10.009
- Eren, E. (2020). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi* (17. bs.). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Gurlaş, F. (2021). Covid-19 salgın sürecinde sosyal destek algısının iş yerinde maneviyat üzerindeki etkisinde tıbbi hatanın düzenleyici rolü: 112 acil sağlık hizmetleri çalışanları üzerine bir araştırma. *Hastane Öncesi Dergisi*, 6(3), 351-366. doi:10.54409/hod.982181
- Kanbur, A. ve Kavuklu, H. (2018). The role of the workplace spirituality in the prediction of psychological capital. *Business & Management Studies: An International Journal*, 6(3), 17-35.
- Karasar, N. (1995). *Bilimsel araştırma yöntemi*. 3A Araştırma Eğitim Danışmanlık.
- Kinjerski, V. ve Skrypnik, B. J. (2006). Measuring the intangible: Development of the spirit at work scale. *Academy of Management Proceedings*, 2006(1), 16. doi:10.5465/ambpp.2006.22898605
- Kökalan, Ö. (2017). İşyeri maneviyatının örgütsel güven ve işe karşı yabancılaşma üzerinde etkileri. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(18), 37-51.
- Lowder, B. T. (2006). A Ghost in the machine: The important role of workplace spirituality. Available at SSRN 932811. 15. doi:10.2139/ssrn.932811
- Merdan, E. (2022). Etik liderliğin politik davranış üzerine etkisinde işyeri maneviyatının aracılık rolü. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 38-52.
- Peters, S. F. (2007). *When prayer fails: Faith healing, children, and the law*. Oxford University Press.
- Sadykova, G. ve Tutar, H. (2014). İşyeri maneviyatı ve örgütsel güven arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *Sayıştay Dergisi*, (93), 43-65.
- Seyyar, A. ve Evkaya, C. (2015). Batıda iş yeri maneviyatı üzerine yapılan bilimsel çalışmaların Türk bilim camiasına etkileri. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 143-170.

- Sheng, C.-W. ve Chen, M.-C. (2012). Chinese viewpoints of workplace spirituality. *International Journal of Business and Social Science*, 3(15), 195-203.
- Şirin, T. (2018). Maneviyat ölçeği'nin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Journal of Turkish Studies*, 13(18), 1283-1309. doi:10.7827/TurkishStudies.13996
- TDK Sözlük. (2019). 3 Mayıs 2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/?kelime=maneviyat> adresinden erişildi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/70532> adresinden erişildi.
- Yonca, S., ve Han, B. (2024). Manevi danışmanlık ve rehberlik bağlamında duanın rolünün incelenmesi. *Dicle Akademi Dergisi*, 4(2), 221-234.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 485-499/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 485-499

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

CİNSEL KİMLİK KARMAŞASINA FITRAT PSİKOLOJİSİ MERKEZLİ YAKLAŞIM

Mustafa ATAK

Dr., Erciyes Üniversitesi, Psikolojik Danışma ve Rehberlik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Kayseri

PhD. Erciyes University, Psychological Counseling and Guidance Application and Research Center, Kayseri/Türkiye

mustafaatakpdr@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-2913-411X

ror.org/047g8vk19

Öz

Kişinin herhangi bir cinsiyete cinsel ya da romantik yönden duymuş olduğu ilgiyi ifade eden cinsel yönelim; temelde heteroseksüellik ve homoseksüellik diğer adıyla eşcinsellik olarak iki kısımda incelenmektedir. Heteroseksüellik kişinin karşı cinsle yönelik cinsel ya da romantik olarak çekim hissetmesini ifade ederken eşcinsellik, kişinin hemcinsine yönelik cinsel ya da romantik ilgi hissetmesini ifade etmektedir. Heteroseksüelliğin insan fitratına uygun olduğu görülürken eşcinselliğin insanın fitratına uygun olmadığı değerlendirilmektedir. İnsanın biyopsikososyal yapısı ve yaratılışı incelendiğinde bireysel ve toplumsal rolleri fitrat özelliklerini ortaya koymaktadır. Buna karşın son dönemde küresel düzlemdeki bazı çalışma ve teşviklerle eşcinsellik olgusu tüm dünyada yaygın hale getirilmeye gayret edilmektedir. Ruh sağlığı uzmanlarının önemli bir kısmı, cinsel kimlik karmaşası yaşayan gençlerde sağlıklı bir cinsel kimlik gelişimini desteklemek yerine nötr kalarak ya da fitrata aykırı cinsel yönelimleri destekleyici bir tutum takınarak bu türden eğilimleri normalleştirici bir rol üstlenmektedir. Halihazırda APA'nın tanı kriterleri de meseleyi normalleştirici bir nitelik taşımaktadır. Eşcinselliğin doğasına yönelik olarak yapılan birçok çalışmada eşcinselliğin doğuştan olmadığına ve sonradan kazanılan bir bozukluk olduğuna yönelik sonuçlar ortaya çıkmıştır. Eşcinselliğin etkileriyle ilgili yapılan çalışmalarda, bireylerde biyolojik ve psikolojik birçok probleme yol açtığı görülmüştür. Bu çalışmalar dikkate alınmamakta ve her geçen gün eşcinselliği topluma dayatma çabaları artmaktadır. Dolayısıyla bu konuda psikoloji alanından başlayarak bir paradigma değişikliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu değişimi sağlama noktasında insanın yaratılışıyla şekillenen duygusal ve ruhsal özelliklerinin bütününe ifade eden fitrat psikolojisi merkezli çalışmalar faydalı olacaktır. Konu ile ilgili insan fitratını dikkate alan yeni tanı kriterleri oluşturmak gerekmektedir. Bu çalışmada fitrat psikolojisini ifade eden kaynaklar taranarak konu bütüncül bir şekilde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, Fitrat Psikolojisi, Heteroseksüellik, Eşcinsellik

Geliş Tarihi: 12.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1583616

Kabul Tarihi: 27.11.2024

A FITRAT PSYCHOLOGY-CENTERED APPROACH TO SEXUAL IDENTITY CONFUSION

Abstract

Sexual orientation, which refers to a person's sexual or romantic interest in any gender, is basically analyzed in two parts: heterosexuality and homosexuality. While heterosexuality refers to a person's sexual or romantic attraction to the opposite sex, homosexuality refers to a person's sexual or romantic interest in the same sex. While heterosexuality is considered to be compatible with fitrat, homosexuality is considered to be incompatible with fitrat. When the biopsychosocial structure and creation of human beings are analyzed, their individual and social roles reveal the characteristics of fitrat. On the other hand, recently, with some studies and incentives at the global level, the phenomenon of homosexuality has been made widespread all over the world. Instead of supporting the development of a healthy sexual identity in young people with sexual identity confusion, a significant number of mental health professionals assume a normalizing role by remaining neutral or adopting a supportive attitude towards sexual orientations contrary to fitrat. Currently, the APA's diagnostic criteria also normalize the issue. Many studies on the nature of homosexuality have concluded that homosexuality is not congenital but developed disorder. Studies on the effects of homosexuality have shown that it causes many biological and psychological problems in individuals. These studies are ignored and efforts to impose homosexuality on society are increasing gradually. Therefore, there is a need for a paradigm shift on this issue, starting from the field of psychology. At the point of ensuring this change, studies centered on the psychology of fitrat, which refers to the totality of the emotional and spiritual characteristics of human beings shaped by their creation, will be useful. It is necessary to create new diagnostic criteria that take into account the fitrat. In this study, the subject is addressed in a holistic manner by reviewing the sources expressing the psychology of fitrat.

Keywords: Psychology, Guidance and Psychological Counseling, Fitrat Psychology, Heterosexuality, Homosexuality

Atf / Cite as: Atak, Mustafa. "Cinsel Kimlik Karmaşasına Fitrat Psikolojisi Merkezli Yaklaşım". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 485-499.

Giriş

1900'lü yılların başlarından itibaren cinsel özgürlük amacıyla ortaya çıkan feminizmde; kadınların ezilmelerinin en önemli nedeni olarak çocuk doğurmaları görülmüş¹, evliliğin kadın açısından kölelikten farklı olmadığı ifade edilmiş, cinsel devrimin hayata geçirilmesi için geleneksel cinsel kısıtlama ve tabuların kaldırılması gerektiği öne sürülmüştür. Bu bağlamda eşcinsellik, küçük yaşta cinsel birliktelik, evlilik öncesi cinsellik ve evlilik dışı cinsel yaşam ile ilgili kısıtlamaların kaldırılması gerektiği belirtilmiştir. İffet, kurtulunması gereken bir kavram olarak görülmüştür². Bu fikirler sonraki süreçte etkisini göstermiş ve dünya genelinde nüfusun azalması, aile kurumunda bozulmalar sonucunda evliliklerin azalması, boşanmaların artması ve fitrata aykırı cinsel yönelimlerin toplumda yaygınlaşması gibi sonuçları doğurmuştur. Bütün bu gelişmelerin ve başka birçok faktörün etkisiyle eşcinsellik son dönemde en çok tartışılan konulardan birisi olmuştur.

¹ Shulamith Firestone, *Cinselliğin Diyalektiği*, çev. Yurdanur Salman (İstanbul: Payel Yayınevi, 2013).

² Kate Millett, *Cinsel Politika*, çev. Seçkin Selvi (Payel Yayınevi, 2011).

Psikoloji biliminin kurucuları, eşcinselliği bir bozukluk olarak görmüşler ve bunun doğuştan gelmediğini belirtmişlerdir. Freud, eşcinselliğin psikoseksüel gelişimdeki çatışmaların bir sonucu olarak bireyin karşı cinsteki ebeveyni ile özdeşleşmesinin etkisiyle oluştuğunu belirtmiş ve doğuştan olmadığını vurgulamıştır ³. Jung, Adler ve psikanalistlerin büyük çoğunluğu eşcinselliğin sonradan oluşan bir bozukluk olduğunu ifade etmişlerdir.

Ancak 1950'lerden sonra Amerika'da Kinsey'in cinsel suçlardan dolayı hapse girmiş çok sayıda bireyi örnekleme dahil ederek manipüle ettiği ve geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapmadan sadece cinsel aşırılıklara odaklanan görüşleri, sonraki süreçte devrim niteliğinde bilimsel buluşlar gibi sunulmuş ve Amerikan toplumunun bilinçaltı, eşcinselliğin kabulüne hazırlanmıştır ⁴.

Bu ve benzeri çalışmalar netice vermiş ve 1952'de psikiyatrik hastalıklar kategorisinde yer alan eşcinsellik, 1973 yılında Amerikan Psikiyatri Birliği (APA) üyelerinin çoğunluğunun katılmadığı bir toplantıda oy çokluğu ile hastalık kategorisinden çıkartılmıştır. 1990 yılında ise [Dünya Sağlık Örgütü](#) (WHO), eşcinselliği hastalıklar listesinden çıkarmış, 2015 yılında Amerikan Yüksek Mahkemesi, eşcinsel evlilikleri kabul eden bir karar beyan etmiştir. Bu süreçlerin sonunda 2022 yılı itibariyle Amerika'da 37 eyalet eşcinsel evlilikleri serbest hale getirirken 13 eyalet eşcinsel evlilikleri yasak saymıştır. Avrupa'da ise başta Hollanda olmak üzere birçok ülkede eşcinsel evlilikler serbest hale getirilmiştir ⁵.

Türkiye'de yapılan çalışmalar da eşcinselliğin son dönemlerde toplumda yaygınlaştığını göstermektedir. Üniversitede okuyan 1262 öğrenciyle yapılan bir çalışmada kendini eşcinsel ve biseksüel şeklinde ifade edenlerin oranı %1,9 olarak görülmüştür ⁶. 731 üniversite öğrencisiyle yapılan bir başka çalışmada ise gençlerin %3,6'sı kendisini eşcinsel olarak ifade ederken; araştırmaya katılan gençlerin %2,6'sı ise kendisini biseksüel olarak tanımlamıştır ⁷.

1. Modern Psikolojiye Göre Farklı Cinsel Yönelimler

Cinsiyet denildiğinde akla gelen biyolojik cinsiyet, dış genital organlarla belirlenmekte olup üç yapının sağlıklı çalışmasıyla ortaya çıkmaktadır: Genetik yapı; kromozomlar, gonadal yapı; yumurtalıklar, hormonal yapı; yumurtalıklarda üretilmiş olan hormonların

³ Kurt Freund vd., 22-30, "Parent-Child Relationsin Transsexual and Non-Transsexual Homosexual Males", *British Journal of Psychiatry* 124 (1974), 22-23.

⁴ Mücahit Gültekin, *Algı yönetimi ve manipülasyon. Kanmanın ve kandırmanın psikolojisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017).

⁵ Mustafa Atak, "Sosyal Medya ve Tv ile Gençliği Eşcinselliğe Yönelme Çabaları", *Farklı Cinsel Kimlik Yönelimler*, ed. Mustafa Atak (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022).

⁶ Mehmet Eskin vd., "Same-sex sexual orientation, childhood sexual abuse, and suicidal behavior in university students in Turkey", *Archives of Sexual Behavior* 34/2 (2005), 185-195.

⁷ Gülden Nazlı Yeşiler, *Gençlerde Kişilik Bozuklukları ve Cinsel Yönelim* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

çalışması. Bu üç yapının tamamının sağlıklı bir şekilde çalışmasıyla birlikte cinsiyet ortaya çıkmaktadır. Temelde erkek ve kadın olmak üzere iki cinsiyet vardır. Cinsel organlarda doğuştan gelen bir gelişim bozukluğu olan ve interseks olarak ifade edilen hermafroditler kesinlikle üçüncü bir cinsiyet değildir. Bu durumlar bir sakatlık ya da anomaliyi ifade etmektedir. Cinsel organda bazen sakatlık olabilmekte ve çocuğun cinsiyeti hemen saptanamamaktadır. Ancak bu durum çocuğun bir cinsiyetinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Çocuk her halükârda erkek ya da kız cinsiyetine aittir (Bayraktar, 2022).

Cinsel yönelim, kişinin herhangi bir cinsiyete karşı cinsel ya da romantik çekim yoluyla duymuş olduğu ilgiyi ifade etmektedir. Heteroseksüellik, kişinin karşı cins, cinsel ya da romantik çekim hissetmesi; eşcinsellik, kişinin hemcinsine yönelik olarak cinsel ya da romantik çekim hissetmesi; biseksüellik de kişinin her iki cinsiyete cinsel ya da romantik anlamda ilgi duyması olarak nitelendirilmektedir. Gey, geçmişte erkek ve kadın eşcinseller için kullanılırken son dönemde daha çok erkek eşcinselleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Lezbiyen ise kadın eşcinseller için kullanılmaktadır⁸. Homoseksüellik, Avrupa'da 19. yüzyılda erkek eşcinselliği için kullanılmış olup son dönemde kadın eşcinselleri için de kullanılmaktadır. Son yıllarda cinsel kimlik ile ilgili çeşitlendirme çabaları dikkat çekmektedir.

Psikoloji alanında başlangıçta akıl hastalığı olarak değerlendirilen eşcinselliğin kökeni noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu bağlamda cinsel yönelime ilişkin olarak ortaya çıkan kuramlar; evrimsel kuram, psikanalitik kuram, sosyal öğrenme kuramı, etkileşimci kuram, biyolojik kuram ve psikososyal kuramlar vb.dir.

Erkek eşcinselliğine odaklanan evrimsel kuram, kadın eşcinselliği konusunda herhangi bir görüş öne sürmezken erkek eşcinsellerin dolaylı açıdan topluma katkı sağlamaları nedeniyle evrimsel süreçte varlıklarını önemli görmektedir⁹.

Psikanalitik kuram, konuyu erkek üzerinden açıklamaya çalışmış ve erkek eşcinselliğini, zayıf baba figürünün olması ya da çocuğun babasıyla iyi bir ilişki geliştirememesinin sonucu olarak görmüştür¹⁰. Eşcinsellik konusunda yaşadığı kafa karışıklığı nedeniyle sürekli farklı görüşler öne süren Freud, eşcinselliğin birey için avantajlı bir tarafının olmadığını ancak hastalık olarak da düşünülemediğini ifade etmiştir¹¹. Adler, eşcinselliği; sadizm, mazoşizm, fetişizm, mastürbasyon, gibi cinsel sapkınlıklar kategorisi içerisinde değerlendirmiştir (Adler, 2023).

⁸ Gökhan Kabacaoğlu, *Gey ve Lezbiyenlerde Açılma Süreci: Nitel Bir Çalışma*. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁹ Yeşiler, *Gençlerde Kişilik Bozuklukları ve Cinsel Yönelim*.

¹⁰ Freund vd., 22-30.

¹¹ Sigmund Freud, *Cinsellik Üzerine*, çev. Ali Avni Öneş (Say Yayınları, 2022).

Reich, Rado, Bieber, Socarides gibi psikanalistler, eşcinselliğin hastalık ve sapkınlık olduğunu belirtmişlerdir. Sınırsız bir cinsel özgürlüğü savunması sebebiyle çok fazla eleştirilen ve bu konudaki aşırı fikirlerinden dolayı yaşadığı ülkeden sınır dışı edilen psikanalist Reich, hem kadın hem de erkek eşcinselliğinin insan doğasına aykırı cinsel gelişme olduğunu, eşcinsel bireylerin hem ruhsal hem de cinsel olarak hasta olduklarını ifade etmiştir ¹².

Freud sonrası psikanalistler eşcinselliği genelde bir hastalık ve bozukluk olarak görmüşlerdir ¹³. Ayrıca gençleri eşcinsellikten korumak gerekliliğinden söz etmişlerdir. Erkek eşcinsellerin erken çocukluk döneminde babanın yerine anneye özdeşim kurmaları sonucunda karşı cinse özgü davranışlar ortaya koyduğunu iddia etmişlerdir ¹⁴. Bazı psikanalistler ise olumsuz baba-erkek çocuk ilişkisinin ya da babanın yeterince model olamamasının sonucu olarak erkekte eşcinsel eğilimin gelişebileceğini vurgulamışlardır. Psikanalistlerin önemli bir kısmı kız ve erkek çocuklarının cinsiyetle ilgili davranışlarının geliştirilmesinde çocukla baba ilişkisinin en önemli faktör olduğunun altını çizmişlerdir.

Toplumun eşcinselliğe yönelişinde artış olduğunu ve bu durum sebebiyle çok acılar yaşanacağını belirten ve 45 erkek eşcinsel birey ile gerçekleştirdiği psikanalitik yönelimli terapilerinin sonucunda, 20 bireyin (%44) tamamen heteroseksüel davranışlara yöneldiğini öne süren [Sacorides](#), 1992 yılında Kaufman ve Nicolossi ile birlikte NARTH'ı (Eşcinselliğin Terapisi ve Araştırılması için Ulusal Birlik) kurmuştur ¹⁵. Burada daha sonra eşcinsel bireylere talepleri doğrultusunda fitratına ve asli yapısına döndürme bağlamında dönüşüm terapisi çalışmaları yürütülmüştür ¹⁶.

Jung, eşcinselliğe değinirken erkek kimliği ile “anima” ilişkisini vurgular. Temel anne arketipi etrafında bulunan anima, erkek bireyde fazlaca geliştiğinde bireyin karakterinde esneklik meydana getirerek onu aşırı hassas, öfkeli, fevri, kıskanç ve uyumsuz hale dönüştürebilir. Ona göre erkek eşcinselliğinin anima ile bağlantısı aşıkardır. Bu yaşanan süreç daha çok hermafrodit arketipten yetersiz şekilde ayrışmayı temsil etmektedir. Tek taraflı bir cinsiyet kimliği karşısında yoğun bir direnç dikkat çekmektedir. Jung, “bu durumun, asıl cinsel kimliğin tamamen yok olmadığı sürece patolojik bir durum olamayacağı” görüşünü ileri sürer ¹⁷.

¹² William Reich, *Cinsellik Üzerine, Gençliğin Cinsel Mücadelesi*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Yaprak Yayınları, 1991).

¹³ Kurt Eissler, “The Effect on the Structure of the Ego on Psychoanalytic Technique”, *Journal of The American Psychoanalytic Association* 1 (1953), 104-143.

¹⁴ J. Michael Bailey - Kenneth J. Zucker, “Childhood Sex-typed Behavior and Sexual Orientation: a Conceptual Analysis and Quantitative Review”, *Developmental Psychology* 31/1 (1995), 43-55.

¹⁵ Charles W. Sacorides, *Beyond Sexual Freedom* (California: Quadrangle/New York Times Book Company, 1975).

¹⁶ Joseph Nicolosi, *Eşcinseller İçin Değişim Terapisi*, çev. Sümeyye İrem Soylu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2024).

¹⁷ Carl Gustav Jung, *Archetypus, Kollektives Unbewusstes*. (Düsseldorf: Solothurn Düsseldorf Walter, 1989).

Eşcinselliğin doğuştan gelmediğini vurgulayan psikanalist Kohut'a göre, gelişim dönemlerindeki nesne seçimi çocukta eşcinselliğe yönelik duyguların gelişiminde büyük etkiye sahiptir¹⁸.

Sosyal öğrenme kuramına göre, çocuktaki öğrenme ve koşullandırma süreci eşcinselliğin gelişiminde etkilidir. Eşcinselliğin oluşumunda baştan çıkarma ve maruz kalma/taklit gibi varsayımlar büyük öneme sahiptir. Baştan çıkarma varsayımı, erken çocukluk yıllarında çocukların yaşadığı eşcinsel deneyimlerin, çocuğun ilerleyen zamanda eşcinsel eğilim içerisinde olma ihtimalini artırmaktadır. Maruz kalma/taklit varsayımı da eşcinsel eğilimli bireylerin, eşcinsel eğilimli rol modelleri taklit etme yoluyla bu eğilimi kazandığını öne sürmektedir¹⁹.

Ayrımsal pekiştirme kuramına göre, cinsiyete özgü olan ya da cinsiyete özgü olmayan davranışlar, ebeveynlerin davranış pekiştirme sürecindeki tutumlarıyla alakalıdır²⁰. Burada cinsiyetine has davranışları çevresi tarafından desteklenen çocuklar, sonraki dönemlerde cinsiyetleri doğrultusunda davranışlar gösterecektir. Bu tür yaklaşımla büyüyen çocukların heteroseksüel cinsel eğilime yönelme ihtimali oldukça yüksek görünmektedir.

Psikososyal yaklaşımlara göre, kendi cinsiyetine özgü davranışları çevre tarafından pekiştirilen çocuklar, sonrasında kendi cinsiyetleri ile uyumlu davranışlarda bulunmaktadır ve bu çocukların heteroseksüel eğilime yönelme ihtimali oldukça yüksek görünmektedir. Cinsiyetine özgü davranışları çevre tarafından yeterince pekiştirilmeyen çocuklarda ise ilerleyen dönemlerde eşcinsel eğilime yatkın davranışlar görülebilmektedir²¹.

Egzotik olanın erotik olacağı görüşünü temel alan etkileşimci kuram; cinsiyet-uyumlu (gender- conforming) çocukların, karşı cinsten akranı olan çocukları yabancı ve alışılması zor şekilde algıladıklarını, cinsiyet uyumsuz (gender nonconforming) çocukların da hemcinsi olan yaşlılarını farklı ve alışılması zor şekilde algıladıklarını iddia etmektedir. Bu kurama göre, çocukluk döneminde yaşanan bu egzotik çekimin, ilerleyen dönemlerde cinsel yönelime dönüşme ihtimali yüksektir²².

¹⁸ Heinz Kohut, *Psikanalizin Öteki Yüzü*, çev. Yavuz Erten vd. (İstanbul: İthaki Yayınları, 2004).

¹⁹ Yeşiler, *Gençlerde Kişilik Bozuklukları ve Cinsel Yönelim*.

²⁰ Balley - Zucker, "Childhood Sex-typed Behavior and Sexual Orientation: a Conceptual Analysis and Quantitative Review".

²¹ Richard Lippa, "Gender Related Traits of Heterosexual and Homosexual Men and Women.", *Archives and Behavior* 37 (2002), 245-149.

²² Sandra Lipsitz Bem, "Gender Schema Theory: a Cognitive Account of Sex Typing", *Psychological Review* 88/4 (1981), 354-364.

Normallik teorisi; eşcinsel bireylerin farklı biçimde doğduklarını ve bu farklılığın da doğal olduğunu ileri sürmektedir²³. Herhangi bir bilimsel araştırma ile desteklenmemiş olan bu teorinin savunucusu Kinsey, fikirlerini Darwin'in türlerde var olan çeşitliliğin evrimsel değeri hipotezine dayandırarak; cinsel eğilimin, saç, göz ve deri rengi gibi insanın birçok çeşitliliğinden biri olduğunu iddia etmektedir²⁴.

Cinsel yönelimi açıklayan biyolojik kökenli yaklaşımlar; daha çok genetik ve hormonal yapı ile ilgili çalışmalar ve beyin işlevlerinin araştırılması üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu kuramların dışında psikoloji alanında eşcinselliğin oluş nedeni ile ilgili yapılan birçok araştırma sonuçları eşcinselliğin doğuştan olmadığı yönündedir.

Psikolojinin eşcinselliğin doğuştan olmayıp yetersiz baba figürü ve çevresel etmenler nedeniyle oluştuğu görüşünün aksine günümüzde üniversitelerde psikoloji eğitimi veren akademisyenlerin çoğunluğunun söylem ve paylaşımlarına bakıldığında; bunların eşcinselliği bir bozukluk ya da hastalık olarak görmek yerine doğuştan gelen bir durum olduğu düşüncesiyle eşcinsel eğilimleri normalleştirme çabası içerisinde oldukları görülmektedir. Bu kişiler, eşcinsel bireylerin talepleri doğrultusunda olsa bile onarım terapisi ya da hayata yeniden döndürme terapisi gibi yardım niteliğindeki terapileri uygun bulmamaktadırlar. Türkiye'de psikolog ve psikiyatristlerle yapılan araştırmalar konuya bakışın Batı'dan farklı olmadığını göstermektedir.

Deneklerin büyük çoğunluğunu psikologların oluşturduğu bir araştırmada 130'u psikolog olan 140 ruh sağlığı uzmanına, eşcinsel eğilimleri nedeniyle başvuran ve bu durumdan kurtulmak için terapi almak isteyen danışanlara terapi desteği verme durumu sorulduğunda, sadece 1 uzman, iyileştirmeye yönelik bir destek sağladığını belirtmiştir. Diğer 139 uzman, eşcinsellik sorunu yaşayan bireylere sıkıntılı durumlarından kurtulabilmesi yönünde terapi yapmadıklarını belirtmiştir²⁵.

Psikiyatri uzmanlarının cinsel kimlik konusundaki görüşlerinin incelendiği bir başka araştırmada, psikiyatristlerin çoğunluğu, cinsel yöneliminden rahatsızlık duyan ve bu durumundan kurtulmak isteyen danışanlarla görüşmeler yaptığında, danışanlarının bu tür beklentilerine olumlu cevap vermediklerini ve bu yaşadıkları cinsel yönelim karmaşası durumunu normalleştirme yönünde bir yaklaşım sergilediklerini ifade etmişlerdir²⁶.

²³ Jack Dresserr, "Ethical Concerns Raised When Patients Seek to Change Same-Sex Attractions", *Journal of Gay & Lesbian Psychotherapy* 5/3-4 (2002), 181-204.

²⁴ Alfred C Kinsey vd., "Sexual Behavior in the Human Male", *National Library of Medicine* (1948).

²⁵ Tuna Ezgi, "Türkiye'de Ruh Sağlığı Çalışanlarının Gey ve Lezbiyenlere Yönelik Tutumları.", *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi* 6/2 (2019), 149-168.

²⁶ Şükrü Keleş vd., "Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Hakkında Psikiyatristlerin Etik Söylemleri: Nitel Bir Araştırma", *Türk Psikiyatri Dergisi* 31/1 (2020), 31-40.

214 klinik psikolog ile görüşülerek yapılan bir başka çalışmada ise klinik psikologların büyük çoğunluğunu eşcinselliği ve transseksüelliği doğuştan gelen normal bir eğilim olarak gördüklerini ifade etmişlerdir²⁷.

Bu sonuçlar, eşcinsellik konusunda geçmiş dönemdeki ruh sağlığı profesyonellerinin aksine Türkiye'deki ruh sağlığı alanında çalışanların konuya insan fitratına aykırı bir çerçeveden baktıklarını ve bu gençlerin terapi ve tedavisi yönünde bir çabalarının olmadığını göstermektedir.

2. Farklı Cinsel Kimlik Yönelimlerinin Doğasına ve Tıbbi-Psikolojik Etkilerine Yönelik Bazı Araştırmalar

Fitrata aykırı cinsel yönelimler ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğunun, bu eğilimlerin toplumda normalleştirilerek yaygın hale getirilmesi amacıyla manipüle edilerek sunulduğu görülmektedir.

30 eşcinsel ve 30 heteroseksüel birey üzerine yapılan anket çalışması, indirgemeci bir yaklaşımla tüm insanlığa genellenerek kullanılmıştır. Araştırmayı yapan Hooker, bu anketleri düzenledikten sonra eşcinselliğin heteroseksüellik gibi normal cinsellik türü olduğunu iddia etmiştir²⁸. APA, 1973 yılındaki toplantısında bu araştırmaya dayanarak insanın fitratına aykırı cinsel yönelimler için daha önce koyduğu hastalık, psikolojik rahatsızlık ve anormal davranış şeklindeki tanıyı kaldırarak normalleştirme yolunda tartışmalı bir karar almıştır.

85 çift yumurta ikizi eşcinsel ile yapılan araştırmada, çift yumurta ikizlerinin eşcinsel davranış uyuşumunun genele göre yüksek düzeyde olduğu görülürken tek yumurta ikizlerinin eşcinsel davranışlarında bu oranın çift yumurta ikizlerinden daha yüksek bir uyuşum sergilediği gözlenmiştir. Araştırmadaki bu sapma, eşcinselliğin kalıtsal olabileceğinin delili gibi görünse de çalışmada, ikizlerin aynı çevre ve ortamda yetişmeleri nedeniyle aynı faktörlerden benzer oranda etkilenme yatkınlığı taşıdıkları göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla bu bulgular, eşcinsellik davranışının kalıtsal kökenli olduğunu göstermemektedir. Ayrıca farklı çevre ve ortamlarda yetişmiş tek yumurta ikizlerinde görülen eşcinsellik oranının genel yaygınlıktakine yakın olduğunu gösteren birçok araştırma da bulunmaktadır²⁹.

Son yıllarda eşcinselliğin doğasına yönelik araştırmalarda, LGBT lobisinin baskılarıyla, büyük azalma görülmüştür. Bu yoğun baskılara rağmen tarafsız olarak yapılan bazı

²⁷ Burcu Yüksek, *Investigation of Attitudes Towards Homosexuality and Transgenderism Among Heterosexual* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

²⁸ Evelyn Hooker, "The Adjustment of male overt homosexual.", *Journal of Projective Techniques* 21 (1957), 18-31.

²⁹ Kurban Uğurlu, "Psikoseksüel Bozukluklar.", *Psikiyatri*, ed. Selim Özaydın (İstanbul: İ.Ü. Tıp Fakültesi Yayınları., 1984), 337.

araştırmaların eşcinsellik gibi fitrata aykırı cinsel yönelimlerin doğuştan olmadığını kanıtlayıcı nitelikte olduğu görülmektedir.

7000'den fazla eşcinsel ve heteroseksüel kişi ile çalışılan kapsamlı bir araştırmada; heteroseksüel ve eşcinsel bireylerin göz rengi, kan grubu ve saç rengi ile Rh faktörlerinin farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Araştırma sonucunda eşcinsel ve heteroseksüel bireyler arasında saç rengi ve göz rengi bakımından istatistiksel olarak bir farklılık bulunamamıştır³⁰.

ABD, Avrupa ve Avustralya'dan 22 araştırma merkezi ve birçok bilim insanının iştirak ettiği bir araştırmada; 477.500 bireyin DNA örnekleri incelenerek bu bireylerin cinsel yönelimleri araştırılmıştır. Çalışmada; genetik etkenlerin cinsellik gelişiminde neredeyse yok denecek kadar az bir etkiye sahip olduğu, cinsel arkadaşlık kararında asıl belirleyici unsurların; bireyin yetiştiriliş tarzı, kişilik yapısı ve çevresel etkenler gibi genetik olmayan faktörler olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonunda; "eşcinsellik geni" olarak ifade edilen bir genin olmadığı, eşcinsel bireylerin yaklaşık %1'inde eşcinsellikle ilişkili kabul edilebilecek bazı genetik değişkenlerin olduğu ancak beş farklı bölgede yer alan bu %1'lik değişkenlerin eşcinsel eğilimlere etkisinin en çok %8-25 aralığında olabileceği belirlenmiştir. Burada ortaya çıkan sonuca göre; cinsiyetle ilgili genetik faktörlerin maksimum düzeyde etkili olduğu durumlarda dahi, asıl belirleyici etkenlerin genetik dışındaki faktörler olduğu görülmüştür³¹.

APA (Amerikan Psikoloji Derneği) Yayın El Kitabı Yardımcı Baş Editörü Dr. Lisa Diamond, kuirlere seslendiği bir konuşmasında (2014), "[...] 'doğuştan böyle ve değişemez' düşüncesini ispat mücadelesi artık sona ermiştir; [...] bu argümanın geri dönüp bize zarar vereceğini düşünüyorum. [...] kamunun bunu aleni olarak duymaya ihtiyacı vardır." demiştir. Haynes, bu sözleri, "Bir başka deyişle, politik amaçlar için doğuştan böyleyiz ve değişemeyiz, demeyi bırakın çünkü karşı taraf bunun doğru olmadığını bizim kadar iyi biliyor." şeklinde yorumlamaktadır³².

Eşcinsellik gibi fitrata aykırı cinsel yönelimler, bireylerde tıbbi birçok soruna da yol açmaktadır. Frengi, bel soğukluğu ve klamidy enfeksiyonu bunların en yaygınlarıdır. Bir eşcinsel hastalığı olarak bilinen AIDS'li kişilerin %77'sini homoseksüeller oluşturmaktadır. Eşcinsel erkeklerin kansere yakalanma riski eşcinsel olmayanlara göre iki kat daha fazladır³³.

³⁰ Ellis Lee vd., "Eye Color, Hair Color, Blood Type, and the Rhesus Factor: Exploring Possible Genetic Links to Sexual Orientation", *Archives Sexual Behavior* 37 (2008), 145-149.

³¹ Andrea Ganan vd., "Large-scale GWAS Reveals Insights into the Genetic Architecture of Same-Sex Sexual Behavior.", *Science* 365 (2019).

³² Laura A Haynes, <https://www.therapiequality.org/american-psychological-association-says-born-way-cant-change-not-true-sexual-orientation-gender-identity>, 2016.

³³ Paul A. Churc, *Eşcinsel Hayat Tarzının Sağlık Tehlikeleri*, çev. Gül Aktaş (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2021).

Eşcinsellik, bireylerin psikolojik sorunlarında da büyük artışlara yol açmaktadır. Lezbiyen kadınların heteroseksüel kadınlara göre yaşam boyu depresyon sıklığı, intihar düşüncesi ve girişimi, alkol ve uyuşturucu madde bağımlılığı görülme sıklığı çok daha fazladır. Cinsiyet değiştiren bireylerin intihar oranlarının diğer bireylerin intihar oranlarına göre 20 kat daha fazla olduğu görülmüştür ³⁴.

MMPI testi kullanılarak yapılan bir araştırmada ise eşcinsel bireylerde heteroseksüel bireylere göre daha yüksek düzeylerde kişisel ve duygusal hassasiyet bulunduğu tespit edilmiştir ³⁵.

Son yapılan araştırmalar; eşcinsel bireylerde depresyon, anksiyete bozukluğu, sadomazoşist eğilimler, intihar eğilimi ve bağımlılık oranlarında bariz bir artış olduğunu göstermektedir. Mesela eşcinsel bireylerde depresyonun görülme sıklığı eşcinsel olmayan bireylere göre %150 daha yüksek görünmektedir ³⁶.

3. Fitrat Psikolojisi Bağlamında Farklı Cinsel Kimlik Yönelimleri

Fitrat, yarmak ve yararak çıkmak manasındaki “ftr” kökünden gelmektedir. Ftr, mutlak yokluğun yarılması yoluyla varlığın ortaya çıkması hali olarak görülen ilk yaratılış durumunu ifade etmektedir. Fitrat kelime olarak Kur’an’ı Kerim’de tek bir ayette bulunmaktadır. “*Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitratına dosdoğru çevir. Allah’ın yaratışını değiştirmek söz konusu değildir. Dosdoğru din işte budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.*” ³⁷. Burada fitratın yani Allah’ın varlığı yaratışındaki aslın ve özün değişmeyeceği vurgulanmaktadır. Dinin de aslında fitratı ifade ettiği ve dine yönelmenin fitrata yönelmekle eşdeğer görüldüğü vurgulanmaktadır.

Fitrat, aslî yaratılışı ifade etmektedir. Her şeyi yaratan Allah, kâinattaki her bir türü kendisine ait özel kurallara tabi hallerde, şartlarda ve niteliklerde yaratmıştır. İşte bu her türe özel yaratışa fitrat denmektedir. Kâinatta, yaratılan hiçbir canlı kendi türünün özellikleri dışında davranmamakta ve yaratılıştaki fitri özelliklerin dışına çıkmamaktadır. Yaratıcı, her türü kendisine özel niteliklerle donatarak yaratmıştır.

“*Bütüün mülk (sahiplik, egemenlik ve tasarruf) elinde bulunanın şanı ne yücedir! Ve O, her şeye gücü yetendir.*” ³⁸ ayet-i kerimesinde gerçek anlamda güç ve kudretin yalnızca Allah’a ait olduğu vurgulanmaktadır. “*Rahman’ın yaratışında bir düzensizlik göremezsin.*”³⁹ beyanı kâinatta her şeyin mükemmel bir tabiatta yaratıldığına işaret etmektedir.

³⁴ Churc, *Eşcinsel Hayat Tarzının Sağlık Tehlikeleri*.

³⁵ B. Riess, “Psychological tests in homosexuality”, *Homgmoresexual Be-havior: A Modern Appraisal* (New York: Basic Book., 1980).

³⁶ Churc, *Eşcinsel Hayat Tarzının Sağlık Tehlikeleri*.

³⁷ el-Rum, 30/30, ts.

³⁸ el-Mülk 67/1, ts.

³⁹ el-Mülk 67/3, ts.

Aslında fitrat, insanın yaratılışı ile birlikte oluşan duygusal ve ruhsal özelliklerinin bütünüdür. Bu özellikleri değiştirmeye yönelik durumlar, insanı asli yapısından uzaklaştırmak ve insanın fitratını bozmak anlamına gelmektedir. “Ey insanlar! Sizi tek bir candan yaratan ve ondan da zevcesini var eden, her ikisinden de birçok erkek ve kadın türeten Rabbinizden korkun. Kendisi adına birbirinizden dileklerde bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık (bağın)ı kesmekten de sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde tam bir gözetleyicidir.”⁴⁰ ayetinde belirtildiği gibi yaratılışa kadın ve erkek şeklinde iki cinsiyet mevcuttur. Çocukluktan itibaren yanlış ebeveyn tutumları, akran ve çevre gibi faktörlerin etkisiyle ortaya çıkan fitrata aykırı cinsel yönelimler, psikoloji alanında ve birçok araştırmada görüldüğü gibi yaratılışa var olmayıp sonradan oluşan bir sapma durumudur.

“Sizi topraktan yaratmış olması sonra da beşer olup dağılmanız da onun ayetlerinden (varlığının, birliğinin, sonsuz kudret ve hikmetinin belgelerinden, delillerinden)dir. Sizin için nefislerinizden kendileri ile sükûn bulacağınız ve aranızda muhabbet ve merhamet kıldığı eşler yaratmış olması da onun ayetlerindedir. Muhakkâk bunlarda düşünen bir topluluk için ayetler vardır.”⁴¹ beyanında, fitratın cinsel anlamda karşı cinsle meyil ile birlikte evliliğe yöneldiği ve eşlerin evlilikle birlikte psikolojik anlamda sükûn bulabileceği, kadın ve erkeğin kalbindeki sevgi ve muhabbetin Allah’ın yeryüzündeki ayetlerinden olduğu ifade edilmektedir.

Fitrat hadisi olarak bilinen “Her çocuk ancak fitrat üzere dünyaya getirilir. Bundan sonra anası babası (Yahudi ise) onu Yahudi yaparlar, (Hıristiyan ise) onu Hıristiyan yaparlar, (Mecûsî ise) onu Mecûsî yaparlar.”⁴² hadis-i şerifi, İslam’ın bir fitrat dini olduğunu ve her doğan çocuğun temiz bir fitrata sahip olduğunu vurgulamaktadır. Anne babanın çocuk üzerindeki inanç açısından tesiri olduğu gibi cinsel kimlik şekillenmesinde de etkisi bulunmaktadır. Bir hadis-i şerifte “çocuğun babasının sırrı” olduğu ifade edilirken babanın çocuk üzerindeki etkisinin önemi vurgulanmaktadır.⁴³

Eşcinsel ilişkiler hem bir fitrattan uzaklaşma hem de nefis yapısı üzerinden değerlendirildiğinde nefis-i emmarenin menfi güçlerinin, nefsin ulvî (yüksek) yönlerini sembolik manada, adeta iğfal (aldatıp baştan çıkarma, cinsel yönden istismar) ettiği görülmektedir⁴⁴. İnsan fitratına aykırı ilişkiler insanın bir çeşit kendi kendisine tecavüz etmesi, kendi hakikatinden uzaklaşması gibi sonuçları doğurmaktadır.

İstiridyenin sert kabuğunun altındaki etli katmanların derinliklerine gizlenmiş bir inci bulunduğu gibi, her bireyin içsel yapısında mecâzi anlamda bir beyaz inci mevcuttur. Bu, “rûh” ya da “can” olarak ifade edilmektedir. Beden atomistik, moleküler bir yapıya sahipken can; zaman, madde, mekân ötesi bir boyutta yer almaktadır. İlahi Bir’likten gelen can’ın ilâhî Bir’lik boyutu ile bağlantısı sürekli devam etmektedir. Can, dünyadaki

⁴⁰ el-Nisa 4/1, ts.

⁴¹ el-Rum, 30/20-21, ts.

⁴² Buhârî, “Cenâiz” 92, ts.

⁴³ İsmail b. Muhammed el-Acluni, *Keşfü’l Hafa*, çev. Mustafa Genç (İstanbul: Beka Yayınları, 2019).

⁴⁴ Abdürrezzak Kâşânî, *Te’vilât-I Kâşâniyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi (An: Kadioğlı Matbaası, 1987).

parçalanmışlık durumunun karşı kutbunda bulunan bütünlüğün, tevhidin, birliğin hasretiyle yaşamını sürdürmektedir. Her bireyin bilinçdışındaki en büyük arzu ve isteği tekrar bu Bir'liğe, tevhide ulaşmasıdır⁴⁵. Kişinin farklı arayışlara girmesi de bir nevi bu birliğe ve özüne ulaşma arayışını yanlış kulvarda yapmasının bir sonucudur.

Kadınlar, yeryüzünde Allah'ın Cemâl isimlerini (güzellik, yaratıcılık, şefkat, merhamet, bilgelik vb. özelliklerle) yansıtırken, erkekler Celâl isimlerini (cezalandırma, sertlik, şiddet, öfke vb. özelliklerle) yansıtmaktadır. Fitrî yapısından uzaklaştırılan insanlarda bu özelliklerde sapmalar meydana gelmiştir⁴⁶. Kadın ve erkeğin fitratına uygun davranması yaşadığımız çağda yoğun bir biçimde görülen cinsel kimlik karmaşası, aile içi, şiddet, boşanma gibi birçok sorunun çözümünde etkili olacaktır.

Sonuç

Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de son dönemde gençleri normal dışı cinsel eğilimlere teşvik faaliyetleri hız kazanmaktadır. Gençlik, her taraftan çepeçevre kuşatılarak zor durumda bırakılmakta ve bu konuda çözüm adına ruh sağlığı uzmanlarına yönlendirilmektedir.

Modern psikolojide eşcinsellik gibi normal dışı cinsel yönelimler sonradan oluşan bir bozukluk olarak değerlendirilmiştir. Psikolojinin kurucuları olarak bilinen Freud, Jung ve Adler eşcinselliğin doğuştan olmayıp sonradan kazanılan bir tür bozukluk olduğunu vurgulamışlardır. Psikanalistlerin önemli bir kısmı eşcinselliğin doğası konusunda fitrata uygun yaklaşım içerisinde bulunmuştur. Fakat APA'nın ve Dünya Sağlık Örgütü'nün eşcinselliği normal olarak değerlendirmesi sonrasında eşcinselliğin doğası ile ilgili görüşlerde değişimler yaşanmış ve gitgide fitrata aykırı şekilde görüşler öne sürülmüştür. Son yıllarda LGBT lobisinin baskısıyla yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu fitrata aykırı şekilde düzenlenmiş olup baskı kanallarının etkinliği iyice artırılmıştır. Bu etkiler neticesinde psikologların büyük bir kısmı fitrata aykırı şekilde cinsel yönelimleri bireyin normal gelişimin bir parçası gibi görmekte ve bireylerin bu süreçte yaşamış oldukları psikolojik sorunları iyileştirmeye yönelik adım atmak yerine meseleyi normalleştirme çabası içerisinde olmaktadır.

Halbuki cinsel kimlik sapmalarının kökeninde, gelişimin hassas ve kritik dönemlerinde çocuğun güvenilir ve sağlıklı bir özdeşleşme imkânı bulamaması sonucu yetişkinlik döneminde farklı cinsel kimlik bozukluğu göstermesi yer almaktadır. Cinsel kimlik bozukluğu gösteren erkekler, gelişimin kritik dönemlerinde güven duydukları ve model alabilecekleri erkek figürü bulamadıklarında ilerleyen yaşlarında kimlik karmaşası sorunuyla yüz yüze kalabilmektedir. Aile içinde tutarlı ve güven verici bir baba modeli göremeyen ya da ağabey, amca, dayı gibi aile yakınları bulunmayan erkek çocuklar,

⁴⁵ Mustafa Merter, *Hekatonla Son Tango* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023).

⁴⁶ Mustafa Atak - Mustafa Merter, "Nefs Psikolojisine Göre Celal-Cemal Dengesinin Bozulması ve Eşcinsellik", *Farklı Cinsel Kimlik Yönelimler*, ed. Mustafa Atak (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022).

şartlar da bu konuda zorlayıcı olduğunda cinsel davranış bozuklukları gösterebilmektedirler.

Fitratın temiz yaratılan insan, erkek ya da kadın olarak doğmaktadır. Sonrasında aile ve çevrenin etkisiyle cinsel kimlik karmaşası yaşayan bireyler son yıllarda küresel düzeydeki propaganda ve baskılarla fitrata aykırı cinsel yönelimlere meyledebilmektedir. Bu noktada özellikle ruh sağlığı profesyonellerinin meseleye yaklaşımı bireylerin içinde yaşadıkları girdaptan kurtularak özüne ve fitratına yönelmesinde oldukça önemlidir. Dolayısıyla fitrat psikolojisi bağlamında çalışmalar yürütmek büyük önem arz etmektedir.

Yapılan çeşitli araştırmalardan da anlaşılacağı üzere yaratılışa birlikte gelen ve cinsel kimliğe aykırı olan cinsel yönelimler; insan psikolojisini ve sağlığını bozmakta, ömrü kısaltmakta ve insanı kendi gerçeğinden uzaklaştırmaktadır. Toplumun bir ahtapot gibi birçok koldan saran bu fitrata aykırı cinsel eğilimler, Türkiye'de de bilinçli bir çaba ile yaygınlaştırılmaya ve normalleştirilmeye çalışılmaktadır. Bu noktada konuyla ilgili alanlarda çalışan ruh sağlığı uzmanlarının fitrata uygun terapi ve tedavi yöntemleri geliştirmesi ve yardım bekleyen bireylere toplumsal açıdan el uzatması hayati öneme sahiptir.

Ayrıca fitrata aykırı cinsel yönelimlerle ilgili gerekli yasal düzenlemeler yapılmalı, örgütsel olarak propaganda yapanlara yönelik yaptırımlar uygulanmalı, medyanın ve sosyal medyanın bu konudaki teşviklerini önlemeye yönelik yasal mevzuat oluşturulmalı ve topyekûn fitrata yönelik hareketi başlatılarak tv programları, sosyal medya ve kamu spotları yoluyla toplumda farkındalık oluşturulmalıdır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Mustafa Atak

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Acluni, İsmail b. Muhammed el-. *Keşfü'l Hafa*. çev. Mustafa Genç, 4 Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2019.
- Adler Alfred. *Eşcinsellik Üzerine*. çev. Kamuran Şipal. İstanbul: Say Yayınları, 2023.
- Atak, Mustafa. "Sosyal Medya ve Tv ile Gençliği Eşcinselliğe Yöneltilme Çabaları". *Farklı Cinsel Kimlik Yönelimler*. ed. Mustafa Atak. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022.
- Atak, Mustafa - Merter, Mustafa. "Nefs Psikolojisine Göre Celal-Cemal Dengesinin Bozulması ve Eşcinsellik". *Farklı Cinsel Kimlik Yönelimler*. ed. Mustafa Atak. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022.
- Balley, J. Michael - Zucker, Kenneth J. "Childhood Sex-typed Behavior and Sexual Orientation: a Conceptual Analysis and Quantitative Review". *Developmental Psychology* 31/1 (1995), 43-55.
- Bem, Sandra Lipsitz. "Gender Schema Theory: a Cognitive Account of Sex Typing". *Psychological Review* 88/4 (1981), 354-364.
- Buhârî, "Cenâiz" 92, ts.
- Churc, Paul A. *Eşcinsel Hayat Tarzının Sağlık Tehlikeleri*. çev. Gül Aktaş. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2021.
- Dresser, Jack. "Ethical Concerns Raised When Patients Seek to Change Same-Sex Attractions". *Journal of Gay & Lesbian Psychotherapy* 5/3-4 (2002), 181-204.
- Eissler, Kurt. "The Effect on the Structure of the Ego on Psychoanalytic Technique". *Journal of The American Psychoanalytic Association* 1 (1953), 104-143.
- el-Mülk 67/1, ts.
- el-Mülk 67/3, ts.
- el-Nisa 4/1, ts.
- el-Rum, 30/20-21, ts.
- el-Rum, 30/30, ts.
- Eskin, Mehmet vd. "Same-sex sexual orientation, childhood sexual abuse, and suicidal behavior in university students in Turkey". *Archives of Sexual Behavior* 34/2 (2005), 185-195.
- Ezgi, Tuna. "Türkiye'de Ruh Sağlığı Çalışanlarının Gey ve Lezbiyenlere Yönelik Tutumları." *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi* 6/2 (2019), 149-168.
- Firestone, Shulamith. *Cinselliğin Diyalektiği*. çev. Yurdanur Salman. İstanbul: Payel Yayınevi, 2013.
- Freud, Sigmund. *Cinsellik Üzerine*. çev. Ali Avni Öneş. Say Yayınları, 2022.
- Friend, Kurt vd. 22-30. "Parent-Child Relationsin Transsexual and Non-Transsexual Homosexual Males". *British Journal of Psychiatry* 124 (1974), 22-23.
- Ganan, Andrea vd. "Large-scale GWAS Reveals Insights into the Genetic Architecture of Same-Sex Sexual Behavior." *Science* 365 (2019). <https://doi.org/doi:doi:10.1126/science.aat7693>
- Gültekin, Mücahit. *Algı yönetimi ve manipülasyon. Kanmanın ve kandırmanın psikolojisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Haynes, Laura A. <https://www.therapequality.org/american-psychological-association-says-born-way-cant-change-not-true-sexual-orientation-gender-identity>, 2016.
- Hooker, Evelyn. "The Adjustment of male overt homosexual." *Journal of Projective Techniques* 21 (1957), 18-31.
- Jung, Carl Gustav. *Archetypus, Kollektives Unbewusstes*. Düsseldorf: Solothurn Düsseldorf Walter, 1989.
- Kabacaoğlu, Gökhan. *Gey ve Lezbiyenlerde Açılma Süreci: Nitel Bir Çalışma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Te'vilât-I Kâşânîyye*. çev. Ali Rıza Doksanıyedi. An: Kadioğlu Matbaası, 1987.
- Keleş, Şükri vd. "Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Hakkında Psikiyatristlerin Etik Söylemleri: Nitel Bir Araştırma". *Türk Psikiyatri Dergisi* 31/1 (2020), 31-40.
- Kinsey, Alfred C vd. "Sexual Behavior in the Human Male". *National Library of Medicine*. 1948. Erişim 11 Kasım 2024. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12773346/>
- Kohut, Heinz. *Psikanalizin Öteki Yüzü*. çev. Yavuz Erten vd. İstanbul: İthaki Yayınları, 2004.
- Lee, Ellis vd. "Eye Color, Hair Color, Blood Type, and the Rhesus Factor: Exploring Possible Genetic Links to Sexual Orientation". *Archives Sexual Behavior* 37 (2008), 145-149.
- Lippa, Richard. "Gender Related Traits of Heterosexual and Homosexual Men and Women." *Archives and Behavior* 37 (2002), 245-149.
- Merter, Mustafa. *Hekatonla Son Tango*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.

CİNSEL KİMLİK KARMAŞASINA FITRAT PSİKOLOJİSİ MERKEZLİ YAKLAŞIM

- Millett, Kate. *Cinsel Politika*. çev. Seçkin Selvi. Payel Yayınevi, 2011.
- Nicolosi, Joseph. *Eşcinseller İçin Değişim Terapisi*. çev. Sümeyye İrem Soylu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2024.
- Reich, William. *Cinsellik Üzerine, Gençliğin Cinsel Mücadelesi*. çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Yaprak Yayınları, 1991.
- Riess, B. "Psychological tests in homosexuality". *Homomorosexual Be-havior: A Modern Appraisal*. New York: Basic Book., 1980.
- Sacorides, Charles W. *Beyond Sexual Freedom*. Caifornia: Quadrangle/New York Times Book Company, 1975.
- Uğurlu, Kurban. "Psikoseksüel Bozukluklar." *Psikiyatri*. ed. Selim Özaydın. 337. İstanbul: İ.Ü. Tıp Fakültesi Yayınları., 1984.
- Yeşiler, Gülden Nazlı. *Gençlerde Kişilik Bozuklukları ve Cinsel Yönelim*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yüksek, Burcu. *Investigation of Attitudes Towards Homosexuality and Transgenderism Among Heterosexual*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 500-513/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 500-513

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

RUHSAL HASTALIKLARIN MANEVİ TEDAVİSİNE SUFİLERİN YAKLAŞIMLARI -İmam Gazzâlî Örneği-*

Muhammed Veysel AKKAYA

Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul
Assoc. Prof. Dr., Istanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Islamic Sciences, Istanbul/Türkiye

veysel.akkaya@izu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4760-9951

ror.org/00xvwpq40

Öz

İmam Gazzâlî, ruhsal hastalıkların manevi tedavisi ile ilgili önemli fikirleriyle bu alana öncülük etmiş bir İslam alimidir. Gazzâlî'ye göre ruhsal hastalıklar, beden hastalıklarına benzer şekilde tedavi edilmelidir. Manevi hekim, hasta kişiye merhametle yaklaşmalı ve hastalığın köklerini ortadan kaldırmayı hedeflemelidir. Bu süreçte tevbe, sabır, şükür, tevekkül ve murakabe gibi manevi ilaçlar kullanılmalıdır. Ruhsal hastalıkların bedensel hastalıklardan daha çok olduğunu belirten Gazzâlî, ruhsal hastalıkların tedavisinde kişinin önce hastalıklarını fark etmesi ya da kendisine terapi ile fark ettirilmesi ardından bu hastalıklardan kurtulmak için çaba göstermesi gerektiğini belirtir. Allah ile olan ilişkinin bozulması ve düzensizliği ruhsal problemlerin temel kaynağıdır. Tevbe yani değişim sürecine girmek bu bozulmuş ilişkiyi düzeltmenin en önemli yoludur. Manevi tedavinin etkili olabilmesi için hastanın tedaviye inanması ve manevi rehberine güvenmesi gereklidir. Gazzâlî, ayrıca manevi tedavi için ilgili konuda yeterli bilgi donanımı olması gerektiğini ve bu konuda uzmanlaşmanın şart olduğunu belirtir. Modern psikolojiyle de ilişkilendirilebilecek bu yaklaşım, günümüzde tasavvufun psikoterapide alternatif bir yöntem olarak kullanılabileceğine dair umut verici bir gelişme olarak görülebilir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, tevbe, sabır, şükür, tevekkül, rızâ, murâkabe.

* Bu makale, 12-13 2024 tarihinde yapılan VIII. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumunda bildiri olarak sunulan çalışmadan üretilmiştir.

-The Example of Imam al-Ghazali-

Abstract

Imam al-Ghazâlî is an Islamic scholar who pioneered this field with his important ideas on the spiritual treatment of mental illness. According to al-Ghazâlî, mental illnesses should be treated similarly to physical illnesses. The spiritual physician should approach the sick person with compassion and aim to eliminate the roots of the disease. In this process, spiritual medicines such as repentance, patience, gratitude, tawakkul and murakaba should be used. Al-Ghazâlî states that mental illnesses are more common than physical illnesses, and that in the treatment of mental illnesses, the person must first recognize their illnesses or be made to recognize them through therapy, and then make an effort to get rid of these illnesses. The deterioration and irregularity of the relationship with God is the main source of mental problems. Repentance, that is, undergoing a process of change, is the most important way of restoring this broken relationship. For spiritual treatment to be effective, the patient must believe in the treatment and trust his spiritual guide. Al-Ghazâlî also states that spiritual treatment requires adequate knowledge of the relevant subject and specialization in this field. This approach, which can also be associated with modern psychology, can be seen as a promising development that Sufism can be used as an alternative method in psychotherapy today.

Keywords: Sufism, tawba, patience, gratitude, tawakkul, consent, muraqabah.

Atf / Cite as: Akkaya, Muhammed Veysel. "Ruhsal Hastalıkların Manevi Tedavisine Sufilerin Yaklaşımları -İmam Gazzâlî Örneği-". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 500-513.

Giriş

Ruhsal hastalıkların teşhis ve tedavisinde farklı yöntemler kullanılmaktadır. Sufilerin manevi hastalıkları teşhisi kişinin inancı ve yaşantısı ile bağlantılı olarak, nefsinin aldığı pozisyonlara göre anlatılır.¹ İmam Gazzâlî'ye göre geleneksel tıpta beden hastalıkları karşısında hekimin işlevi ne ise, ruhsal hastalıklarda da tedaviyi yapacak kimsenin işlevi de odur. Manevi hekim hastaya yaklaşımında öncelikle merhameti esas almalıdır. O hastanın tedavisinde dışa yansıyan bozuklukları düzeltmenin geçici çözüm olduğunu, aynı zamanda derinlerde yatan hastalığın sebeplerinin ve köklerinin tedavi ile ortadan kaldırılmasını önerir. Bu görüşü ile ilgili hastalıkları ekin işleminde ayırık otlarına benzetir. Zararlı otlardan başı veya kenarlarını kesmekle kurtulmak mümkün değildir. Onları kökünden sökmek gerekir. Bunun gibi manevi tedavide de olumsuzlukların köklerini bulup sökmek tam tedavi yöntemidir.

İmam Gazzâlî'nin manevi tedavide kullanılmasını tavsiye ettiği belli başlı manevi ilaçlar; tevbe, sabır, şükür, korku ve ümit, tefekkür, zikir, tevekkül, rızâ ve murakabedir. Bu manevi ilaçların kullanımı hangi ilaçların hangi hastalıklara iyi geleceğini, nasıl kullanılacağını bilmeye bağlıdır. Nasıl ki tıp ilmini öğrenmeden ve bir tabibin yanında uygulama yapmadan doktor olunmuyorsa, manevî doktorluk için de ilim sahibi olmak ve

¹ Bkz., Çetin, Nuran, "Mânevî Hastalıkların Tedavisinde Tasavvufî Yaklaşım", (Uluslararası Din ve Medeniyet - I Sempozyumu) (Din ve Sağlık): Tebliğler Kitabı, (Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2021), cilt: II, s. 155-174.

alanın üstatlarından eğitim görmek gerekir. Bununla birlikte kişi manevi ilaçları tanıdığı ölçüde sorunların çözümü için onlardan istifade edebilir. Günümüz deyimıyla manevi terapi yapacak kişinin yetkinliği için alanında uzmanlaşması, ustalaşması ve inceliklere vakıf olması şarttır. Tasavvuf ilmi bu anlamda zengin bir birikime sahiptir. Sufiler manevi çözüm yollarını detaylı bir şekilde kitaplarında anlatmışlardır. Geleneksel olarak aslında manevi terapi şeyhler ve onların yetkili gördüğü kimseler tarafından tekkelerde asırlar boyu uygulanmıştır. Günümüzde bu kadim tecrübelerin yeniden incelenmeye, araştırılmaya ve kendi öz kaynaklarımızdan oluşan bir manevi terapi anlayışı geliştirmeye ihtiyaç olduğu görülmektedir.

1. Tasavvufun Manevi Tedavideki Rolü

Tasavvuf insanın ruh dünyasını tanzim eden, zenginleştiren ve güzelleştiren bir alandır. İnsanın biyolojik dünyası ile ruhsal dünyası birbiriyle etkileşim içinde olduğundan, tasavvufun ruhsal yapılandırıcı rolü zihin ve beden sağlığına da olumlu etki eder. Manevi bünyede yaptığı düzenlemeyle dışa yansıyan davranışların olumsuzluklardan kurtulmasını ve insanın erdemli olmasını sağlar. Bu sayede karışımıza mutlu ve huzurlu bir insan modeli çıkar. Tasavvufun üstlendiği kadim rol, günümüzde kimi psikologlar tarafından psikolojik sorunların tespiti ve çözümü arayışlarına alternatif bir yaklaşım olarak görülmeye başlanmıştır. İnsanların psikolojik sıkıntılarını çözmede, tasavvufun manevi gelişim uygulamalarının psikolojiye katkıları konusunda araştırmalar artış göstermiştir. Bu çalışmalar İslam dünyası için çözümleri kendinde aramak ve özgünleşmek adına sevindirici bir gelişmedir. Hatta manevi çözüm yollarını bazı psikologların terapide kullanmaları ve elde ettikleri başarılar heyecan vericidir.

Manevi terapide sorunların asıl kaynağı olan kalbe yönelinir. Kalbî huzurun sağlanması demek sıkıntıları kökünden çözüme kavuşturmak anlamına gelir. Bu manada Hz. Peygamber, kalbin merkezi rolüne dikkat çekmiş², onu ordunun başındaki sultana benzetmiştir.³ Duyguların merkezi olan kalpte sorunlar çözüme kavuşturulmaya başlayınca, zihin ve beden ona tabi olacak, psikolojik iyi oluş gerçekleşecektir. Tasavvufa göre olumsuz insan halleri olarak buhran, sıkıntı, dert, kaygı, travma, huzursuzluk, daralma, bunalma, güvensizlik, değersizlik gibi psikolojik sıkıntıların tamamı kalple ilgili olduğundan, kalbin hastalıklarına iyi gelecek tedavileri sûfiler kitaplarında incelemişlerdir.⁴ Bugünkü yaklaşımla en ince detaylarına kadar psikolojik tahlillerle manevi çözümleri insanlığa armağan etmişlerdir. Bu sufilerden biri de İmam Gazzâlî'dir.

² Buhârî, "İmân", 39.

³ Abdürrezzâk, *Musannef*, XI, 221.

⁴ Bkz. Tuğba Kişmir, *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Nefsin Olgunlaşma Sürecinin Karaktere Etkisi* (Riza: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Hatice Refhan Temizkaya, *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Ben ve Benötesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Cemile Sağır, *Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2023).

(v. 505/1111) O, muhteşem eseri İhyâ'nın yaklaşık yarısını manevi problemler ve çözüm yollarına ayırmakta, onları tahlil ederek orijinal yorumlar yapmaktadır. Ruhsal sıkıntılardan, diğer bir deyişle kişisel bozukluklardan kurtuluş yolları adını verdiği (rubu'l-münciyât) dördüncü bölümde, her bir konuyu derinlemesine inceleyerek, çözüm çareleri sunmaktadır. Bu açıdan onu ruhsal tıbbın öncülerinden görmek mümkündür.

2. Gazzâlî'nin Ruhsal Hastalıklara Yaklaşımı

İmam Gazzâlî'ye göre ruhsal hastalıklarda, kişinin önce kendisindeki hastalıkların farkına varması, düştüğü kötü durumları kabullenerek onlardan kurtuluş için çareler araması gerekir. Ona göre Allah "Kalplerinde hastalık vardır..."⁵ ayeti ile kalbin manevi hastalıklarına işaret etmiştir. Bedenin hastalıkları ile nasıl ki tıp ilgileniyorsa kalbin hastalıkları ile de manevi tıp ilgilenir. Gazzâlî ruhsal hastalıkları ve tedavi yöntemlerini dönemindeki geleneksel tababet örneği üzerinden kıyaslama yaparak anlatır. O, din adamını manevi tabip olarak takdim eder. Manevi tabip insanlara merhametle yaklaşmalı ve hastalıklarını teşhis ederek sebeplerini araştırmalıdır. Sonra bu sebepleri ortadan kaldıracı tedavi çarelerini sunmalıdır. Kalbin olumsuzluklardan arındırılması için yapılacak tedavi aynı zamanda bir öğretim ve eğitim süreci demektir. Bu eğitim bedenî, ahlâkî, psikolojik ve epistemolojik boyutlarıyla bir bütün olup, sinir sistemini düzenleme ve olumlu yapılanma olarak da görülebilir. Modern tıbbın hasta bedenine parçacı yaklaşımı tam neticeyi vermiyorsa, ruhsal hastalıklara da bütünden kopuk parçacı yaklaşım tedavide netice almayı güçleştirecektir.

Gazzâlî'ye göre ruhsal hastalıklar, bedensel hastalıklardan daha çoktur. İçlerinde en tehlikelisi Allah'ı bilmemektir. İnsanın ontolojik problemi epistemolojik ve psikolojik problemlerinin de asıl kaynağıdır. Allahsız bir yaşam tarzı insan doğasına terstir. Bu kalbi öldürücü zehir olup, panzehiri Allah'ı tanımak, ona yakînî iman etmektir. Ruhsal sağlık yaratana tanımadaki derece ve imandaki kuvvetle doğrudan alakalıdır. Bu hususta kutsal kitabımız, başta Peygamber Efendimiz olmak üzere Hz. İbrahim ve diğer peygamberleri insanlığa en güzel örnek olarak takdim eder.

Kalbin diğer hastalıkları ise nefsin istek arzularına uyarak Allah'a isyan edildiğinde ortaya çıkarlar. Kalbi sıhhate kavuşturmak, tıpkı hasta olan bedeni ilaçlarla tedavi etmek gibi ancak manevi ilaçlarla mümkündür. Nasıl ki ilaçlar belirli miktarlarda farklı maddelerden yapılırsa, kalp hastalıklarının tedavisinde de kullanılacak ilaçlar ibadetler olup onların miktarları da Kur'an ve sünnette açıklanmıştır. Peygamberleri manevi tabibe benzeten Gazzâlî, onların kalp hastalıklarını en iyi şekilde tedavi ettiklerini söyler.⁶ O halde ruhsal hastalıkları tedavi alanında yapılacak çalışmalar nebevi mirastan beslenmelidir.

⁵ el-Bakara 2/10.

⁶ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-dalal*, trc. Hilmi Güngör, Ankara, Maarif Basımevi, 1960, 73-74.

3. Gazzâlî'nin Tavsiye Ettiği Belli Başlı Manevi İlaçlar

Gazzâlî'ye göre ruhsal hastalıkların tedavisinde temel ilaçlar vardır. Bunlar; tevbe, sabır ve şükür, havf ve recâ, fakr ve zühd, muhabbet, tevhid ve tevekkül, niyet ve ihlas, tefekkür, murâkabe ve muhâsebe olarak adlandırılır. Biz bu çalışmamızı ruhsal hastalıkların çözümünde kullanılması elzem olduğunu düşündüğümüz manevi tedavi örnekleri ile sınırlayacağız. Hayatta karşılaşılan sıkıntılar ve bunların olumsuz tesiriyle yaşanacak ruhsal bozukluklar karşısında en başta gelen manevi çözümler, tevbe, sabır, şükür, tevekkül, rıza ve murakabedir.

3.1. Tevbe

Manevi tedavide bu ilaçların en başta geleni tevbedir. Tevbe kavramı dönüşüm, değişim, arınmak ve temizlenmekle alakalıdır. Tevbe ilacını kullanmadan diğer ilaçları kullanmak, yarayı temizlemeden merhem sürmek gibidir. Bir âyette insanın karşılaştığı olumsuzlukların kendinin yaptığı yanlışlıklardan kaynaklandığının belirtilmesi,⁷ ruhsal hastalıklar için de yapılan hataların tespiti ve iyileşme çabası için bu hatalardan dönme çalışmaları dini söylemle tevbeyi gerektirir. Hatta Kur'an'da Hz. Âdem ve Havva'nın hataları sebebiyle yaşadıkları mutsuzluklar ve sonunda pişman olarak tevbe yani Allah'a tekrar dönüşle yeniden mutlu bir hayata kavuştukları anlatılır. Orada kullandıkları ifadede Rabbimiz biz kendi kendimiz ile ilgili haddimizi aştık. Yaptığımız yanlışla kendimize zarar verdik, demeleri çektikleri sıkıntıların kendilerinden kaynaklandığını anlayarak, Allah' a döndüklerini, ondan özür ve bağışlanma dilediklerini görüyoruz.⁸ Gazzâlî de bu yaklaşımla kişinin içinde bulunduğu kötü durumun farkına varması veya yapılacak terapi ile hakiki sevgilisi olan Allah'tan ayrı düşmesine sebep olan durumlar hususunda bilgilendirilmesi gerektiğini düşünür. Bu olumsuzluğun farkına varması kişide pişmanlık duygusunu tetikler. İçinde bulunduğu kötü durumlardan kurtulmak ister. Bunu başarabilirse iyiliklerle telafi safhasına geçer. Bu anlamda tevbe, yani sevgiliye dönüş bilinci devamlı yükselerek üst boyutlara doğru hayat boyu ilerler.⁹

Gazzâlî burada dikey olan ilâhî sevgiden bahsederek, aslında insanın ruhsal problemlerinin başında gerçek Sevgili'si ile irtibatının bozulması geldiğini söylemektedir. İnsanın yaşadığı huzursuzluklar, sıkıntılar, endişe ve kaygıların yüzeysel olmayan ve arka planda duran gerçek nedenini keşfetmesi ya da uzman yardımı ile keşfettirilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Çünkü sufiler âlemde ve insanda bütün sistemin sevgi merkezli kurulduğunu belirtirler. Bu kanaatleri "*Allah (sonsuz) güzeldir, güzelliği sever*"¹⁰ hadisi ile ilgilidir. İbnü'l-Arabi buradaki güzelliğin ne olduğu sorusuna cevap arar.

⁷ en-Nisâ 4/79.

⁸ el-A'râf 7/23.

⁹ İmâm-ı Gazzâlî, *İhyâu ulûmu'd-dîn*, trc. Ali Arslan, İstanbul: Arslan yayınları, 1972, 4/9.

¹⁰ Muslim, İman, 147.

RUHSAL HASTALIKLARIN MANEVİ TEDAVİSİNE SUFİLERİN YAKLAŞIMLARI

-İmam Gazzâlî Örneği-

Allah'ın sevdiği güzellik, âlem ve onun mikrosu olan âdemdir.¹¹ O halde âlem ve insan her yönüyle ilahi sevgi ile kodlanmıştır. Bu sevgi mutluluğun temel kaynağıdır. Sevginin âlemde ve insanda fonksiyonunu icra edemeyecek engeller çıktığında problemler, mutsuzluklar da başlamış demektir.

Kişinin hayatındaki sıkıntıların temel kaynağı kendisinin yanlış tutum ve davranışları sebebiyle dikey boyutta Yaratan'ı ile olan ilişkisinin bozulmuş olmasıdır. Bu ilişkinin yeniden sağlıklı kurulabilmesi için en temel çözüm tevbedir. Tevbe kişiliğin iyi yönde dönüşümüdür, hatta Allah'a dönüştür. Kişiliğin olumsuzluktan kurtularak olumlu yapılanma sürecine girmesidir. Tasavvufi eserlerde iç dünyasında büyük problemler yaşayan insanların tevbe ile nasıl kurtuldukları ile ilgili birçok menkıbe mevcuttur. Hasan-ı Basri'ye (v. 110/728) farklı dert ve sıkıntılar ile gelenler olmuş o da hepsine Allah'tan yanlış tutum ve davranışlarının farkına vararak af dilemelerini, istiğfara devam etmelerini tavsiye etmiştir. Onun bu tavsiyesi aslında kişinin içinde bulunduğu sıkıntı ve dertlerin tedavisi için manevi çözüm önerisidir. Kişinin Allah'a dönüş yapıp af dilemesi için Gazzâlî'nin dediği gibi sıkıntılarının sebeplerini fark etmesi, sonra bunlardan pişmanlık duyarak terk etmesi ve Allah'tan bağışlanma dileyerek geçmiş kötü durumlardan temizlenme sürecine girmesi gerekir. Hasan-ı Basri bütün dert ve sıkıntılar için neden hep aynı ilacı, istiğfarı tasviye ettiğini merak edenlere de şu ayeti hatırlatmıştır¹²: "*Rabbimizden bağışlanma dileyin; çünkü O çok bağışlayıcıdır. (Mağfaret dileyin ki) üzerinize gökten bol bol yağmur indirsın, mallarınızı ve oğullarınızı çoğaltsın, size bahçeler ihsân etsin, sizin için ırmaklar akıtsın!*"¹³ Âyette Allah istiğfar edenlerin türlü sıkıntılarının nasıl çözüldüğüne örnekler vermektedir. Bunlar gibi diğer sıkıntılarda da önce tevbe ile çözüm arayışlarına başlamak gerekir.

Gazzâlî, kişinin olumsuz hallerinden kurtuluşun başlangıcı olarak tevbeyi tavsiye etmektedir. Buna göre öncelikle terapi sürecinde kişiye içinde bulunduğu ruhsal bozukluklar, davranışlarındaki yanlışlıklar fark ettirilmelidir. Kişi bu olumsuz kişilik durumlarından vazgeçme eğilimi gösterip dönüş (tevbe) sürecine girebilirse ve istiğfar yani Allah'tan özür dileme, af dileme gibi tevbenin gereklerini yapabilirse, ikinci aşama olarak da önceki yanlışlıklara bir daha dönmeyecek bir irade sağlamlığı ortaya koymasına (nasuh tevbe) yardımcı olunabilir. Ardından olumlu davranışları kazandırma çabaları devam eder. Bütün bu süreçler için psikolojinin hastalık tespit yöntemleri ile tevbe, tevekkül, sabır, şükür ve rıza gibi konularda ruhsal belirti tarama testleri çalışmalarına ihtiyaç vardır.

Gazzâlî tevbe bahsinde ruhsal hastalıklara nasıl deva olacağı üzerinde durur. Ona göre önce hastalığın teşhisi gerekir. Sonra hastalığın sebeplerini bilmek ve o sebepleri ortadan

¹¹ İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera yayıncılık, 2017, 8/182-183; 236-237; 13/384.

¹² İbn Hâcer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk: Abdurrahman b. Nâsir el-Berrâk, Dâru't-tayyibe, 1426/2005. 11/98.

¹³ Nûh, 10-12.

kaldırmak lazımdır. O, bu noktada Şu kuralı hatırlatır: “Bir Şey ancak zıddıyla ortadan kaldırılır.”

KiŐinin içine dűŐtűđű olumsuz tutumların ana sebebi iki tűrlűdűr. Bunlardan birincisi hatalarını idrak edememesi, onların hata olduđundan habersiz olması ya da bildiđi halde önemsememesi, dikkatsiz ve dalgın davranması, yeterince farkındalık olmadıđı için bir tűr yanılıđı halinde olmasıdır. Dini terim olarak bűtűn bu olumsuz haller gaflet kavramı ile ifade edilir. Ona gűre bu durum olumsuz tutumların ana sebebidir. Bu ruhsal hastalıđın tedavi için zıddını tespit etmek gerekir ki bu da yanılıđ tutumların yanılıđlıđını tanımlayacak dođru bilginin ya da bilgilenmenin elde edilmesidir. Bu durumda yapılacak terapide olumsuz tutumların dođru bilgilendirme ile yanılıđlıđının farkındalıđının oluŐturulması çalıŐmaları űnem arz eder.

Olumsuz tutumların ikinci sebebi ise kiŐinin onlara karŐı çok istekli ve tutkulu olmasıdır. Bu da içindeki nefsin kűtű isteklerinden kaynaklanmakta olup dini terimde karŐılıđı Őehvettir. Őehvet kelimesi Tűrke’de dar anlamda cinsel istek anlamında kullanılmakla birlikte aslında kiŐinin kendince faydalı olduđuna inandıđı Őeylere gűlű arzu ve istek duymasıdır. Gazzālű tedavi yűntemi olarak gűlű kűtű arzuların ortadan kaldırılması için zıddı olarak sabrı űnerir. Bu durumda nefsin kűtű isteklerini harekete geçiren sebepler için, kiŐide meydana gelen bađımlılıđı kesme operasyonu gerçekleŐtirilmelidir. Bu kűtű alıŐkanlıđı ortadan kaldırmayı baŐardıđında geçici bir duygusal acı meydana gelecektir. Acıya karŐı direnme gűcű gűstererek acıya katlanmak yani sabır gerekecektir.

Gazzālű sunduğu bu tedavi ilacını bal ve sirke ile yapılan Sekencebin’e (Sirkecebin) benzettir. Nasıl ki bu çok faydalı olan ve safrayı tahrik eden sebepleri yok eden ilaç tatlı ve ekŐiden meydana geliyorsa, manevi ilaç da olumsuz hal ve davranıŐlara ısrarla devam etmek, alıŐkanlıđın kurbanı olmak hastalığını da ilmin tadı ve sabrın acılığı ile karıŐtırılmıŐ bu macun yok edecektir. Ona gűre manevi hastalıkların Őifası genel olarak bilgilerdir. Ancak, her hastalığın Őifasına ait bilgi űzeldir. Yanılığlıklarda ısrarcı olmanın tedavisi için, tıpkı beden hastalığı olan hastanın tedaviye inanması ve kabul gerektiği gibi, ruhsal hasta olanın da manevi tedaviye inanması ve kabul etmesi gerekecektir. İkinci olarak doktorun tıp ilmi bildiğine, alanında uzman olup hile yapmadığına kesin inanması, gűvenmesi gerektiği gibi manevi tedavi de bűyledir. En bűyűk tabip Hz. Muhammed’e ve sűzlerine inanması lazımdır. Son aŐama ise doktorun verdiği perhizlere uyması, terk etmesi gereken Őeyleri bırakması gerekir. Manevi tedavide bunun karŐılıđı ayet ve hadislerde bildirilen sakıncalı Őeyleri terk etmektir. Ruhsal hastanın gűvendiđi manevi doktoru dinlemek istemesi, ona kulak vermesi durumunda o da kendisinin ruhsal sağlığına zarar veren Őeyleri, terkedilmesi gerekenleri detaylı bir Őekilde tanıtır. űnkű her hastaya her Őeyden perhiz gerekmez ve her ilaç da fayda vermez. Bunun gibi ruhsal olarak da her olumsuz durum yani gűnahın tedavisi farklıdır. Hastanın űnce yaptıklarının olumsuz olduğunu, yani gűnah olduğunu bilmeye ihtiyaı vardır. Sonraki aŐama ise yanılığ tutumlarının ne kadar zararlı olduğunu, bunlardan kurtulması gerektiğini ve duyacağı acı

RUHSAL HASTALIKLARIN MANEVİ TEDAVİSİNE SUFİLERİN YAKLAŞIMLARI

-İmam Gazzâlî Örneği-

için de nasıl katlanması gerektiğini bilmeye ihtiyacı vardır. Kişi hastalığını fark edemiyorsa, manevi doktorun ona fark ettirmesi gerekir.¹⁴

Ruhsal hastalıkların bedensel hastalıklardan daha fazla olduğunu belirten Gazzâlî bunun sebepleri olarak, hastanın hasta olduğunu bilmemesi, neticelerinin gözle görülmemesi ve bu ruhsal hastalıkları tedavi edecek doktorun bulunmamasıdır. Kendi çağında manevi tedavi ile ilgilenmesi gereken doktorlar olarak âlimleri görmekte beraber içlerinde gerçek doktor bulunmadığı, olsa bile çoğunu tedavisi mümkün olmayan dünya sevgisi hastalığına tutulmuş olmakla eleştirir. Manevi sahada insanlara tedavi önerenlerin veya tedavi etmeye çalışanların yetkinlikleri olmadığı için bu tür işlere kalkışmamasının daha doğru olacağını söyler.¹⁵ Bu tenkit her dini ilim sahibinin manevi doktor ya da günümüz tabiri ile manevi terapist olamayacağını, öncelikle kendisinin kalp hastalıklarından kurtulması ve tedavi edecek yetkinliğe ulaşması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu problem günümüzde maneviyat psikolojisinin de en önemli sorunudur. Bilgi donanımı ile kalbi donanıma da sahip, kendi iç dünyasındaki problemleri aşarak olgunlaşmış, tasavvufi tabirle nefis terbiyesinden de geçmiş manevi terapistler ancak başarılı çözümler üretebilir ve ruhsal hastaları tedavi edebilirler. Bu ideal olmakla birlikte rehberlik anlamında alt düzeylerdeki çalışmalar da hiç şüphesiz faydalıdır.

3.2. Sabır

Gazzâlî, tevbe bahsinde kısmen değindiği sabır ilacını müstakil bir başlık altında genişçe inceler. Sabrı birçok açıdan kısımlara ayırarak tahlil eder. Genel olarak sabır bedenine karşılaştığı zorluklara ve nefsin kötü isteklerine karşı olmak üzere iki kısımdır. Ona göre asıl zor olan ikincisidir.¹⁶ Gazzâlî sabrı anlattıktan sonra ayrıca sabrın bir tedavi aracı ilaç olarak nasıl kullanılacağı üzerinde durur. Sabır ilacını yapmak zahmetli ve zor olmakla birlikte diğer manevi tedavilerde olduğu gibi bilgi ve uygulama karışımı ile elde edilebilecektir. Hatta ona göre bütün kalp hastalıkları, bir başka deyişle ruhsal hastalıklar temelde bu karışımdan elde edilen ilaç ile tedavi edilir. Tabi ki her hastalıkta kullanılacak farklı bilgi, uygulama, operasyon gerekir. Sabrın birçok değişik kısımları olduğu gibi sabra engel hastalıklar da farklıdır. Hastalıklar değişik olunca ilaç da ona göre değişik olacaktır. İlaçtan kastı ise hastalığa sebep olan sebebin zıddını uygulayarak onu ortadan kaldırmaktır.¹⁷

Gazzâlî'ye göre sabır olumlu olumsuz hayatın bütün alanlarını kapsar. Sabrın her bölümünde genel tedavi nefsin isteklerine karşı çıkmak ve ona hâkim olmaktır. Ruhsal problemlere karşı gösterilecek sabır, sabır çeşitlerinin en zorudur. Gazzâlî bu tür hastalıkları kötü duygu, düşünce ve hayaller anlamına havâtır ve vesvese kavramlarıyla açıklar. Bu sıkıntılara karşı önerdiği ilaçlar başta iç dünyasında imkanları ve çevresinden

¹⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/92-93.

¹⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/93.

¹⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/125.

¹⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/143.

uzaklaşmaktır. Ancak bu tedavi için yeterli olmayacaktır. Tam tedavi kalpte Allah'tan başka bir düşüncenin kalmamasıdır.¹⁸

3.3. Şükür

Gazzâlî şükürsüzlüğü de bir manevi hastalık olarak değerlendirir. Şükürsüzlük sıkıntı, huzursuzluk ve mutsuzluğun en başta gelen sebeplerindedir. İnsanların şükretmemelerinin sebebini onların görünen ve görünmeyen, özel ve genel nimetlerin çeşitleri hususundaki bilgisizliğine ya da fark edemeyişine bağlar. Bu nimetleri anlatarak, nimetleri önemsemeyecek derecede gafil, Allah tarafından kendisine sunulan sayamayacağı kadar çok nimetlerin farkındalığını içinde oluşturamamış nankör ve şükürden yoksun kalplerin hasta olduğunu belirtir. Bu kimselerin tedavisi için önerdiği ilaç şükretmek olup, bu da öncelikle Allah'ın nice çeşitli nimetleri hakkında düşünmekten geçer. Şükür, nimetin Allah'tan geldiğini bilmek, nimete sevinmek ve nimeti gönderenin maksadına uygun kullanmakla olur. Allah kullarına nimetleri açık ve gizli saçmaktadır.¹⁹ O kadar ki insanlar bu nimetleri saymaya çalışsalar çokluğundan saymaya güçleri yetmeyecektir.²⁰ Maddi ve manevi, dünyevi ve uhrevi farkına varamadığımız nimetleri araştırmaya ve düşünmeye başladığımızda bizde nimetlerin farkındalığı oluşacaktır. Gazzâlî'nin önerdiği nimetleri düşünme ilacı aynı zamanda bir hadiste Allah sevgisine götüren bir yol olarak takdim edilir.²¹ Yalnız kendisine ayrılan nimeti nimet sayan, diğer genel nimetleri algılayamayan ya da ancak başına bela gelince içinde bulunduğu nimetin kıymetini anlayabilen hasta kalpler için tedavi usulü, kendisinden aşağı olanları düşünmektir. Ayrıca hastahane, cezaevi ve mezarlık gibi yerleri ziyaret ederek oralardaki çeşitli nimetlerden mahrum insanlardan ibret almaktır.²²

3.4. Tevekkül

Ruhsal hastalıklardan biri de güvensizlik ve buna bağlı olarak kaygı, endişe, öfke gibi durumlardır. Gelecek ile ilgili kaygı ve endişeler kişide güvensizlik sendromu oluşturur. Kişinin yaşadığı güvensizlik ile ilgili Gazzâlî sorunun asıl nedenlerine yönelmeye çalışmıştır. Ona göre güven anlaşılması zor konulardan ve bir tevhid meselesi olup, sorunun temelinde Allah'a güvenin olmaması ya da eksik olması vardır. Güvensizlik hastalığının tedavisi zıddı olan güven yani tevekküldür. Ancak güvensizlik hastalığının tespiti ve çözümü tevhid eksenine göre olması gerektiğinden, başta asıl güveni Allah'tan başkasına yapmak aslında güvensizliğin asıl sebebidir.²³ Dikey boyutta Allah'a güveni sağlamlaştırmadan, yatay boyutta yarattıklarına güven de sağlıklı olmayacaktır. Yaratıklara güven Allah'a güvenin sonucu olmalı ve güven kriterleri Allah'ın rızasına göre

¹⁸ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/145.

¹⁹ Lokman 31/20.

²⁰ Nahl16/18.

²¹ "Size verdiği nimetlerden dolayı Allah'ı sevin" Tirmizî, "Menâkıb", 31.

²² Gazzâlî, *İhyâ*, 4/231.

²³ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/444-446.

oluşturulmalıdır. Maalesef bu konu psikolojinin çıkmazlarından biri olarak karşımızda durmaktadır.

Gazzâlî'ye göre tevbe, sabır ve şükürde olduğu gibi, tevekkülün de ilaç olarak manevi tedavide kullanılmasında bilgi ve uygulama bir başka deyişle teori ve pratik şarttır.²⁴ Tevekkül kelimesi vekile güvenmekten ibarettir. Gazzâlî Allah'a güveni dava vekilleri üzerinden açıklar. Vekile güven için onun doğru, güçlü, güzel konuşan ve şefkatli olma şartlarını taşıması gerekir. Kişinin karşısındaki kimsede bu özelliklerdeki zayıflığı veya kendisinin korkaklığı sebebiyle güvensizlik oluşur. Ya da bunlar olsa bile kişide vehim hastalığı var ise yine tam güven olmayacaktır. Güven kalpte huzur ve sükunetle beraber yakini bilgi ile oluşur.

Gazzâlî Allah'a tevekkülü de zayıf ve güçlü oluşuna göre inceler. İlki ve en zayıf kişinin dava vekiline güvenmesi gibi Allah'a güven bilincini elde etmesidir. İkincisi, orta kuvvette olanı, küçük çocuğun annesine güvenmesi gibi Allah'a güvenmektir. En kuvvetli olanı ise Allah'ın huzurunda cenaze yıkayıcısının önündeki ölü gibi Allah'a güvenmektir. İkinci makamda olan kişi Allah'tan dua ve talepte bulunur, başkasından değil Allah'tan ister. Üçüncü makamda olan -ki çok nadirdir- hiçbir isteği olmaz. Bu üç güven hali kişi de zaman zaman değişiklik gösterebilir. Zirve tevekküle kişi çok nadir çıkar ve orada da devamlı kalamaz. Tevekkül bahsinde genellikle güven ile tedbir almak karıştırılır. Genel olarak tedbir Allah'a güven için ön koşuldur. Burada asıl incelik tedbiri aldıktan sonra tedbire güvenmeyip, Allah'a güvenmektir. Dava vekiline dosyanın verilmesi gibi tedbiri aldıktan sonra ikinci ve üçüncü makamı kullanmak ve başka bir gücü aramamak gerekir. Gazzâlî bu noktada tedbirin mutlak şart oluşunu da benimsemez. Meşhur hadiste önce deveyi bağlayıp sonra tevekkül etmek tavsiyesinde²⁵ genellikle tedbir ile tevekkül birbirine karıştırılır. Tedbire güvenmek tevekkül değildir. Tevekkül tedbirden sonradır. Tedbire güvenmeden sadece Allah'a güvenmektir. Gazzâlî'ye göre tedbir öncül şart olmakla birlikte tevekkül için tedbiri olmazsa olmaz yapmak yerine, istisnai olarak kişinin o anki pozisyonuna göre tedbir alıp almama durumunun değişebileceğini kabul etmek gerekir. Bazen öyle anlar olur ki kişi için tedbir almaya vakit bile olmaz veya unutmama, yanılma gibi bir başka sebeple tedbir alamamış olabilir. Ancak her hâlükârda Allah'a tevekkül etmek esastır.²⁶

3.5. Rıza

Ruhsal hastalıkların tedavisinde bir başka çözüm ise rızadır. Gazzâlî Allah'ın fiillerini hoşnutluk ile karşılamayı sevginin meyvesi olarak görür. Kişinin hissettiği sıkıntılara rıza göstermesi onları kabullenmesi ile onlardan kurtulmak istemesi birbirine çok karıştırılır. Hâlbuki hoşnutluk sıkıntılarının ilahi boyutunu, hikmetini kavramakla ilgilidir. Gazzâlî konuyu sevgi üzerinden anlatır. Sevgi, nasıl ki sevgilinin davranışlarını hoş karşılamayı

²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/484.

²⁵ Tirmizî, "Kıyâme", 60.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/476-480.

sağlıyorsa, -ki bunun karşılığı bizde “gülü seven dikenine katlanır” ifadesidir- insanın gerçek sevgilisi Allah olduğundan, asıl mesele karşılaşılan nimet kadar sıkıntıların da O'nun imtihanı olarak görebilmek ve buna göre muamele yapmaktır.

Gazzâlî sıkıntılı durumlarda hoşnutluk göstermenin iki türlü olduğunu belirtir. İlki kişinin savaş kızıştığında yarasının acısını hemen hissetmemesi ya da kendini bir işe kaptırdığında karşılaştığı küçük olumsuzlukları görmezden gelmesi gibi, kalbi Allah sevgisine odaklanmış kimse de olumsuzlukları hoşnutluk içinde karşılar. İkincisi ise acıyı hisseden kimsenin durumudur. Burada da sevginin derecesine göre tepkiler farklı olur. Kimisi acıyı hisseder ama buna razıdır. Kimisi de o acıya heves eder. Ancak bu tabiatı gereği değil aklını devreye sokmakla olur. Kan aldırma isteyen acısını hissettiği halde razı olması gibi. Hatta bunu isteyerek yapar ve kan alan kimseye de teşekkür eder. Yine tüccarın kar için bütün sıkıntılara razı olması da böyledir. Kişinin bir sıkıntı ile karşı karşıya kalması durumunda rıza göstermesi de bu örneklerde olduğu gibidir. O sıkıntıyı çektiği halde, Allah'tan bu dünyada ve ahirette alabileceği büyük ödülleri düşününce sıkıntıya rıza ile katlanır, hatta hikmetini fark ettiği için içten içe farklı bir sevinç boyutu yaşar ve Allah'a teşekkür eder. rızânın daha üst boyutu ise beşerî aşkıta olduğu gibi, kişinin Allah'ı çok sevmesinden dolayı hiçbir mükafat düşüncesi dahi olmadan, sevgilinin dilediği her şey onun için sevimli hale gelmiştir. Çünkü kalbinde sevgilisinin isteğini yerine getirmek arzusu hakimdir. Gazzâlî sevgi ile gösterilen rızaya tasavvuf büyüklerinden birçok örnek verir.²⁷

3.6. Murakabe

Ruhsal hastalıklardan duygusal yalnızlık sendromu ise motivasyon düşüklüğü, kaygı bozukluğu, depresyon, soyutlanma gibi olumsuz etkiler meydana getirir. Bu hastalıkların tedavisinde murakabenin yeri büyüktür. Gazzâlî, Muhâsibî'den (v. 243/857) murakabenin kalbin Allah'a yakınlığını bilmek manasına olduğunu aktarır. Hastanın zor durumlarda kendisine herkesten fazla güven duyduğu bir yakını olduğu, bu yakınının onu çok iyi anladığı, ayette geçtiği üzere dostu olduğu,²⁸ çok merhametli ve şefkatli olduğu²⁹ her türlü yardımı yapabileceğinin terapi sürecinde fark ettirilmesi onu yalnızlık, kaygı ve endişe sendromlarından kurtaracaktır.

Murâkabe ile ilgili âyetlerden ve esmâ-i hüsnâdan yola çıkarak Allah'ın kuluna şöyle seslendiğini söyleyebiliriz: Kulum nerede olursan ol seninle beraberim,³⁰ mümin olduğun sürece dostunum,³¹ iki veya daha fazla kişiyle gizli bir görüşme için bir araya gelecek olsan veya fısıldaşsan mutlaka üçüncünüz ben olurum,³² yaptığın her şeyi görmekteyim,³³

²⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/624-626.

²⁸ el-Bakara 2/257.

²⁹ en-Nûr 24/20, el-Hac, 22/60

³⁰ el-Hadîd 57/4.

³¹ el-Bakara 2/257

³² el-Mücâdele 58/7.

RUHSAL HASTALIKLARIN MANEVİ TEDAVİSİNE SUFİLERİN YAKLAŞIMLARI

-İmam Gazzâlî Örneği-

seni gözetliyorum,³⁴ sana çok yakınım,³⁵ hatta o kadar ki şah damarından da yakınım.³⁶ Esmâ-i hüsnâ'ya baktığımızda ise kısaca şöyle seslendiğini söyleyebiliriz: “Seni seven, emsalsiz olarak yaratan sahibin, sana şekil veren, yaşatan, çokça iyilik eden, sana güç ve kuvvet veren, sana merhamet ve şefkat eden, öğreten, koruyan, güven veren, bütün işlerini gözetip yöneten, ihtiyaçtan kurtaran, hayrı ve faydayı ihsan eden, doğru yolu gösteren, izzet ve şeref veren, yardım eden, nuruyla karanlıklardan aydınlığa çıkaran, seni manevi ve maddi rızıklandıran (yediren, içiren, giydiren, barındıran), hastalanınca şifa veren, kusurlarını hemen cezalandırmayıp örten ve mühlet tanıyan, tevbeni kabul eden, bağışlayan, senin için hayırlı olmayacak şeyleri engelleyen, karşılıksız olarak çokça nimet ve ihsanda bulunan, iyilik kapılarını açan, yaptığın iyiliklerin karşılığını bolca veren, bilgi ile donatan, hakkında hükümler veren, adaletle davranan, seni bütün hallerinde gören, gizli ve açık söylediklerini her an işiten, her şeyine şahit olan benim...”

Bütün bunlar kişinin aslında hiç yalnız olmadığı, yakınının, koruyucusunun ve yardımcısının Allah olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bunların farkındalığını elde eden kişinin yapması gereken de Allah'ın kendisini murakabe etmesini kalbiyle gözetleyerek ve hissetmeye çalışarak güven içinde olmaktır. Murakabenin bir tedavi olarak uygulanması ise hastalığın boyutlarına ve hastanın inanç durumuna göre değişecektir.

Sonuç

Sonuç olarak, İmam Gazzâlî'nin manevi terapi ve ruhsal tedavi konusundaki yaklaşımı, geleneksel tıp ile manevi tıbbı kıyaslayarak, ruhsal hastalıkların tedavisinde hastalığın köklerine dayalı bir çözüm sunmaktadır. Gazzâlî'ye göre ruhsal sıkıntıların tedavisi, yüzeysel belirtileri ortadan kaldırmaktan ziyade, hastalığın asıl kökenine inip, onu zıddıyla yok etmekle mümkündür. Kalbin hastalıklarına karşı kullanılan başlıca manevi ilaçlar; tevbe, sabır, şükür, tevekkül ve murakabe gibi erdemlerdir. Bu süreçte, kişinin kendi yanlışlarını fark etmesi ya da terapi ile kendisine fark ettirilmesi ve onlardan kurtulmak için irade göstermesi gerekmektedir. Ayrıca, manevi rehberliğin önemine vurgu yaparak, kişinin kendisini tedavi edebilmesi için alanında yetkin bir manevi hekimin rehberliğine ihtiyaç duyduğunu ifade eder. Manevi terapi, kalbin arındırılması, nefsi kontrol altına almak ve kişinin Yaratan ile ilişkisini düzenlemek gibi köklü dönüşüm süreçlerini içerir. Bu yaklaşım, günümüzde psikolojik sorunlara alternatif bir çözüm olarak değerlendirilmeye başlanmış ve tasavvufun manevi öğretilerinin ruhsal sağlık üzerindeki etkileri üzerine yapılan çalışmalar artış göstermiştir. Gazzâlî'nin bu yaklaşımı, modern psikoloji ile tasavvuf arasında köprü kurabilecek önemli bir yaklaşımdır.

³³ el-Hadîd 57/4.

³⁴ el-Ahzâb 33/52.

³⁵ el-Bakara 2/186.

³⁶ Kâf 50/16.

Gazzâlî ruhsal hastalıkların bedensel hastalıklardan daha yaygın olduğuna işaret ederken, bunların temelinde bireyin hasta olduğunun farkında olmaması, sonuçlarının hemen görünmemesi ve tedavi edecek yetkin doktorların eksikliği gibi sebeplerin yattığını vurgular. Gazzâlî, tevbe, sabır, şükür, tevekkül, rıza ve murakabenin ruhsal hastalıkların tedavisinde başvurulacak temel manevi ilaçlar olarak sunmaktadır. Bu ilaçlar, bilgi ve uygulama ile elde edilebilecek tedavi süreçleriyle birleştiğinde etkili olabilir. Ruhsal hastalıkları tedavi edecek kimselerin başarıya ulaşabilmeleri için, kendi iç dünyalarındaki hastalıklardan kurtulmuş, olgunlaşmış ve yetkin bir manevi terapist olması gerektiğini savunur.

Günümüzde de maneviyat psikolojisinde, bilgi donanımı kadar, kalbi donanım ve nefis terbiyesi sürecinden geçmiş terapistlerin önemi büyüktür. Gazzâlî'nin önerdiği tedavi yöntemleri, ruhsal hastalıklarla mücadelede içsel farkındalık ve manevi bağlılık üzerinde yoğunlaşmaktadır. Allah'a güven, şükür, sabır, tevekkül ve rıza gibi kavramlar, ruhsal hastalıkların temel sebeplerini ortadan kaldırmaya yönelik derin manevi bir tedavi yolunu sunar. Bu süreçte, insanın kendini ve Rabbini tanıması, içsel huzur ve mutluluğun anahtarıdır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Muhammed Veysel Akkaya

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

RUHSAL HASTALIKLARIN MANEVİ TEDAVİSİNE SUFİLERİN YAKLAŞIMLARI
-İmam Gazzâlî Örneği-

Kaynakça

- el-Askalânî, İbn Hâcer. *Fethu'l-bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk: Abdurrahman b. Nâsır el-Berrâk. Riyad: Dâru't-tayyibe, 1426/2005.
- Çetin, Nuran. "Mânevî Hastalıkların Tedavisinde Tasavvufî Yaklaşım". Uluslararası Din ve Medeniyet -I Sempozyumu (Din ve Sağlık): Tebliğler Kitabı. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları 2021.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu ulûmu'd-dîn*. trc. Ali Arslan. İstanbul: Arslan yayımları. 1972.
- el-Münkız mine'd-dalal*. trc. Hilmi Güngör. Ankara: Maarif Basımevi, 1960.
- İbn Arabî. *Futûhât-ı Mekkiyye*. trc. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera yayıncılık, 2017.
- Kişmir, Tuğba. *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Nefsin Olgunlaşma Sürecinin Karaktere Etkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Sağır, Cemile. *Tasavvuf ve Psikoloji İlişkisi: Varoluşçu, İnsancıl ve Benötesi Psikoloji Kuramları Çerçevesinde (XXI. Yüzyıl)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2023.
- Temizkaya, Hatice Refhan. *Tasavvuf Psikolojisi Açısından Ben ve Benötesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 514-533/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 514-533

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

Hatice KOÇER

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Sakarya
Graduate Student, Sakarya University, Faculty of Theology, Philosophy and Religious Sciences, Sakarya /Türkiye

hatice.kocer@ogr.sakarya.edu.tr

orcid.org/0000-0001-5881-6756

ror.org/04ttnw109

Öz

Dijital oyunlar, kullanıcıların bir arayüz aracılığıyla yapay zekaya veya diğer oyunculara karşı oynayabildiği etkileşimli deneyimler sunar. Bu oyunlar, subliminal mesaj ve metotlar içerebilmektedir. Oyun yapımcıları bu mesajları görüntü ve ses gibi özelliklerle fark edilmeyecek şekilde verebilmektedir. Gizlice verilen bu olumsuz mesajlar zihinde ve bilinçaltında izler bırakabilmektedir. Bazı dijital oyunlarda Müslümanlara karşı korkunun normalleştirilmesiyle nefretin ve düşmanlığın sıradanlaştığı görülmektedir. Ayrıca, İslam dininin sembollerinininterörle birlikte kullanılması, dijital oyunlar üzerinde İslam hakkında olumsuz bir algı oluşturabilmektedir. Son 10 yılda İslamofobinin, zaman zaman yoğunlaşarak daha yaygın bir hale geldiği görülmektedir. Nitel araştırma yöntemine dayanan bu çalışma, dijital oyunlardaki İslam'a karşı olan unsurları tespit edip betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, Call of Duty ve Resident Evil oyunlarının içerik analizi yapılarak, dini inanç ve değerlerin nasıl temsil edildiği incelenecektir. Sonuç olarak, dijital oyunların, özellikle İslam'a dair önyargıların dini inanç ve değerlerini nasıl etkilediği ortaya konulacaktır. Çalışmanın sonucunda, dijital oyunlarda İslam sembollerinin bazı terör unsurları ile birlikte kullanımına dair örneklerin olduğu ve bu temsillerin oyuncu üzerinde olumsuz algılar oluşturma potansiyeline sahip olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca, bu oyunların İslam karşıtı önyargıları dolaylı yoldan pekiştirme riski taşıdığı anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Din Sosyolojisi, Dijital Oyunlar, İslam Karşıtlığı, Call of Duty, Resident Evil.

ISLAM ANTAGONISM ON DIGITAL GAMES (THE SAMPLE OF CALL OF DUTY AND RESIDENT EVIL)

Abstract

Digital games offer interactive experiences where users can play versus artificial intelligence or other players through an interface. These games may contain subliminal messages and methods. Game makers can deliver these messages in an unnoticeable way with features such as images and sound. These subliminal negative messages can leave traces in the mind and subconscious. In some digital games, it is seen that hatred and

Geliş Tarihi: 05.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1579482

Kabul Tarihi: 20.12.2024

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

hostility have become commonplace by normalizing fear against Muslims. In addition, the use of symbols of Islam together with terrorism can create a negative perception on digital gamers concerning with Islam. In the last 10 years, Islamophobia has intensified from time to time and has become popular. This study, based on qualitative research method, aims to identify and describe the elements against Islam in digital games. In this context, content analysis of the games of Call of Duty and Resident Evil will be conducted to examine how religious beliefs and values are represented. As a result, it will be revealed how digital games affect religious beliefs and values, especially prejudices about Islam. As a result of the study, it was observed that there are examples of the use of Islamic symbols with some terrorist elements in digital games and that these representations have the potential to create negative perceptions on the player. Moreover, it is evaluated that these games carry the risk of indirectly reinforcing anti-Islamic prejudices.

Keywords: Sociology of Religion, Digital Games, Islam Antagonism, Call of Duty, Resident Evil.

Atf / Cite as: Koçer, Hatice. "Dijital Oyunlarda İslam Karşıtı Unsurlar (Call of Duty ve Resident Evil Örneği)". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 514-533.

Giriş

Değişimin ve gelişimin kaçınılmaz olduğu, her alanda da kendini farklı yönlerde gösterdiği bir zamandayız. Bu gelişim ve değişimin en büyük payını da teknolojik alanda görülebilmektedir.¹ Dünyanın farklı kültür ve uzaklığına sahip bireyler dijital oyunlarla ortak bir noktada buluşabilmektedir.² Bazı dijital oyunlarda ideolojik öğeler bazen gizli, bazen görünür şekilde oyuncuya aktarılmaktadır.³ Oyun da olumsuz duyguların (nefret, öfke, kin vs.) İslam'a karşı kullanılması İslam dini ve Müslümanları şiddet, baskı ve terör gibi unsurlar ile bütünleştirebilmektedir.⁴

Bu çalışmanın amacı da İslam karşıtı olan oyunları ve içerisinde bulundukları unsurları tespit etmek ve insanlar üzerinde oluşturulduğu düşünülen algıları açığa çıkarabilmektedir. Makalede, dijital oyunlar ve İslam karşıtlığı kavramsal olarak daha açık ve net şekilde açıklanmaktadır. Bu açıklamalar, dijital oyunların içerik analizine dayanarak, İslam karşıtlığı ile ilgili unsurların belirlenmesi ve okuyucuların dijital oyunlar ile İslam karşıtlığı arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamaları hedeflenmektedir. Alanda yapılmış literatür çalışmaları ve Gençlik Bakanlığı'nın raporu baz alınarak İslam karşıtı sahnelerin görsel hallerine çalışmanın sonunda yer verilmektedir. Dijital oyunlarda İslam karşıtlığı çok geniş bir alan olduğu için "Call of Duty" ve "Resident Evil" oyun serilerini ele alarak konuya sınırlandırma getirilmektedir. Konuyla ilgili olarak çalışmaların literatür taraması yapılarak hangi oyunlarda İslamofobik unsurların olduğunu tespit edilmiş ve oyunlar hakkında önceden yapılmış kapsamlı değerlendirmelerden faydalanılmıştır.

¹ Emine Gülriz Akaroğlu vd., "Dijital Oyunun Sosyal Duygusal Gelişimine Etkilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (2023), 260.

² Akaroğlu vd., "Dijital Oyunun Sosyal Duygusal Gelişimine Etkilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", 260.

³ Tahsin Eren Sayar, *Dijital Oyunlar Üzerinden Profilleşen Kimlikler* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon Sinema Anabilim Dalı, 2021), 71.

⁴ Halide Nur Özdoğan, "Dijital Oyunlarda İslam Karşıtlığı", *Current Perspectives in Social Sciences* 26/1 (2022), 166.

Dijital oyunlar ülke ve inanç bazlı olarak farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar, oyunların kültürel temsilleri ve karakter tasarımları üzerinde etkili olabilmektedir. Gül'ün çalışmasında, dijital oyunların, üretildikleri kültürün değerlerini yansıttığı ve oyunlardaki İslami sembollerin genellikle olumsuz bir bağlamda kullanıldığı vurgulanmaktadır.⁵ Gül, Batılı oyunlarda İslam'a dair sembollerin terör ve şiddetle ilişkilendirilmesine dikkat çekerek, bu tür oyunlarda İslam'ın ve Müslümanların düşman figürleri olarak tasvir edilmesinin, oyuncular üzerinde belirli algılar oluşturduğunu belirtmektedir.⁶ Bu konuda 1999-2014 yıllarında farklı ülkelere ait beş ayrı oyunun incelemesini yapan Kalaycı ve Ulusal çalışmalarında, dini sembollerin ilk başta fark edilmeyen gizli içeriklerle birlikte kullanılarak İslam düşmanlığı oluşturulmak istendiği sonucuna varılmakta ve aynı zamanda oyuncuların algısını yöneterek, İslam dinini kötü duygular ve terörizm ile ilişkilendirerek farklı dini inanca sahip bu oyuncuların gözünde İslam dinini değersizleştirmek istendiğini tespit edilmektedir.⁷

Oyunlarda düşman algısı da yine Batılı ve Müslüman oyun üreticisi şeklinde farklılık gösterebilmektedir.⁸ Batılı üreticilere bakıldığında kahramanın kendileri ile özdeşleştiğini, düşmanın ise genelde Müslüman askerlerden oluştuğu görülebilmektedir. Müslüman üreticilere bakıldığı zaman ise kahramanın Müslüman bir asker düşmanın ise genelde İsrail askeri olduğu görülebilmektedir.⁹ Oyunların konusu benzer olsa da kahraman ve düşman temsilleri farklılık gösterebilmektedir. Yorulmaz'ın "Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili" çalışmasında da görüldüğü üzere Batılı ve Müslüman oyun üreticileri birbirine zıt tavırlar sergileyebilmektedir.¹⁰

Avrupa ülkelerinde Müslüman olmayan oyuncuların hem İslam'a hem de Müslümanlara yönelik öfke ve nefret söylemlerini tespit eden Cıngı, bu oyunlarda Müslümanların büyük oranda şiddet yanlısı bir terörist olarak değerlendirildiğini belirtmektedir.¹¹

Darıcı ve Özdemir, oyunlarda İslam'ın kutsal sembolleri olan Kur'an-ı Kerim'e, Allah'a, Peygambere hakaret edildiğine ve İslam'ın terör ile ilişkilendirildiğine temas etmektedir.¹²

Yine bu alanda yapılan 2001-2012 arasını kapsayan bir diğer çalışmada ise Tran ve Strutton, inceledikleri oyunlarda ABD askerinin, Müslüman kadın ve çocukları kurtarmak

⁵ Aslıhan Gül, "Dijital Oyunlar ve Realitenin Karşılıklı Etkileşimi: İslami Sembollerin Oyunlardaki Yansıması", *Toplum Bilimleri Dergisi* 26 (2019), 343.

⁶ Gül, "Dijital Oyunlar ve Realitenin", 342.

⁷ Özüdoğru Erdoğan, "Dijital Oyunlarda İslam", 163.

⁸ Bilal Yorulmaz, "Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili", *Medya ve Din Araştırma Dergisi* 1/2 (31 Aralık 2018), 276.

⁹ Özüdoğru Erdoğan, "Dijital Oyunlarda İslam", 163.

¹⁰ Yorulmaz, "Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili", 282.

¹¹ Mustafa Cıngı, "Dijital Oyunseverlerin İslamofobi İçerikli Oyunlara Bakışı", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 65.

¹² Sefer Darıcı - Zafer Özdemir, "Medya İçeriklerinin İslamofobik Olarak Değerlendirilme Kriterleri: farkındayiz.gov.tr", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 15/23 (2020), 2100.

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

ve güvenliklerini sağlamak amacıyla topraklarını işgal etmelerini konu aldıklarını tespit etmiştir.¹³

Yukarıda yaptığımız literatür analizinde de görüleceği üzere bu çalışmalar genel itibarıyla oyunların oyuncular üzerindeki dini-kültürel etkilerini teorik ağırlıklı ele almaktadır. Biz ise çalışmamızda “Call of Duty” ve “Resident Evil” oyun serileri özelinde oradaki yer alan İslam karşıtlığı unsurları işlemeye çalıştık. Bu unsurlara örnek olarak tablonun içine gizlenmiş bir hadisin ya da Kur’an-ı Kerim’in gizli şekilde yerde bulunması gibi detaylar, dikkatli bakıldığında göze çarpmakta ve bu durum, dini sembollerin gizli içeriklerle birlikte nasıl kullanıldığını göstermektedir. Çalışmamızın ikinci kısmında bu oyunlara ve İslam karşıtlığını tetikleyen unsurlara daha detaylı bir şekilde temas ederek, sembol ve simgelerin görselleri sonradan Ekler kısmında verilmektedir.

Makalemizde İslam karşıtlığı kavramını seçmemizin nedeni, dijital oyunların içeriklerinde yer alan sembolizm ve temaların sadece bireysel önyargılara değil, aynı zamanda kurumsal ve toplumsal yapılara dayalı bir düşmanlık ürettiğini vurgulamaktır. İslam karşıtlığı, bireylerin algısının ötesinde, sistematik bir ayrımcılık ve düşmanlık biçimi olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle, makalemizde “İslam karşıtlığı” kavramını kullanarak, dijital oyunlardaki bu olumsuz temsilleri derinlemesine incelemeyi amaçlamaktayız.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

1.1. Dijital Oyunlar

Dijital oyun, dijital yazılım üzerinde bir ya da birden çok kişinin oyun araçlarına kurulu olarak tek başına yapay bir zekâyâ karşı ya da karşılıklı bir arkadaşıyla/tanıdığıyla çevrimiçi ağ üzerinden fiziksel olarak kullanılabilirdiği bir serbest zaman değerlendirme aktivitesi yazılımdır.¹⁴

Değişim ve dönüşümü en hızlı yaşadığımız alanlardan biri de teknolojidir. Dünya genelinde mesafeleri ortadan kaldırmak ve zaman geçirmeyi hedefleyen dijital oyun sektörü de bizlere varlığını her yıl daha da arttırarak göstermektedir. Dijital oyunlar bilgisayar, telefon, tablet, konsol üzerinden oyuncular ile buluşmaktadır. Dijital oyun türleri konsol oyunları, PC oyunları ve mobil oyunlar olarak üçe ayrılmıştır. Konsol oyunları geleneksel klavye, fare gibi mekanizmaların yerine özel bir kontrol mekanizması ve vücut ile kolay etkileşime geçerek oynanmakta ve Türkiye’de güncel 2023 raporuna göre PC oyunlarının 20 milyon, konsol oyunlarının 11 milyon, mobil oyunlarının ise 44 milyon oyuncusu bulunmaktadır.¹⁵ PC oyunları masaüstünde, klavye ve fare gibi daha geleneksel kontrol cihazları ile oynanan bir oyun türüdür. Aynı zamanda yeni nesil

¹³ Halidenur Özüdoğru Erdoğan, “Dijital Oyunlarda İslam Karşıtlığı”, *Current Perspectives in Social Sciences* 26/1 (01 Mart 2022), 163.

¹⁴ Murat Sağlam - Füsün Topsümer, “Üniversite Öğrencilerinin Dijital Oyun Oynama Nedenlerine İlişkin Nitel Bir Çalışma”, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 32 (2019), 487.

¹⁵ *Gaming in Turkey, Türkiye Oyun Sektörü 2023 Raporu* (Gaming in Turkey, 2023), 116.

Microsoft Kinect kontrol mekanizmaları ile de oynanmaktadır. Rapora göre Türkiye’de 20 milyon kullanıcısı mevcuttur. Mobil oyunlar ise cep telefonu veya tablet ile oynanan sürekli yanlarında olan cihaz ile oynadıkları bir oyun türüdür. Yine rapora dayanarak Türkiye’de kullanıcı sayısı 44 milyondur.¹⁶

Dünya geneline baktığımız zaman dijital oyun kullanıcısının 1,2 milyar olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Türkiye Oyun Sektörü Raporu’na göre oyuncu kitleleri yaş, cinsiyet hatta gelir düzeyine göre farklılık göstermektedir.¹⁸

Dijital oyun metinleri, ekranda yansıyan işitsel, görsel ve etkileşimli bir arayüzün altındaki kodlardan oluşmaktadır.¹⁹ Günümüz teknolojisine baktığımız zaman oyun üretim koşullarına bağlı olarak bu kodlar ile dijital oyunlarda oluşturulan alana bazı fiziksel sınırlar konularak oyuncunun algısını manipüle ettiği görülmektedir.²⁰

Aynı zamanda oyunun toplumsal işlevi üzerine de bir çalışma yürüten Huizinga, “Homo Ludens” (oyun oynayan insanlar) terimini kullanarak insanları tanımlıyor. Çalışmasında oyunun uzamsal niteliğine şu şekilde yer veriyor; “Her oyun ister maddi veya hayali ister keyfe göre saptanmış veya zorunlu olsun, önceden belirlenmiş kendi mekânsal alanının sınırları içinde cereyan eder (...) Arena, oyun masası, sihirli çember, tapınak, sahne, perde, mahkeme; bunların hepsi biçim ve işlev açısından oyun alanlarıdır, yani tahsis edilmiş, ayrılmış, çevresine parmaklık çekilmiş, kutsallaştırılmış ve kendi sınırları içinde özel kurallara tabi kılınmış yerlerdir.”²¹

Oyuna bakıldığında, oyun başlatılır ve bitirilir; sürekli yenilenip tekrar başlasa da mekân ve yer bakımından sınırlıdır. Bu durumda, bir oyun tasarlandığında, oyuncuya gerçek yaşam alanında farklı bir alan oluşturulması sağlanır. Bu alana sınırlar, kurallar hatta ideolojilerini yansıtan mesajlar eklenmektedir. Gerçek olarak ne kadar yakın olsa da unutmamak gereklidir ki dijital oyunlar bir taklit ürünüdür. Taklit edilen bu gerçeklik etrafımızda olanlara karşı bizde farklı boyutlar, süreçler ve içimizde farklı dünyaların var olduğu inancını diri tutmamızı sağlıyor. Bunun en büyük kaynağı da simülasyondur. Simülasyon kuramını savunan Jean Baudrillard bu durumu şu şekilde açıklıyor; “... bundan böyle her türlü düşsel ve gerçek ayrımından yoksun, yalnızca aynı yörünge çevresinde dolanan modellere dayalı ve farklılık simülasyonu üretiminden ibaret bir

¹⁶ Gaming in Turkey, Oyun Sektörü 2023 Raporu, 116.

¹⁷ Özudoğru Erdoğan, “Dijital Oyunlarda İslam”, 162.

¹⁸ Gaming in Turkey, Oyun Sektörü 2023 Raporu, 117-118.

¹⁹ Özge Baydaş Sayılğan - Yüce Sayılğan, “Dijital Oyunda Oyuncu Algısının Manipülasyonu Bağlamında Üç Boyutlu Oyun Uzayının Sınırlandırılması”, ed. Elif Dastarlı Dellaloğlu - Tuğba Ayaş (Uluslararası Sanat, Tasarım ve Manipülasyon Sempozyumu 21-23.11.2013, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2013), 96.

²⁰ Sayılğan - Sayılğan, “Oyun Uzayının Sınırlandırılması”, 95.

²¹ Sayılğan - Sayılğan, “Oyun Uzayının Sınırlandırılması”, 96.

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

hipergerçekten söz edebiliriz.”²² Bu durumda taklit olan oyunların bir suretten ya da parodiden değil bilhassa gerçeklikten alındığını söyleyebilmekteyiz. Kannaatimize göre oyun kurucuları, içeriğinde İslam karşıtlığı barındıran ya da İslam dinine karşı olumsuz duyguları aşıl原因an oyunlarda, esas amaçlarını göstermektedirler.

Dijital oyunlar, oyuncuyu içine çekmek ve amaçlı birtakım eylemlerde bulunulması için tasarlanmıştır. Baktığımız zaman oyuncu da sürekli oyunu anlamlandırmaya çalışmaktadır. “Tipik olarak video oyunları oyuncuların keşfetmesi, katetmesi, fethetmesi ve hatta dinamik bir biçimde manipüle etmesi ve dönüştürmesi için ‘dünyalar’, ‘diyarlar’ veya ‘çevreler’ yaratır.”²³ Oyuncunun görevi de oyun içinde oyuncunun eylemlerini öngörerek algısını kontrol etmektir.

Oyun sektörü tüm dünyada gelişim gösterirken, Türkiye’de de bu yönde yatırım yapıldığı ve hızlı bir ilerleme kat ettiği gözükmektedir. Oyun sektörü Türkiye girişim ekosistemi içinde yatırımcılar tarafından oldukça ilgi görmektedir. Pandeminin de etkisiyle ülkemizde bilgisayar oyunları her yıl ortalama büyüyor.²⁴ Türkiye de bulunan ODTÜ, İzmir Teknoloji Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi ve daha birçok üniversite de oyun sektörüne katkı sağlayacak eğitim verilmektedir.²⁵

1.2. Dijital Oyunların Oyuncular Üzerindeki Etkileri

Dijital oyunların bireylerin psikolojik, sosyal ve bilişsel gelişimleri üzerinde önemli etkilere sahip olduğunu alanda yapılan çalışmalarda görmekteyiz.²⁶ Dijital oyunların içeriklerinin ve temalarının, oyuncular üzerinde İslamofobik unsurlar taşıyabileceği ve bu durumun oyuncuların dini algılarını olumsuz yönde etkileyebileceği ifade edilmektedir.²⁷ Özellikle, bazı oyunlarda kullanılan sembollerin ve karakterlerin, belirli bir inanç grubuna karşı önyargılı bakış açılarını pekiştirebileceği Gürsoy ve Çoşku’nun çalışmasında vurgulanmaktadır.²⁸

Irmak ve Ardiç’in literatür incelemesinde, dijital oyunların çocuk ve ergenler üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde incelenmektedir. Araştırmalar, bu yaş grubundaki bireylerin dijital oyunlardan olumlu veya olumsuz etkilenebileceğini göstermektedir. Örneğin, oyunların dikkat ve bilişsel beceriler üzerinde olumlu etkileri olduğu, ancak aşırı maruz

²² Zeynep Güngör, “Dijital Dünyanın Alternatif Modası: Simülasyonun Manipülasyonu Cosplay’ler”, ed. Elif Dastarlı Dellaloğlu - Tuğba Ayaş (Uluslararası Sanat, Tasarım ve Manipülasyon Sempozyumu 21-23.11.2013, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2023), 101.

²³ Sayılğan - Sayılğan, “Oyun Uzayının Sınırlandırılması”, 96.

²⁴ Cevher Eryürek, Türkiye Oyun Sektörü 2021 Raporu (Gaming in Turkey, 2021), 106.

²⁵ Ankara Kalkınma Ajansı, Dijital Oyun Sektörü Raporu (ts.), 31.

²⁶ Akaroğlu vd., “Dijital Oyunun Sosyal Duygusal Gelişimine Etkilerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi”, 268.

²⁷ Sema Gürsoy - Yakup Çoştı, “Dijital Oyunlarda İslamofobik Unsurlar”, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19 (2022), 113.

²⁸ Gürsoy - Çoştı, “Dijital Oyunlarda İslamofobik”.

kalmanın sosyal becerilerde gerilemeye yol açabileceği belirtilmektedir.²⁹ Bu durum, çocukların ve ergenlerin sosyal etkileşimlerini ve problem çözme yeteneklerini geliştirebilirken, aşırı oyun oynamanın sosyal izolasyona ve agresif davranışların artmasına neden olabileceği üzerinde durulmaktadır.

Göldağ, dijital oyunların olumlu ve olumsuz etkilerini ele alarak, bu oyunların oyuncularında bilişsel yeteneklerin gelişimine katkı sağladığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, dijital oyunların aşırı şekilde oynanmasının, oyuncularında stres ve kaygı düzeylerini artırabileceği konusunda uyarılarda bulunmaktadır.³⁰ Oyunların sunduğu sanal dünyanın, bireylerin gerçek hayattaki sosyal ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebileceğine çalışmasında değinmektedir.

Call of Duty oyun serisi, özellikle oyuncuların liderlik, takım çalışması ve strateji geliştirme becerilerini güçlendirmesi açısından dikkat çekmektedir. Bu oyun serisinde Captain John Price karakterinin oyun incelemelerinde ve oyuncu yorumlarında, bu karakterin oyuncular üzerinde olumlu bir etki bıraktığı ve liderlik niteliklerinin, oyuncuların oyun deneyimlerini zenginleştirdiği belirtilmektedir.³¹ Ayrıca, Call of Duty oyunlarının savaş teması ve aksiyonu, oyuncuların stresle başa çıkma yeteneklerini geliştirirken, aşırı maruz kalmanın agresif davranışların artmasına neden olabileceği konusunda da uyarılarda bulunmaktadır.³²

Resident Evil serisi, korku ve gerilim unsurlarıyla oyuncuların psikolojik durumları üzerinde derin etkiler bırakmaktadır.³³ Resident Evil 4 ve Resident Evil 5, hem korku hem de aksiyon unsurlarını harmanlayarak oyuncuya sürükleyici bir deneyim sunmaktadır. Özellikle Resident Evil-4 serisinde karakter, Leon S. Kennedy'nin kontrolünde, çeşitli düşmanlıklarla karşılaşarak hayatta kalma mücadelesini içerirken, şiddet ve kan temalarının yanı sıra, kültürel imgelerin ve stereotiplerin de kullanılması dikkat çekmektedir.³⁴

Oyuncular, karanlık ve tehditkâr bir atmosferde hayatta kalma mücadelesi verirken, stres ve kaygı seviyeleri artabilmektedir.³⁵ Bu korku temalı oyunlar, bazı bireylerde olumsuz duygular oluştururken, diğer oyuncular için heyecan verici bir deneyim

²⁹ Aylin Yalçın Irmak - Aysun Ardiç, "Dijital Oyunların Çocuk ve Ergenler Üzerindeki Etkileri: Literatür İnceleme", *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 6/16 (2018), 84.

³⁰ Battal Göldağ, "Dijital Oyunlar: Olumlu ve Olumsuz Etkileri", ed. Mustafa Talas (III. Uluslararası Battalgazi Bilimsel Çalışmalar Kongresi 21-23 Eylül 2019 Malatya, Malatya: İspec Yayınevi, 2019), 126.

³¹ Jarvis the NPC, "The Great Debate: Captain Price's Best Version in Call of Duty", *Z League* (18 Ocak 2024).

³² Crystal Stone, "The Legendary Captain John Price: A Defining Figure in Call of Duty Modern Warfare", *Streamily* (14 Kasım 2023).

³³ İnanç Başarır, "Resident Evil Tarihi: Tüm Oyunları ve Gelişimi", *Merlin Kazanı* (10 Mart 2021).

³⁴ Başarır, "Resident Evil Tarihi" (10 Mart 2021).

³⁵ Bahtiyar Eraslan Çapan - Asiye Dursun, "Ergenlerde Dijital Oyun Bağımlılığı ve Psikolojik İhtiyaçlar", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/2 (2018), 132.

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

oluşturmaktadır.³⁶ Araştırmalardan yola çıkarak Resident Evil gibi dijital oyunlarının sunduğu yoğun atmosfer, oyuncuların duygu durumlarını etkilemekte ve oyun deneyimlerini derinleştirdiğini söylemekteyiz. Ayrıca bu oyunların yarattığı stres ve gerilim, oyuncuların gerçek yaşamda da bazı kaygı düzeylerinin artmasına neden olabilmektedir.³⁷

Sonuç olarak, dijital oyunlar, bireylerin gelişimi üzerinde birtakım etkiler oluşturmaktadır. Olumlu ve olumsuz yönleriyle, bu etkilerin bilinmesi ve dengelenmesi, oyuncuların sağlıklı gelişimi açısından önem taşımaktadır.

1.3. İslam Karşıtlığı

İslam karşıtlığı, İslam dinine ve aynı zamanda bu dini benimseyen Müslümanlara karşı duyulan olumsuz duyguları ifade etmektedir. İslam karşıtlığı ve İslamofobi kelimeleri ne kadar eş anlamlı gözükse de tekabül ettiği olgular birbirinden ayrıdır. İslamofobi, daha güncel bir olgu iken İslam karşıtlığı tarihsel, kültürel kökenleri olan köklü ve sistemli bir olgudur.³⁸

İslam karşıtlığının tarihte ilk izleri, Batı'nın İslam dinini teolojik bir tehdit olarak algılaması ve bu doğrultuda oryantalist bir bakış açısına yönelmesiyle Haçlı Seferleri döneminde ortaya çıkmaktadır. Hıdır'ın belirttiği gibi, Haçlı seferleri sadece askeri bir boyutla sınırlı kalmamış, aynı zamanda İslam'a karşı entelektüel bir savaşın başlangıcı olmuştur ve bu süreç, günümüzde oryantalizm adıyla devam etmektedir.³⁹ 1096-1291 yılları arasında gerçekleştirilen bu seferler, Batı'nın İslam'ı kültürel, dini bir rakip olarak görmesine yol açmakta ve İslam karşıtı söylemlerin yerleşmesine neden olmaktadır.

1960'lı yıllarda Batı'nın İslam topraklarında güç mücadelesi ve bazı Müslüman kesimlerin Batı'ya göç etmesi ile Batıda Müslümanlara yönelik ırkçılık, şiddet eylemleri, ötekileştirme artarak varlığını sürdürmektedir. Bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı ve onunla ilişkili meseleler, Batı'nın İslam'a karşı geliştirdiği olumsuz tutumları pekiştirmektedir. Osmanlı'nın çöküş döneminde Batı, bu devlete karşı hem sömürgeci bir yaklaşım sergilemekte hem de İslamofobik söylemleri güçlendirmektedir. Usta'nın belirttiği gibi, Batı tarih yazımında Haçlı seferleri, İslam dünyasına yönelik düşmanlık ve ötekileştirmenin bir aracı haline gelmektedir.⁴⁰ Bu dönemde, İslam kültürünü ve dinini hedef alan olumsuz imajlar, siyasi propaganda ve medya aracılığıyla yaygınlaştırılmaktadır. Ayrıca, Yücel'in belirttiği üzere, Rusya İmparatorluğu döneminde Haçlı seferleri, Türklerin ve İslam dünyasının tarih yazımında kötülenmesi açısından

³⁶ Gülbahar Aytekin, "Dijital Oyunlar ve Bireyler Üzerindeki Etkileri" (10 Ağustos 2017).

³⁷ Çapan - Dursun, "Ergenlerde Dijital Oyun", 132.

³⁸ Ahmet Aslan, "İslamofobi, İslam Düşmanlığı ve İslam Karşıtı Irkçılık Nedir?", Perspektif (18 Ocak 2020).

³⁹ Özcan Hıdır, "Silahsız Haçlı Savaşı Oryantalizm", Eskiye 4 (2007), 59.

⁴⁰ Aydın Usta, "Türk Tarih Yazımında Haçlı Seferleri", Tarih Dergisi 81 (2023), 312.

önemli bir dönüm noktası olmaktadır.⁴¹ Bu bağlamda, Osmanlı'nın tarihi ve kültürel mirası, Batı tarafından sıkça eleştirilmekte ve düşman bir retorikle yeniden yorumlanmaktadır. Bu tür bir yaklaşım, yalnızca İslam dünyasını değil, aynı zamanda Osmanlı kültürüne ve tarihine yönelik olumsuz algıları da artırmaktadır. Bauman'ın da "ötekileştirme" kavramıyla ifade ettiği gibi bu durum modern toplumların kendi gibi olmayanları hor görmesi, zayıf görmesi ve dışlaması olarak tanımlanmaktadır.⁴²

Günümüzde hale devam eden bu düşmanlık, kin ve öfke tutumları Müslümanlara oldukça büyük sıkıntılar vermektedir. Bu konuda 2023 yılında European Union Agency for Fundamental Rights' (FRA) tarafından bir anket yayınlanmıştır.⁴³ "Avrupa Birliği'ndeki 27 ülkede 23.500 kişi üzerinde yapılan araştırma sonucuna göre, burada yaşayan üç Müslümandan biri ayrımcılık yaşadığını, on Müslümandan biri de saldırıya uğradığını beyan etmiştir. Ayrımcılık oranı ülke vatandaşı olup olmamaya göre değişiklik göstermektedir. Müslümanlar, yaşadıkları ülkenin vatandaşı ise %27, vatandaşı değilse %41 oranında ayrımcılığa uğramaktadır."⁴⁴

Bu etkiler Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşanan 11 Eylül olayı ile daha da artmıştır. Bu olaydan sonra Batı tarafından üretilen "İslamofobi" terimi daha yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. 2015 tarihinden sonra İslamofobi ile gerek medya da gerekse ilişkili olan tüm alanlarda İslam dinini adeta bir korku, şiddet yanlısı hatta terörist şeklindeki tutumlar ile özdeşleştirerek bu algıların gittikçe bilinçaltına yerleşmesine sebep olunmuştur.

2017 yılında yapılan bir araştırmada, Batılıların Müslümanları, "şiddet içeren", "açgözlü", "ahlaksız" gibi sıfatlarla tanımladığı belirtilmektedir.⁴⁵ Pew Araştırma Merkezi'nin verilerine göre, Müslümanlara yönelik bu olumsuz algının, toplumsal stereotiplerin bir yansıması olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, Batı'daki Müslüman sıklıkla şiddet ve aşırılıkçı davranışlarla ilişkilendirildiği gözlenmektedir. Araştırma sonuçları, Batılıların önemli bir kısmının Müslümanların toplumsal değerlerle ve etik kurallarla uyumlu olmadığına dair bir düşünce geliştirdiğini göstermektedir.⁴⁶ Bu çalışmanın bulguları, Batılıların Müslümanlar hakkındaki algılarının medya ve siyasi retorikten nasıl etkilendiğini göstermektedir. Amerika'daki Müslümanların %82'sinin, toplumda Müslümanların şiddetle ilişkilendirilmesinden endişe duyduğu kaydedilmektedir. Aynı

⁴¹ Muallâ Uydu Yücel, "Rusya İmparatorluğu Dönemi Tarih Yazımında Haçlı Seferleri", Tarih Dergisi 2/66 (2017), 21.

⁴² Özüdoğru Erdoğan, "Dijital Oyunlarda İslam", 163.

⁴³ European Union Agency for Fundamental Rights, Fundamental Rights Report 2023 (2023).

⁴⁴ Özüdoğru Erdoğan, "Dijital Oyunlarda İslam", 163.

⁴⁵ Michael Lipka, "Muslims and Islam: Key Findings in the Us and Around the World", Pew Research Center (09 Ağustos 2017).

⁴⁶ Lipka, "Muslims and Islam" (09 Ağustos 2017).

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

zamanda, Müslümanların büyük bir kısmının dini inançları nedeniyle ayrımcılığa maruz kaldıkları ifade edilmektedir.⁴⁷

1.4. Dijital Oyunlarda İslamofobi

Batı tarafından üretilen İslamofobi terimi aynı zamanda İslam ve Müslümanlara yönelik bir korku barındırmakta ve zamanla daha derin bir hal alarak kin, nefret, düşmanlık gibi olumsuz duyguları besleyerek artık bir ideoloji haline almaktadır. Bu ideolojileri, söylemleri, fikirleri de en yaygın sunduğu ortamlardan biri dijital oyunlardır. En çok satan ve tercih edilen oyunların içeriğinde İslamofobi algısının sıklıkla yer aldığı gözlemlenmektedir.⁴⁸ Oyun içerisinde yer alan İslam karşıtı unsurlarla bazen dolaylı bazen ise doğrudan olumsuz bir İslam algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Oyunlarda verilmek istenen mesaj ya bir nesnenin içerisine ya da işitsel bir unsurun içine saklanarak oyuncuya sunulmaktadır.⁴⁹

İslamofobi, bireylerin ve grupların Müslümanlara yönelik önyargı ve nefret temelli tutumlarını ifade ederken, İslam karşıtlığı ise sistematik bir düşmanlık ve ayrımcılık pratiğini yansıtmaktadır.⁵⁰ Temel'in çalışmasında İslamofobi'nin sadece bireysel tutumlarla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda medya ve dijital platformlar üzerinden kurumsal bir yapı kazanarak sistematik bir düşmanlık biçimine dönüştüğü vurgulanmaktadır.⁵¹ Özellikle medya, bu önyargıların pekiştirilmesinde ve yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, dijital oyunlar, İslam karşıtlığını pekiştiren temalar ve sembollerle yoğun bir şekilde ilişkilendirilen bir alan haline gelmiştir.⁵² Diğer yandan İslam karşıtlığı kavramı, sistematik bir düşmanlık ve ayrımcılığı yansıtmaktadır.⁵³ Bu kavram, sadece bireylerin tutumlarını değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel bağlamda oluşturulan düşmanlıkları da kapsamaktadır. İslam karşıtlığı, kurumsal bir yapı içinde biçimlenen ideolojiler ve söylemler üzerinden, Müslümanlara yönelik ayrımcı davranışların meşrulaştırılmasına olanak tanımaktadır.⁵⁴ Bu nedenle, dijital oyunlardaki olumsuz temsillerin derinlemesine incelemesi açısından "İslam karşıtlığı" kavramını kullanma kararı almaktayız. Bu seçimin, dijital oyunların içeriklerinde yer alan sembolizm ve temaların sistematik olarak üretilen bir düşmanlığı pekiştirdiğini ortaya koyma amacına hizmet ettiğini belirtmek önemlidir.

⁴⁷ Lipka, "Muslims and Islam" (09 Ağustos 2017).

⁴⁸ Cıngı, "Dijital Oyunseverlerin İslamofobi", 56.

⁴⁹ Batuhan Kalaycı, - Dilek Ulusal, "Bilgisayar Oyunlarında İslamofobi", Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi 1/2 (2018), 38.

⁵⁰ Mustafa Temel, "Türkiye'de Medya ve İslamofobi Araştırmaları", Medya ve Din Araştırmaları Dergisi 2/1 (2019), 94.

⁵¹ Temel, "Türkiye'de Medya ve İslamofobi", 109.

⁵² Temel, "Türkiye'de Medya ve İslamofobi", 109.

⁵³ Ahmet Aslan, "İslamofobi Çalışmalarında Kuramsal Yaklaşımlar: Türkçe Makaleler Üzerine Bir İnceleme", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 54 (2021), 21.

⁵⁴ Aslan, "İslamofobi Çalışmalarında Kuramsal", 7.

2. İslam Karşıtı Unsurlar İçeren Dijital Oyunların İncelenmesi

2.1. Call of Duty Oyun Serisinin İncelenmesi

Oyun ilk olarak 29 Ekim 2003 yılında piyasaya sürülmüştür. Bu oyunun geliştiricisi Infinity Ward, yapımcısı Activision, oyunun senaristi Michael Schiffer'dir.⁵⁵ Oyun ABD kökenlidir. Oyunda toplam 19 ana oyun vardır. Bu oyunlar 4 kategoriye ayrılmaktadır: ilki, II. Dünya Savaşı'nı konu edinen Call of Duty oyunları; ikincisi, Modern Warfare oyunları; üçüncüsü, Black Ops Oyunları ve son olarak diğer Call of Duty oyunları şeklinde sıralanmaktadır.

Araştırmamız kapsamında, İslam karşıtı unsurların Call of Duty-2, Call of Duty: Modern Warfare-2 ve Call of Duty: Black Ops-2 oyunlarında yer aldığını tespit edilmiştir. Bu unsurları incelemek için Gençlik Bakanlığı'nın 2016 yılında yayımladığı "Bilgisayar Oyunlarında İslamofobi" başlıklı raporundan faydalanılmıştır.⁵⁶ Söz konusu raporda yer alan oyunların sahnelerine ait görsel materyaller kaynak olarak kullanarak, bu İslam karşıtı içerikler daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Tablo 1: Call of Duty Oyunlarının Künyesi

Oyun adı	Çıkış Tarihi	Geliştirici	Yapımcı	Türü	Oyun Serisi
Call of Duty-2	25.10.2015	Infinity Ward	Activision	Aksiyon, Savaş	1. Seri 2. Oyun
Call of Duty: Modern Warfare-2	10.11.2009	Infinity Ward	Activision	Aksiyon, Savaş	2. Seri 2. Oyun
Call of Duty: Black Ops-2	13.11.2012	Treyarch	Activision	Aksiyon, Savaş	3. Seri 2. Oyun

2.1.1. Call of Duty-2

Activision, oyunu ikinci serisi olarak 25 Ekim 2005'te piyasaya sürdü. Oyunun ilk serisi Call of Duty-1 de olay Rusya bölgelerinde Amerikan, İngiliz ve Sovyet askerlerinden

⁵⁵ Tuğçe Garip, "Oyun İnceleme: Call Of Duty" (Erişim 30 Ekim 2024).

⁵⁶ T.C Gençlik ve Spor Bakanlığı, Bilgisayar Oyunlarında İslamofobi (2016).

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

oluşmakta ve oyun Berlin'in işgal edilip yönetime el konulması ile de son bulmaktadır. Serinin devamı olan Call of Duty-2 de konu yine savaş üzerinden devam etmektedir. Bu seride 2 önemli hususa dikkatle değinmek istenilmektedir. Birincisi, Captain John Price karakteri, ilk serideki cesur liderliği ve karizmatik duruşuyla oyunlar arasında büyük ilgi ve beğeni toplamaktadır. Call of Duty serisindeki farklı Captain Price versiyonları, karizması, liderlik yetenekleri ve oyuncularıyla kurduğu duygusal bağ açısından değerlendirilmektedir. Bu, oyun incelemelerinde ve oyuncu yorumlarında sıkça dile getirilen bir unsurdur. Özellikle, Z League'in yayınladığı makale, oyun topluluğunda hangi Captain Price versiyonunun en iyisi olduğuna dair tartışmalara da yer vermekte ve oyunların bu karaktere duyduğu ilgiyi vurgulamaktadır.⁵⁷ Captain John Price, ilk seride ölmesine rağmen, ele aldığımız 2. seride, oyun geliştiriciler tarafından tekrar oyuna dahil edilmesi oyuncunun karaktere duyduğu ilgiyi göstermektedir. Bu da ileriki serilerde Captain John Price karakterine olan güveni pekiştirmekte ve oyuncuların, karakterin etik kararlarını doğru bulmasına neden olmaktadır. Ayrıca, Streamily Blog'da yer alan detaylı analiz, Price'ın Call of Duty serisi boyunca nasıl evirildiğini, liderlik nitelikleri ve ikonik özellikleri ile hayranları arasında neden efsanevi bir figür olarak görüldüğünü açıklamaktadır.⁵⁸ Bu da Price'ın oyun dünyasında neden önemli bir karakter olarak görüldüğünü desteklemektedir. Oyunun forumlarında ve oyuncu yorumlarında Price'ın ahlaki kararları üzerinde tartışmalar yoğunlaşmış ve çoğunlukla onun zorunluluklar içinde hareket ettiği, masum insanları koruduğu vurgulanmaktadır. Captain John Price'in oyunda farklı konuşma tarzı ve gür, uzun bıyıkları da onu oldukça kolay fark edilir ve dikkat çekici kılmaktadır. Bir İngiliz komandosu olan Captain Price'in fragmanda dile getirdiği "dünya temiz kalsın diye biz kirleniyoruz." sözleri oldukça açık bir ideolojiyi yansıtmaktadır. Oyuncu bu mesajda kahramana duyduğu ilgiyi de ele alırsak kendini bir prens değil amaca ulaşmak için her yolu mübah gören bir askere dönüşmektedir.

Bu oyunda ikinci dikkat çeken husus ise İslam karşıtlığı unsurlarıyla burada karşılaşılmasıdır. Chapter 4 - The Battle of El Alamein bölümündeki uçaklar tarafından cami minarelerine saldırıp ateş edilmesidir.⁵⁹ Bu durum bir kez değil birçok kez üzerinde durularak geçmektedir. Oyunda yer olan İslam dininde kutsal bir mekân olan cami ve mescitlerin oyuncu tarafından bölümü bitirmek, seviye atlamak için saldırmasını zorunlu kılarken; aynı zamanda oyuncuya adeta bir İslam nefreti ve kini aktarılmaktadır. Oyunlardaki İslam karşıtı unsurların görsellerine "Ekler" kısmında yer verilmektedir.

2.1.2. Call of Duty Modern Warfare-2

Bu oyun da Activision tarafından 12 Kasım 2009'da piyasaya sürülmüştür. Oyun Türkiye'de ve dünyada 2007 yılının en iyi oyunu seçilmiştir. Yıllık gelirinin 14 milyar dolar civarında olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Oyunda olay kurgusal bir ülke olan Urzikistan adı

⁵⁷ Jarvis the NPC, "The Great Debate" (18 Ocak 2024).

⁵⁸ Stone, "The Legendary" (14 Kasım 2023).

⁵⁹ Bkz. Resim 1.

⁶⁰ T.C Gençlik ve Spor Bakanlığı, Bilgisayar Oyunları, 18.

verilen kurgusal bir bölgede geçmektedir. Rusların işgali sonrasını ele alan bölümde Al-Qatala adı verilen teröristler ile mücadele konu edilmektedir. Bu bölümde hem Rusya hem de teröristler ile savaşanlara “direniş grubu” adı verilmektedir. Dikkat çeken husus ise bu grubun liderinin bir kadın oluşu ve isminin Arapça kökenlere dayanarak Farah Karim olmasıdır. Aynı zamanda kadın lider bu serinin baş kahramanı özelliği taşımaktadır. Oyununun senaryosu, Orta Doğu’da masum sivillerin ve çocukların yaşadığı zorlukları dramatik bir şekilde aktararak, bu insanları kurtarmak için toprakların işgal edilmesi ve yönetimin ele geçirilmesi gerektiği mesajını içermektedir. Kanaatimizce, bu algı oyunu ile oyuncunun, masum insanları kurtarıp ‘kahraman’ olan İngiliz askerine hayranlığı artmakta ve o bölgeye karşı nefret ve kin duyguları geliştirilmesi sağlanmaktadır.

Oyunun içindeki İslam karşıtı unsur ise, oyuncunun evi gezerken evin banyosunda elinde bir silah ile girdiği anda oldukça kirli bir klozetin hemen üzerinde, yine kirli olan duvarda asılı çerçevenin kenarlarının Arapça Hadis-i Şerif ile yazılı olması ve Hadisin mealinin de “Allah güzeldir. Güzel olanı sever.” şeklinde olmasıdır.⁶¹ Oyundaki bu sahne oyuncunun zihninde İslam’da kutsal sayılan peygamber sözlerini önemsizleştirmek ve asılı olan hadisin anlamına zıt bir yerde bulunmasından dolayı İslam’a karşı güvensizlik oluşturulmasının amaçlandığı kanaatindeyiz.

2.1.3. Call of Duty: Black Ops-2

Serinin dokuzuncu oyunu olan Call of Duty: Black Ops-2, 12 Kasım 2012 tarihinde yine Activision tarafından yayımlanmıştır. Serinin birincisinde Küba’yı konu alan oyun, devamı niteliğindeki ikinci seride geçmişe giderek 1986 yıllarına Afgan-Sovyet gerilimini konu edinmektedir. Burada İslam karşıtı unsur ise, Müslüman halkın terörist olarak yansıtılıyor olmasıdır. Hatta bu durumdan ötürü Pakistan ve Afganistan hükümeti oyunun bu serisini ülke çapında yasakladı.⁶² Oyunda geçen bir diğer İslam karşıtı unsur ise birçok yerde “Allah” ve “Muhammed” isimlerine Arapça olarak yer verilmesidir.⁶³

İncelediğimiz Call of Duty serisinin üç oyununda da İslam karşıtı olan unsurlara rastlanmaktadır. Bu unsurlar kimi zaman kutsal kabul edilen bir cami, kimi zaman Allah ve Peygamber lafzı gibi öğelerin bağlam dışı ve uygunsuz yerlerde kullanılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, oyunun İslam’a karşı olumsuz bir tutumu yansıttığını düşündürmektedir. Ayrıca oyundaki bu tür unsurlar, oyuncuların dine yönelik düşüncelerini etkileyebilecek olumsuz bir zihniyetin oluşmasına katkı sağlayabilmektedir.

⁶¹ Bkz. Resim 2.

⁶² T.C Gençlik ve Spor Bakanlığı, Bilgisayar Oyunları, 22.

⁶³ Bkz. Resim 3.

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

2.2. Resident Evil Oyun Serisinin İncelenmesi

Japonya kökenli olan bu oyun serisi, karşımıza ilk kez 1996 yılında Capcom tarafından yayınlanmaktadır. Korku türü olan oyunda, hayatta kalma mücadelesi vardır. Oyun aynı zamanda Aralık 2023 itibarıyla dünya çapında 154 milyon kopya satılan en çok satılan korku oyunu serisidir.⁶⁴ Oyunun genel konusu zombiler ile mücadeledir. Oyun 8 seriden oluşmaktadır. İçerisinde İslam karşıtı unsur içeren Resident Evil-4 ve Resident Evil-5 oyunlarını ele almaktayız.

Tablo 2: Resident Evil Oyunlarının Künyesi

Oyun Adı	Çıkış Tarihi	Geliştirici	Yapımcı	Senaristler	Oyun Serisi
Resident Evil-4	11.01.2005	Capcom	Hiroyuki Koyabayashi	Shinji Mikami, Haruo Murata	1. Seri 4. Oyun
Resident Evil-5	05.04.2009	Capcom	Jun Takeuchi	Haruo Murata, Yoshiaki Hirabayashi, Tsukasa Takenaka, Kenichi Ueda	1. Seri 5. Oyun

2.2.1 Resident Evil-4

Oyun 11 Ocak 2005'te piyasaya sürülmüştür. Aksiyon ve korku türü olan bu oyunun hikayesi, ana kahramanın özel ajan olduktan sonra başkanın kızını kaçıran grupla mücadelesini konu almaktadır. Dikkat çekici bir husus, başkanın kızını kaçıran grubun "Los Illuminados" adıyla anılmaktadır. İspanyolca bir isim olan bu örgüt, kendini dini bir tarikat olarak tanıtmakta ve üyeleri zombi benzeri bir görünümde karşımıza çıkmaktadır. İslam karşıtlığını açıkça gördüğümüz durum Resident Evil-4 oyunundaki bir kapı şeklinin Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kabrinin bulunduğu Mescid-i Nebevi'nin kapısındaki renk ve desenle benzerlik taşıması ve bu kapının tam ortasında bafomet⁶⁵ simgesinin yer alması

⁶⁴ "Capcom mali raporu 10 Mayıs 2023", ts.

⁶⁵ Katolik Kilisesi tarafından aforoz edilen tapınak şövalyelerinin taptığı iddia edilen şeytani figürdür.

dikkatlerden kaçmamaktadır.⁶⁶ Oyundaki bu kapı sahnesi aynı zamanda içinde zombilerin olduğu mekanın kapısını temsil etmektedir.

Oyundaki İslam Karşıtı unsurlar, oyuncunun bilinçaltında olumsuz etkiler oluşturmakta ve kötülüklerle ilişkilendirilen zombilere açılan bu kapı, oyuncunun algısında olumsuz tepkilere yol açmaktadır. Bu tahliller, yapılan araştırmalardan elde edilen bulgulara dayanmaktadır.⁶⁷ Oyunda içerisinde zombi bulunması sebebiyle ve onları yenmek, öldürmek oyunun görevi, kuralı olduğu için oyuncu o kapıya gerek silah ile gerekse fiziksel olarak bir saldırı gerçekleştirmiş olmaktadır. Bu durum bize gösteriyor ki bilinçaltını hedefleyen bu oyunda oyuncuyu etkileyerek İslam'a karşı olumsuz bir düşünce içerisinde girmesi ve bu davranışları sergilemesine yol açabilir.

2.2.2 Resident Evil-5

Oyun 5 Mart 2009 yılında Japonya kökenli olup Capcom şirketi tarafından geliştirilerek dağıtımı yapılmıştır. Aksiyon türü olan oyun Türkiye'de ilk 6, dünya sıralamasında ise ilk 10'a girmiştir. Şirketin yıllık kazancı 3 milyar dolara yakın olduğu tespit edilmiştir.⁶⁸ Oyundaki İslam karşıtı olan sahne ise bir kütüphanede geçmektedir. Kütüphanedeki tüm kitaplar yerinde ve düzenindeyken yalnızca yerde ve sayfaları kopmuş olan "Kur'an-ı Kerim" bulunmaktadır.⁶⁹ Sahnede çok açık bir İslam'ın kutsal kitabı, rehberi hatta kılavuzu olan Kur'an-ı Kerim'in değersizleştirildiğini ve hakaret edildiğini görmekteyiz. Bu ideolojinin oyuncuya da aktarılmasını bu sahne ile görmek oldukça mümkündür. Oyuncuda saygı duyduğu ya da önemseyip olumsuz bir duygu barındırmadığı Kur'an-ı Kerim'e karşı dışlayıcı, ayrımcı, olumsuz duyguları aktarmaya çalıştığını görmekteyiz.

Resident Evil serisinin incelemesinde oyundaki İslam karşıtı unsurların oyunda gizli fakat bilinçaltına yerleştirici ve algı oluşturucu yerlerde, durumlarda olduğunu tespit etmekteyiz. Bu sahneler bireyde İslam dinine karşı olumsuz önyargı ve olumsuz duygu ve düşüncelerini oluşturmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde her alanda yeni gelişmeler ve değişimler mevcuttur. Bunları yok sayamaz, görmezden gelemeyiz. Gelişim ve değişimi en hızlı biçimde teknoloji alanında görmekteyiz. Bu hızlanmada oyun sektörünün oldukça etkili olduğunu çalışmada ortaya koyduk. Dijital oyun kurucuları benimsedikleri ideolojilerini ve karşıt tutumlarını oyunlarında sergilemekten hiç çekinmediklerini görmekteyiz.

Çalışmada ele aldığımız İslam karşıtı unsurlar Call of Duty'de 3 tane, Resident Evil'de 2 tane olmak üzere toplam 5 tane birbirinden farklı sahne ve durum içeren fakat ortak bir

⁶⁶ Bkz. Resim 4.

⁶⁷ Gürsoy - Coştu, "Dijital Oyunlarda İslamofobik", 121.

⁶⁸ T.C Gençlik ve Spor Bakanlığı, Bilgisayar Oyunları, 16.

⁶⁹ T.C Gençlik ve Spor Bakanlığı, Bilgisayar Oyunları, 17.

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

İslam karşıtı benimseyen unsurları tespit ettik. Allah lafzına yönelik silahlı saldırılar, Kur'an-ı Kerim'in değersizleştirilmesi ve hadislerin ulvi yanlarına tezatlık edecek nafoş mekanlarda konumlandırılması yoluyla oyuncuda olumsuz duygular ve önyargular oluşturulduğu açıkça görülmektedir. .

Çalışmada bize kaynak olan Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın yayınladığı raporda İslamofobik olarak değerlendirilen oyunların içerisinde İslamofobik unsurların bulunmadıklarına dair oyuncuların bir algıya sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu durumda bize gösteriyor ki oyun kurucular oyunlarında bulundurdıkları, sahne, kahraman, ses ve görüntü gibi unsurlar ile oyuncuyu kendine bağlayarak olumsuz bir fikirde bulunmasını, oyuna karşı bir düşünce benimsemesini önlemektedir. Birey bu durumdan zamanla oldukça fazla zarar almaktadır. Burada edindiği olumsuz duyguları, manipüle edildiği zihnini gerçek hayatta da yansıtmaktan ve yaşatmaktan korkmaz hale gelebilmektedir.

Dijital oyunların birey üzerindeki etkisinin oldukça güçlü olmasından ötürü bilinçli ve farkındalığı yüksek bir bakış açısına sahip olmamız gerekmektedir. Dijital oyunların amaçlarını ve bireyler üzerindeki etkilerini anlamaya çalıştığımız bu çalışmada, alana kaynak ve fayda sağlamayı umuyoruz. Bu araştırmanın, dijital oyunlardaki İslam karşıtı temsil biçimlerini anlamak ve dini algıların şekillenmesindeki rolünü ortaya koymak açısından önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Yaptığımız tespitlerin birer çıkarım olduğunu ve bu tespitlerin yoruma açık olduğunu belirtmekteyiz. Eklerde sunduğumuz görsel materyaller ışığında, bu oyunların İslam karşıtı unsurlar açısından yeniden değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekte ve bu konuda daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olduğunu düşünmekteyiz.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Hatice Koçer

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ankara Kalkınma Ajansı. *Dijital Oyun Sektörü Raporu* (ts.).
- Aslan, Ahmet. "İslamofobi Çalışmalarında Kuramsal Yaklaşımlar: Türkçe Makaleler Üzerine Bir İnceleme". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54 (2021), 1-26.
- Aslan, Ahmet. "İslamofobi, İslam Düşmanlığı ve İslam Karşıtı İrkçilik Nedir?" *Perspektif*. 18 Ocak 2020. Erişim 30 Ekim 2024. <https://perspektif.eu/2020/01/18/islamofobi-islam-dusmanligi-ve-islam-karsiti-irkcilik-nedir/>
- Aytekin, Gülbahar. "Dijital Oyunlar ve Bireyler Üzerindeki Etkileri". 10 Ağustos 2017. Erişim 30 Ekim 2024. <https://www.guvenliweb.org.tr/blog-detay/dijital-oyunlar-ve-bireyler-uzerindeki-etkileri>
- Başarı, İnanç. "Resident Evil Tarihi: Tüm Oyunları ve Gelişimi". *Merlin Kazanı*. 10 Mart 2021. Erişim 30 Ekim 2024. <https://www.merlininkazani.com/resident-evil-tarihi-tum-oyunlari-ve-gelisimi-mktv-116686>
- Cıngı, Mustafa. "Dijital Oyunseverlerin İslamofobi İçerikli Oyunlara Bakışı". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2018), 49-72.
- Çapan, Bahtiyar Eraslan - Dursun, Asiye. "Ergenlerde Dijital Oyun Bağımlılığı ve Psikolojik İhtiyaçlar". *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 19/2 (2018), 128-140.
- Darıcı, Sefer - Özdemir, Zafer. "Medya İçeriklerinin İslamofobik Olarak Değerlendirilme Kriterleri: farkındayiz.gov.tr". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 15/23 (2020), 2081-2107. <https://doi.org/10.26466/opus.587279>
- Eryürek, Cevher. *Türkiye Oyun Sektörü 2021 Raporu*. Gaming in Turkey, 2021. <https://www.gaminginturkey.com/tr/turkiye-oyun-sektoru-raporu-2021-yayinda/#:~:text=Toplam%20oyuncu%20has%20C4%B1lat%20C4%B1%20milyar%20dolar%20C4%B1%20a%20C5%9Ft%20C4%B1&text=Mobil%20oyun%20has%20C4%B1lat%20C4%B1%202021%20y%20C4%B1%20C4%B1nda%206%20milyonu%20g%20C3%B6r%20C3%BCrken%20ge%20C3%A7ti%20C4%B1%20Fimiz%20y%20C4%B1%20C4%B1rada%20yer%20almaya%20devam%20etti>
- European Union Agency for Fundamental Rights. *Fundamental Rights Report 2023* (2023). <https://fra.europa.eu/en/publication/2023/fundamental-rights-report-2023>
- Gaming in Turkey. *Türkiye Oyun Sektörü 2023 Raporu*. Gaming in Turkey, 2023. <https://www.gaminginturkey.com/tr/turkiye-oyun-sektoru-raporu-2023/>
- Garip, Tuğçe. "Oyun İnceleme: Call Of Duty". Erişim 30 Ekim 2024. <https://uzayla.com/oyun-inceleme-call-of-duty/>
- Göldağ, Battal. "Dijital Oyunlar: Olumlu ve Olumsuz Etkileri". ed. Mustafa Talas. 121-133. Malatya: İspec Yayınevi, 2019.
- Gül, Aslıhan. "Dijital Oyunlar ve Realitenin Karşılıklı Etkileşimi: İslami Sembollerin Oyunlardaki Yansıması". *Toplum Bilimleri Dergisi* 26 (2019), 315-345.
- Güngör, Zeynep. "Dijital Dünyanın Alternatif Modası: Simülasyonun Manipülasyonu Cosplay'ler". ed. Elif Dastarlı Dellaloğlu - Tuğba Ayaş. 101-105. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2023.
- Gürsoy, Sema - Çoştu, Yakup. "Dijital Oyunlarda İslamofobik Unsurlar". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (25 Haziran 2022), 107-129. <https://doi.org/10.34085/buifd.1096738>
- Hıdır, Özcan. "Silahsız Haçlı Savaşı Oryantalizm". *Eskiyeni* 4 (2007), 57-68.
- Irmak, Aylin Yalçın - Ardıç, Aysun. "Dijital Oyunların Çocuk ve Ergenler Üzerindeki Etkileri: Literatür İnceleme". *Gençlik Araştırmaları Dergisi* 6/16 (2018), 71-86.
- Jarvis the NPC. "The Great Debate: Captain Price's Best Version in Call of Duty". *Z League*. 18 Ocak 2024. Erişim 30 Ekim 2024. <https://www.zleague.gg/theportal/the-great-debate-captain-prices-best-version-in-call-of-duty/>
- Kalaycı, Batuhan. "Bilgisayar Oyunlarında İslamofobi". 1/36-42. Antalya, 2018.
- Lipka, Michael. "Muslims and Islam: Key Findings in the Us and Around the World". *Pew Research Center*. 09 Ağustos 2017. Erişim 30 Ekim 2024. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2017/08/09/muslims-and-islam-key-findings-in-the-u-s-and-around-the-world/>
- Özüdoğru Erdoğan, Halide Nur. "Dijital Oyunlarda İslam Karşıtlığı". *Current Perspectives in Social Sciences* 26/1 (29 Mart 2022), 162-168. <https://doi.org/10.54614/JSSI.2022.1052901>

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

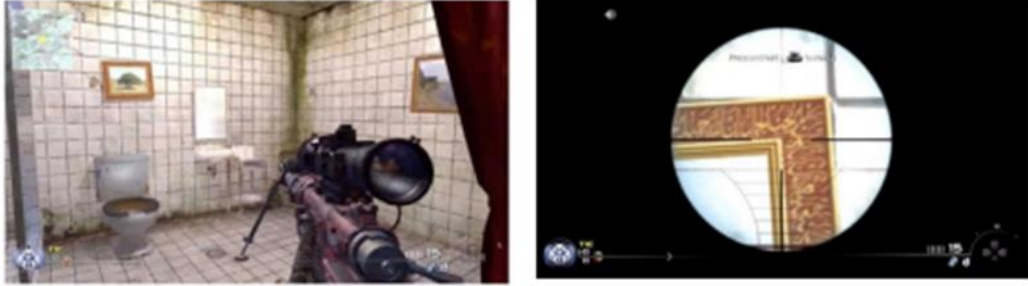
- Özüdoğru Erdoğan, Halidenur. "Dijital Oyunlarda İslam Karşıtlığı". *Current Perspectives in Social Sciences* 26/1 (01 Mart 2022), 162-168.
- Sağlam, Murat - Topsümer, Füsün. "Üniversite Öğrencilerinin Dijital Oyun Oynama Nedenlerine İlişkin Nitel Bir Çalışma". *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* 32 (2019), 485-504. <https://doi.org/10.31123/akil.617102>
- Sayılğan, Özge Baydaş - Sayılğan, Yüce. "Dijital Oyunda Oyuncu Algısının Manipülasyonu Bağlamında Üç Boyutlu Oyun Uzayının Sınırlandırılması". ed. Elif Dastarlı Dellaloğlu - Tuğba Ayaş. 95-100. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 2013.
- Stone, Crystal. "The Legendary Captain John Price: A Defining Figure in Call of Duty Modern Warfare". *Streamily*. 14 Kasım 2023. Erişim 30 Ekim 2024. <https://blog.streamily.com/the-legendary-captain-john-price-a-defining-figure-in-call-of-duty-modern-warfare>
- T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı. *Bilgisayar Oyunlarında İslamofobi* (2016). https://yayinlar.gsb.gov.tr/public/online/0071_OyunlardaIslamafobiTR/files/assets/basic-html/page6.html
- Temel, Mustafa. "Türkiye'de Medya ve İslamofobi Araştırmaları". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2019), 93-121.
- Usta, Aydın. "Türk Tarih Yazımında Haçlı Seferleri". *Tarih Dergisi* 81 (2023), 309-336.
- Yorulmaz, Bilal. "Dijital Oyunlarda Müslüman Temsili". *Medya ve Din Araştırma Dergisi* 1/2 (31 Aralık 2018), 275-286.
- Yücel, Muallâ Uydu. "Rusya İmparatorluğu Dönemi Tarih Yazımında Haçlı Seferleri". *Tarih Dergisi* 2/66 (2017), 15-34.
- "Capcom mali raporu 10 Mayıs 2023", ts.

Ekler

Resim 1: *Call of Duty-2* oyunundaki cami minaresinin vurulduğu sahne

Resim 2: *Call Of Duty: Modern Warfare-2* oyunundaki Hadis-i şerifin tuvalette yer aldığı sahne

Resim 3: *Call Of Duty: Black Ops-2* Allah lafzına nişan alınan sahne

DİJİTAL OYUNLARDA İSLAM KARŞITI UNSURLAR (CALL OF DUTY VE RESİDENT EVİL ÖRNEĞİ)

Resim 4: Resident Evil-4 oyununda yer alan Mescid-i Nebevi'nin kapısının üzerine bafomet⁷⁰ sembolünün konduğu sahne

Resim 5: Resident Evil-5 oyunundaki kütüphanede Kur'an-ı Kerim'in yerde olduğu sahne

⁷⁰ Katolik Kilisesi tarafından aforoz edilen tapınak şövalyelerinin taptığı iddia edilen şeytani figürdür.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 534-549/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 534-549

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

İMAM MÂLİK'İN İTİKADÎ MESELELERE BAKIŞI

Ali Osman BALCI

Dr., Haciveyiszade AİHL., Konya

PhD. Haciveyiszade Anatolian Imam Hatip High School, Konya/Türkiye

aliosmanbalci@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-5044-9779

ror.org/00jga9g46

Öz

İmam Mâlik, fikhî mezheplerden Malikîliğin kurucusu olarak, Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde yaşamış ve bu süreçte şekillenen siyasî ve itikadî tartışmaların etkisini yakından hissetmiştir. Yaşadığı dönemde yoğunlaşan imamet ve hilafet tartışmaları, iman-küfür ve kader-irade gibi itikadî meselelerin daha açık bir şekilde gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, İmam Mâlik'in itikadî konulara yaklaşımı dikkat çekicidir. İtikadî meselelerde konuşma konusunda ihtiyatlı davranan İmam Mâlik, kendi metodolojisine uymayan görüşleri zaman zaman eleştirmiş, bid'atle suçlamış veya tekfir etmiştir. Ancak bu eleştiriler, genellikle dinî ve ilmî hassasiyetlerin bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Siyasî tartışmalardan uzak durmaya özen gösteren İmam Mâlik, özellikle kendisinden önceki âlimlerin yaklaşımını takip etmeyi tavsiye etmiş ve bu çerçevede siyasî meselelerin dinî tartışmalara etkisini sınırlamaya çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı, İmam Mâlik'in itikadî mezheplere ve konulara yaklaşımının, dönemin siyasî ve toplumsal yapısını dikkate alarak incelemektir. Araştırmada, literatür taraması ve analitik yöntemler kullanılarak İmam Mâlik'in görüşleri bilimsel ve etik kurallara uygun bir şekilde ele alınmıştır. Çalışma, onun dinî tutumunu daha iyi anlamayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, İmam Mâlik, İtikadî Tartışmalar, İman, Kader.

THE PERSPECTIVE OF IMAM MALIK TO DOCTRINAL SECTS AND THEOLOGICAL ISSUES

Abstract

Imam Malik, the founder of the Maliki school of jurisprudence, lived during the Umayyad and Abbasid eras, a period marked by intense political and theological debates. Discussions surrounding issues such as leadership (imamate) and governance (caliphate) during this time provided a backdrop for broader theological topics, including faith and disbelief (iman-kufr) and predestination versus free will (qadar-iradah), to be examined in greater detail. Imam Malik's approach to these theological matters was characterized by caution. He often criticized views that diverged from his methodological principles, occasionally accusing their proponents of engaging in innovations (bid'ah) or even declaring them to be outside the fold of Islam (takfir). However, such critiques were generally rooted in his religious and scholarly concerns. Imam Malik also showed a deliberate effort to remain distanced from political disputes, advocating instead for adherence to the perspectives of

Geliş Tarihi: 21.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1589329

Kabul Tarihi: 16.12.2024

earlier scholars. He viewed the integration of political issues into religious discussions with skepticism, aiming to limit their influence on theological discourse. This study seeks to explore Imam Malik's approach to theological sects and issues by considering the political and social context of his era. Using a combination of literature review and analytical methods, the research adheres to academic and ethical standards to provide a comprehensive understanding of his theological stance. The study aims to offer deeper insights into his religious perspective and methodological principles.

Keywords: History of Islamic Sects, Imam Malik, Theological Debates, Faith, Destiny

Atf / Cite as: Balcı, Ali Osman. "İmam Mâlik'in İtikadî Meselelere Bakışı". *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 534-549.

Giriş

İslam dünyasında erken dönem dinî düşüncenin şekillenmesinde itikadî ve fikhî tartışmalar önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan meseleler, bir yandan Müslüman toplumun temel inançlarını güçlendirme çabasıyla ele alınırken, diğer yandan siyasî, toplumsal ve mezhebî çatışmalarla da iç içe geçmiştir. İmam Mâlik b. Enes, bu kritik dönemde hem fikhî hem de itikadî yaklaşımlarıyla İslam düşüncesine yön veren önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Malikî mezhebinin kurucusu olan İmam Mâlik, dinî ilimlerdeki derinliği, hadis ilmindeki otoritesi ve metodolojik hassasiyetiyle tanınmış; özellikle kelâmî tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemde itikadî meseleler karşısındaki tutumuyla dikkat çekmiştir.

İmam Mâlik'in görüşleri ağırlıklı olarak fikhî meselelerde olmasına karşın döneminde tartışılan itikadî konularda da görüş bildirme gereği duymuştur. Ancak onun tartışmalı itikadî konulara yaklaşımı itidalli olmuş, öncelikle bu konularda tartışılmasını doğru bulmamıştır. Ehl-i Hadis'in genel karakteristiği olan hadisleri olduğu gibi alma, yorumdan kaçınma yaklaşımı İmam Mâlik için de geçerlidir. Onun itikadî konulardaki yaklaşımı da bu anlayış çerçevesinde oluşmuştur. Her ne kadar dönemin önde gelen âlimleri bu tür konulardan uzak kalınmasını isteseler de İslam'ın geniş coğrafyalara yayılması ve pek çok farklı milletten insanların Müslümanlığı benimsemesi hem tartışılan konulara yenilerini eklemiş hem de var olan tartışmaları daha da alevlendirerek farklı grupların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹ Hal böyle olunca sefeye sıkı sıkıya bağlı âlimler de itikadî konularda kendi görüşlerini ortaya koymak durumunda kalmışlardır.

İmam Mâlik yaşadığı dönemde âlimler üzerinde otorite kurmak isteyen siyasilerden uzak durmaya çabalamıştır. Yönetimden uzakta yaşaması onun bu çabasını kolaylaştırmıştır. Ancak onun Medine halkı üzerindeki güçlü tesiri siyasilerin ona olan bakışını etkilemiş, bu yüzden bazı sıkıntılar yaşamıştır. Ancak onun halk nazarındaki itibarı nedeniyle ona uygulanan baskıcı tutum fazla uzun sürmemiştir. İmam Mâlik siyasilerin kendisine yönelik tekliflerini de geri çevirerek uzak durma siyasetini devam ettirmiştir.

¹ İlk dönem ortaya çıkan siyasî ve itikadî ayrışmalar ve gruplaşmalar ile ilgili bkz. Mustafa Başkonak - Ali Osman Balcı, "Mezhebî Göçlerle Gelişen Anlayış Farklılıkları ve Dinî Eğitim Kurumları (Hârîcîlik, Mu'tezile, Şîlik Örneği)", *İlahiyat Bilimleri Açısından Göç*, ed. Mustafa Başkonak (Konya: Kitap Dünyası, 2022), 187-207.

İmam Mâlik itikadî konuları değerlendirirken temel yaklaşımlarından biri nasslar üzerinde yorum yapılmasına karşı çıkmasıdır. Esasen nasslar üzerinde yorum yapılması itikadî konulardaki tartışmaların ortaya atılmasındaki en önemli etkenlerden olmuştur. Bu anlamda İmam Mâlik itikadî konuları ele alırken kendisinden önceki âlimlerin bu konulara yaklaşımı üzerinden değerlendirmenin yanında nasslar üzerinde yorum yapılmasını engelleyen zahirî bir yaklaşımı benimsemiştir. İmam Mâlik'in itikadî yönü ile alakalı çalışmalar bulunmakla birlikte özellikle günümüzdeki itikadî tartışmalara ışık tutması açısından böyle bir çalışmanın gerekli olduğu düşünülmüştür. Bu çerçevede çalışmamızda İmam Mâlik'in fikri arkaplanı ve itikadî konulardaki tutumu bilimsel araştırma yöntemi ve bilimsel etik kurallarına bağlı kalınarak ele alınmıştır.

1. Mâlik b. Enes'in Hayatı

Mâliki Mezhebi'nin kurucu olan Mâlik b. Enes, 93/712 yılında Medine'nin kuzeybatısında bulunan Vâdil'kurâ bölgesinde Zû'l-Merve köyünde dünyaya gelmiştir.² İmam Mâlik, tüm eğitimini, Medine'de bulunan âlimlerden almıştır. İlk eğitime başladığı hocası tabiî âlimlerinden, Abdurrahman İbnü'l-Hürmüz el-A'rec (ö. 148/765) olup daha sonra Rebî'atü'r-Re'y (ö. 136/754), Zührî (ö. 124/742), Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Nafi b. Sercis (ö. 117/735) gibi pek çok meşhur âlimden ders almıştır. İmam Mâlik'in sayısı yüzlerle ifade edilen hocalardan ders aldığı ve hoca seçiminde çok titiz davrandığı görülmektedir.³

İmam Mâlik, Medine âlimlerinden ders aldığı gibi hac ve umre için Medine'ye gelen, çağdaşı pek çok âlimle görüşmüş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. O bu vesileyle Ebû Hanîfe, Evzâî, Ebû Yusuf, Leys b. Sa'd, Muhammed eş-Şeybânî gibi döneminin meşhur âlimleri ile müzakerelerde bulunmuş, 179/795 yılında Medine'de vefat etmiştir.⁴

2. Siyasî Tutumu

İmam Mâlik, Emevilerin son dönemleri ile Abbasilerin ilk dönemlerinde yaşaması nedeniyle, dönemin tüm siyasi hareketliliğine şahit olmuştur. Hayatının yaklaşık 38 yılını Emeviler döneminde geçiren İmam, 46 yılını da Abbasiler döneminde geçirmiştir. İmam Mâlik'in Medine'de yaşaması, yönetim merkezinden uzak olması nedeniyle siyasi olayların tamamen içinde kalmasını engellemiştir. Genel olarak yöneticilere uzak durmuş siyasi tartışmalardan kaçınmış, tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Siyasi otoriteye başkaldırımlarla savaşmakla alakalı soruya "Eğer Ömer b. Abdülaziz gibi ise savaşılır,

² Ebü'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. Tâvî et-Tancî (Mağrib: Matba'atü Fedâle, 1965), 1/124; Ahmet Özel, "Malik b. Enes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/506-513.

³ Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî Mâlik, *Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (el-imârât: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âl-i Nehyân, 1425), 1/26-28.

⁴ Özel, "Malik b. Enes", 27/506-513.

değilse bırakılır. Allah bir zalimi başka bir zalimle yok eder.”⁵ diyerek uygun durumlarda mücadele edilebileceğini savunmuştur.

İmam, siyasetten uzak durmaya gayret etmesine rağmen Abbâsî yönetiminin siyasi kargaşa ve ayaklanmalar karşısında uyguladığı sert tedbirlerden nasibini almıştır. Naklettiği bir hadis ve verdiği fetva nedeniyle İmam Mâlik, Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr aleyhine çalışmak ve Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye destek vermek suçlaması ile tutuklanarak kırbaçlanmıştır. Bu olayda dövdürenin kim olduğu noktasında farklı rivayetler bulunmaktadır. Ancak rivayetin genellikle meşhur olan şekli Ebû Ca'fer el-Mansûr'un zorlanan kişinin boşanması ile ilgili hadisi nakletmeyi İmam Mâlik'e yasakladığı ancak İmam Mâlik'in bu hadisi nakletmeye devam etmesi üzerine onu kırbaçlattığı ve kolunun bu sebeple çıktığıdır. Bu olaydan sonra el-Mansûr, İmam Mâlik'ten özür dileyerek hadislerinin bir kitap haline getirilerek dağıtılmasını teklif etmiş, ancak İmam Mâlik kabul etmemiştir.⁶ Konumuz açısından önemli olan bir diğer rivayet ise yukarıdaki rivayetle birlikte okununca anlam kazanmaktadır. Bazı kimseler İmam Mâlik'e Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye destek olacaklarını ancak Ebû Ca'fer'e biatlerinin bulunduğunu ve ne yapmaları gerektiğini sormuşlardır. İmam Mâlik bu soruya zorlanan kişilerin yeminlerinin geçerli olmayacağı şeklinde bir cevap vermiştir. Bunun üzerine büyük bir grup Muhammed en-Nefsüzzekiyye tarafına geçmiş ancak İmam Mâlik evine kapanarak dışarıya çıkmamıştır.⁷ Bu durum, İmam Mâlik'in zorla boşanmanın geçersizliğine dair hadisten yola çıkarak bu fetvayı verdiğini, bu yüzden hadisi nakletmesinin yasaklandığını; ancak nakletmeye devam etmesi üzerine hapse atılarak kırbaçlanmış olabileceğini düşündürmektedir.

3. Malik b. Enes'in Dönemindeki İtikadi Oluşumlara Bakışı

İmâm Mâlik dönemindeki itikadî oluşumlara sert eleştiriler yöneltmiştir. O Kur'an, sünnet, Medine halkının ameli ve Selef'in söylemleri üzerine geliştirdiği bakış açısı ile gelen itikadî soruları değerlendirmiş, bu tür soruları üreten oluşumlara şiddetle karşı çıkmıştır. Bu anlamda İmam Mâlik, “Bir toplulukta rivayetler (sahih hadisler) azaldığında, orada bidat ve sapkın görüşler ortaya çıkar. Âlimler azaldığında ise, insanlar arasında

⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah Haraşî, *Şerhu Muhtasar-ı Halil* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 8/60; Cem Zorlu, “İmam Mâlik ve Siyasî Otorite”, *Marife* 6/2 (30 Eylül 2006), 7-20.

⁶ İmam Mâlik'e darp olayı ile ilgili ikinci ismi geçen ise Medine'ye vali olarak atanan Cafer b. Süleyman'dır. Mâlik, *Muvatta*, 1/65; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923) Taberî, *Târihu't-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387), 11/659-660; Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406) İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-Mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevi's-sultâni'l-ekber*, thk. Halil Şehhâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 4/6.

⁷ Taberî, *Târih*, 7/560; Halil İbrahim es-Sâmerrâi vd., *Târihu'l-Arab ve hadârâtühüm fi'l-Endelüs* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttahide, 2000), 112.

nefret yayılır.”⁸ diyerek rivayetlerin önemine işaret etmiş ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek fırkalaşmaya dikkat çekmiştir.

İmâm Mâlik döneminde bulunan özellikle Cehmiyye, Kaderiyye ve Mu'tezile gibi itikadî oluşumlarla mücadele etmiş, onların görüşlerini ele alarak yanlışlığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu tür konularda Medine'de kendisinden önce yerleşmiş bulunan düşünceyi takip eden İmam Mâlik, onların sevmedikleri ve insanları sakındırdıkları konular hakkında konuşmayı uygun görmeyerek şöyle söylemiştir: “Dinde tartışmayı (kelamı) hoş karşılamam. Bizim memleketimizde (Medine'de) yaşayanlar Cehm'in görüşü, kader meseleleri ve bunlara benzeyen konuları hiçbir zaman hoş görmemiş ve bundan sakındırmışlardır. Medine halkı yalnızca amele dayalı konular hakkında konuşmayı severler. Ancak Allah'ın dini ve Allah'ın zâtı hakkında konuşmak, benim için susmanın daha hayırlı olduğu bir alandır; çünkü bizim memleketimizin halkı, pratik sonuç doğurmayan dinî tartışmalardan kaçınmayı tavsiye etmiştir.”⁹

İmam Mâlik naklin önüne aklın geçirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Ebû Tâlib el-Mekkî “Mâlik, kelimcilerin görüşlerinden en uzak duran ve onlara karşı en çok nefret besleyen kişilerden biriydi. Iraklılara karşı da oldukça mesafeliydi. Sahabe ve tabiîn neslinin sünnetine en sıkı bağlı olanlardan biriydi.”¹⁰ diyerek onun tutumu hakkında bilgi vermektedir. Ehl-i Sünnet ile ilgili olarak İmam Mâlik kendisine bunların kim olduğu sorulduğu zaman “Cehmî, Râfîzî ve Kaderî olmayanlar”¹¹ diye cevap vermiştir.

İmam Mâlik Kaderiyye mezhebine tabi olanları tekfir etmiş ve onları ağır sözlerle eleştirmiştir. İmâm Mâlik Kaderiyye ehlinin içerisinde akıllı ve ağırbaşlı kimselerin bulunmadığını çoğunun hafifmeşrep ve düşüncesiz kimseler olduğunu söylemektedir.¹² Kaderiyye ve İbadiyye mezhebinden olanların cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı konusunda İmam Mâlik “Onların ölülerine cenaze namazı kılınmaz, cenazeleri takip edilmez ve hastaları ziyaret edilmez. Öldürüldüklerinde ise, onlara cenaze namazı kılınmaması benim nazarımda daha uygundur.”¹³ diyerek cevap vermiştir. İmam Mâlik bu tür gruplardan olanları tekfir ettiği için onlarla evlenilemeyeceğini de söylemektedir.¹⁴

⁸ Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî Ebû İsmail el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*, thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998), 5/79.

⁹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh İbn 'Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u Beyâni'l-'ilm ve Fadlih*, thk. Ebû'l-ʿEşbâl ez-Zehîrî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994), 2/938.

¹⁰ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/39.

¹¹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/41.

¹² Ebû Ömer Yûsuf el-Endelûsî İbn Abdülber, *el-İntikâ fi'l-fedâili'l-eimmeti'l- selâseti'l-Fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997), 34.

¹³ Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene* (b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1994), 1/530.

¹⁴ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ebî Zeyd el-Çayravânî İbn Ebî Zeyd, *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Mudevveneti min Ğayrihâ mine'l-Ummehât*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1999), 4/390.

İmam Mâlik Kaderiyye ile ilgili daha da ileri giderek onların tövbeye davet edilmesini kabul etmezler ise öldürülmelerini istemektedir.¹⁵

İmam Mâlik Haricileri de sapık fırkalar içerisinde değerlendirerek özellikle İbâdîler ve Harûrîler hakkında uyarılarda bulunmuştur. Onları da küfür ile itham eden İmam Mâlik tövbeye davet edilmeleri kabul etmemeleri durumunda öldürülmelerinin gerektiğini söylemiştir. Bununla birlikte kendisine kan döken ve mal gasp eden Haricîlerin tövbe ettikleri zaman durumları sorulduğunda İmam Mâlik, “Kanları bağışlanır, ancak mallarına gelince; eğer mallar buldukları gibi duruyorsa iade edilir, bulunmazsa peşine düşülmez. Zira bunları içtihatla (yorumlayarak) kullanmışlardır.”¹⁶ diyerek bir gerekçe olmadan gasp edenlerle Haricîleri ayrı değerlendirmiştir.

İmam Mâlik Rafizîlerle ilgili kendisine yöneltilen bir soruya “Onlarla konuşmayın ve onlardan rivayet almayın; çünkü onlar yalan söylerler.”¹⁷ şeklinde cevap vererek onlara karşı dikkatli olunması noktasında uyarmıştır. Bid’at ve hevâ ehli olarak kabul ettiği oluşumlara karşı sert tavrını sürekli hissettiren İmam Mâlik “Davete çağıran Kaderiyye mensubunun, Haricî'nin ve Rafizî'nin şahitliği kabul edilmez.” diyerek hukukî olarak da bozuk itikada sahip olanların şahadetini kabul etmediğini vurgulamaktadır.

İman amel konusunda Mürcie'yi eleştiren İmam Mâlik onların söylediklerinin büyük bir hata ve ağır bir söz olduğunu söylemektedir. Ancak ne kadar büyük günah işleseler de tövbe etmeleri durumunda onları Müslüman olarak kabul etmektedir.¹⁸ Kendisi bid’at olarak değerlendirdiği görüşlerle gelenlerle tartışmadan kaçınmıştır. Mürcie'den bir adam kendisi ile tartışmak istemiş, İmam Mâlik bundan kaçınmaya çalışmıştır. Adam tartışma konusunda ısrarcı olunca aralarında şöyle bir konuşma yaşanmıştır: “Eğer beni yenersen?” diye sordu. Adam, ‘O zaman bana uyarısın’ dedi. Mâlik, ‘Eğer seni yenersen sen bana uyacaksın, değil mi? Peki ya başka bir adam gelip bizi yenerse ne olur?’ dedi. Adam, ‘Ona uyarız’ dedi. Bunun üzerine Mâlik şöyle cevap verdi: ‘Ey adam! Allah, Muhammed’i (s.a.v.) tek bir dinle gönderdi. Oysa seni sürekli bir oraya bir buraya dolaşır dururken görüyorum.’”¹⁹

Görüldüğü gibi İmam Mâlik hevâ ve bid’at ehli olarak kabul ettiği itikadî anlayışlara karşı genel olarak sert bir tavır içerisinde olmuş çoğunluğunu tekfir ederek buna göre onlara yaklaşılması gerektiğini söylemiştir.

¹⁵ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. Abdullâh İbn Ebî Zemenîn, *Usûlü’s-Sünne*, thk. Abdullâh b. Muhammed el-Buhârî (Medine: y.y., 1415), 308.

¹⁶ Mâlik b. Enes, *el-Mudevvene*, 1/530.

¹⁷ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Mizânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/27.

¹⁸ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/48.

¹⁹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 1/169.

4. Malik b. Enes'in İtikadi Konulardaki Metodolojisi

İmam Mâlik'in hüküm ortaya koyarken dayandığı ana kaynaklar Kur'an, sünnet, icmâ, Medine âlimlerinin icmâi, kıyas, sahabe kavli, mesâlih-i mürsele, istishab, örf ve adetler, sedd-i zerâi şeklindedir. İmam Mâlik fıkhî hükümlerde olduğu gibi itikadî hükümlerde de bu kaynaklarla görüşlerini ortaya koymuştur. İmam Mâlik itikadî konularda görüş ortaya koyarken bazı görüşleri de sert bir şekilde eleştirmiş hatta bu görüşleri ortaya atanları küfre düşmek ve bidate dalmakla itham etmiştir.²⁰

İmam Mâlik itikadî konularda öncelikle Kitap ve sünnet vurgusu yapmıştır. Kitap ve sünnet hususunda hükmün ancak bu ikisi ile verilebileceğini bir konuda ictihad edenin belki doğruyu bulabileceğini ancak yanılır ise kınanacağını, hükümlerde yoruma kaçmanın tehlikeli olabileceğini söylemiştir.²¹ Bu anlamda İmam Mâlik "Sünnet Nuh'un gemisidir. Ona binen kurtulur, binmeyen ise boğulur."²² diyerek sünnetin önemini vurgulamıştır. İmâm Mâlik kendisinin görüşlerinin de naslara uygunluğuna bakılması noktasında "Ben de bir insanım görüşlerimde hata da edebilirim isabet de edebilirim. Görüşlerim Kitap ve sünnete uyuyor ise onu alın uymuyor ise onu terk edin."²³ demektedir.

Selefi takip noktasında çok hassas davranan İmam Mâlik görüşlerinin birçoğunda buna değinmiştir. İmam Mâlik kendisinin yanında bidat ehlinde sapık kimseler anıldığı zaman "Ömer bin Abdülaziz, Allah ona rahmet etsin, şöyle demiştir: 'Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem ve ondan sonra gelen yöneticiler birtakım sünnetler belirlediler. Bu sünnetlere uymak, Allah'ın kitabını takip etmek, Allah'a itaati tamamlamak ve Allah'ın dinini güçlendirmek demektir. Bu yöneticilerden sonra kimsenin bu sünnetleri değiştirme veya onlara aykırı bir görüşte bulunma hakkı yoktur."²⁴ diyerek Selefin görüşlerinin üzerine bile bir şeyler söylenmesini doğru bulmadığını ortaya atılan tehlikeli mevzularda tartışmaya girilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Bid'at konusunda hassas bir yaklaşım sergileyen İmam Mâlik, özellikle itikadî konulardaki sapkın görüşlerin kişinin ahiretini berbat edeceği düşüncesindedir. Bu hususta İmam Mâlik "Kul, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan tüm büyük günahları işlese ve ardından bidatlerden (sapık görüşlerden) uzak durabilse, onun en yüksek cennet olan Firdevs'te olmasını umarım. Çünkü kul ile Rabbi arasındaki her büyük günahta umut vardır. Ancak

²⁰ Özel, "Malik b. Enes", 27/506-513.

²¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed İbn 'Abdülber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed 'Atâ, Muhammed 'Alî Mu'avvid (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 4/8.

²² Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 14/9.

²³ İbn 'Abdülber en-Nemerî, *Câmi'u Beyân*, 1/775.

²⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/41.

sapık bir görüşte (bidat) bulunduğu, bu onun için bir umut değildir; aksine sahibini Cehennem ateşine sürükler.”²⁵ diyerek uyarılarda bulunmuştur.

Bid'at ehli ile ilgili olarak İmâm Mâlik “Bidatlerden sakının.” Kendisine, “Ey Ebû Abdullah, bidatler nedir?” diye sorulduğunda, şöyle yanıtladı: “Bidat ehli, Allah'ın isimleri, sıfatları, kelamı, ilmi ve kudreti hakkında konuşanlar, sahabe ile onlara güzelce tabi olanların sustuğu konularda susmayanlardır.”²⁶ diyerek Selef tarafından tartışma konusu yapılmayan itikadî konuların gündeme getirilmesine şiddetle karşı çıkmıştır. Her konuda olduğu gibi itikadî konularda da dinin tamamlandığını ve kişisel görüşlere itibar edilmemesini isteyen İmâm Mâlik, bunun yapılmaması durumunda her defasında üstün gelen bir görüşe itibar edileceğini bu durumda dinin tamamlanmadığı intibahı uyandıracığını söyleyerek bundan kaçınılması gerektiğini söylemektedir.²⁷

5. Malik b. Enes'in İtikadi Görüşleri

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren itikadî konular tartışılmalıdır. Hâricîlerin ortaya çıkmaları ile birlikte tartışmalar alevlenmiş ve farklı boyutlar kazanmıştır. İman, küfür ve büyük günah söylemleri üzerinden gelişen bu tartışmalar, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde farklı anlayışa sahip oluşumlar tarafından konu ile ilgili görüşler ortaya konulması ile birlikte hem geniş anlamda değerlendirilmiş hem de yeni tartışma alanları açmıştır. Fıkıh alanında ön plana çıkan âlimler de bu konulardan uzak kalamamış ve görüşlerini ortaya koymuşlardır. İmâm Mâlik'in genel kanaati bu tür tartışmalı itikadî konulardan uzak durmak olmasına karşın bazı konularda görüşlerini ortaya koymak durumunda kalmıştır.

5.1. İman

İman konusu ilk dönemlerde yaşanan bazı önemli olaylar sonucunda büyük günah, küfür gibi kavramlar çerçevesinde tartışma zemini bulmuştur. Aynı zamanda Emevîler ve Abbâsîler dönemlerindeki siyasî mücadeleler de iman konusunun farklı bir boyutta tartışılmasının önünü açmıştır. İman konusunu etkileyen farklı faktörlerin de etkisi ile bu konudaki tartışmalar, gruplaşmaların netlik kazanmasında da etkili olmuştur. Örneğin Hâricîlerin iman-küfür söylemi Mürcie tarafında iman-ikrar söylemi ile karşılık bulmuştur.²⁸

İman konusunda en temel tartışma onun tarifi noktasında yaşanmaktadır. Yapılan tarif ister istemez devamında gelecek yaklaşımları da belirlemektedir. Örneğin iman tarifine

²⁵ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/49.

²⁶ Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî Ebû İsmail el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*, thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998), 5/70.

²⁷ İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî el-Ğirnâî eş-Şâtîbî, *el-İ'tisâm*, thk. Selîm b. İd el-Hilâlî (Suudi Arabistan: Dâru İbn Affân, 1412/1992), 3/75.

²⁸ Recep Önal, “İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (23 Mart 2016), 122-125.

ameli ekleyenler imanın artma ve eksilmesini de kabul etmek durumunda kalmışlardır. İtikadi mezheplerden Haricilik, Mu'tezile ve Zeydîlik, dört fihhi mezhepten Mâlikilik, Şafilik, Hanbelilik ameli imandan saymışlardır.²⁹ Ancak bu yaklaşımın bir sonucu olarak ameli olmayanın nasıl isimlendirileceğinde ise farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

İman konusunda daha ilk dönemlerden itibaren artma ve eksilme konusu tartışılmaya başlanmıştır. İmanın artmasına yönelik görüşler en temelde ayetlere dayandırılmaktadır. Bu nedenle imanın artmasını kabul edenlerden bir kısmı eksilmesi noktasında çekimser kalmışlardır. Ehl-i Sünnet'in büyük bir kısmı bu görüştedir. Bu konudaki temel ayrışım artma ve eksilmenin mahiyetidir. Bu noktada artma ve eksilme konusundaki yaklaşımlar imanın mahiyeti ve tamamen varlığı ve yokluğu üzerinden de değerlendirilmiştir. Hal böyle olunca iman konusunda konuşanlar çoğunlukla kâmil iman olarak meseleye yaklaşmışlardır. Bazı âlimler bunu imanda değişim olarak da değerlendirmişlerdir. Bu anlamda imam Mâlik de imanın artmasını kabul eden bir yaklaşım sergilemesine rağmen imanın eksilmesi konusunda ise ilk başlarda eksilmesini de kabul ettiği ancak daha sonra bundan vazgeçtiği yönünde bilgiler bulunmaktadır.³⁰ İmam Mâlik'in bu yaklaşımının temel nedeni imanın artmasına yönelik ayetler bulunmasına rağmen eksilmesine yönelik ayetlerin bulunmamasıdır.

İmam Mâlik'in iman konusundaki genel kanaati selef bakış açısı ile şekillenmiştir. İlk dönem iman konusundaki tartışmalar iman-amel ilişkisi, imanın artıp eksilmesi ve imanda istisna çerçevesinde gelişmiştir. İmam Mâlik imanın tanımını Allah'ı bilme, sözlü olarak söyleme ve amel şeklinde yapmıştır. Bu tariften de anlaşılacağı gibi İmam Mâlik, ameli imana dahil ederek Mürcie'ye karşı çıkmaktadır. İmanın artması ve eksilmesi konusunda ise İmam Mâlik ihtiyatlı bir yaklaşımla imanın arttığını net bir şekilde söylerken eksilmesi ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya koymuştur.³¹

5.2. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın sıfatları konusu hicri II. yüzyıldan itibaren tartışma gündemine girmiştir. Halku'l-Kur'ân tartışmaları ile şekillenmeye başlayan sıfatlar konusu Allah'ın zatına ait sıfatların değerlendirilmesi, sıfatların kadîm ve hâdisliği meseleleri etrafında birçok farklı anlayış tarafından ortaya konulmuş, tekfir mekanizması yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Sıfatlar konusundaki tartışmalarda Mu'tezile'nin ortaya koyduğu görüşler tarafları belirleyici bir rol oynayarak bu konudaki gündemi şekillendirmiştir. Tartışmalı itikadî konulara ihtiyatlı

²⁹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım (Medine: y.y., 1416/1995), 7/330-331.

³⁰ İbn Abdülber, *El-İntikâ*, 33-34; Ebû Nuaym Ahmed İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Mısır: es-Saâde, 1974), 6/327; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/43; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 7/182.

³¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/327; Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/43; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/182.

yaklaşarak bu konulara girmemeye gayret eden sahabe ve tabiîn neslinin bu yaklaşımı, konunun sonraki dönemlerde yoğun bir şekilde tartışılmasını engellememiştir.³²

Mu'tezile'nin Allah'ın zatı haricindeki sıfatları reddetme üzerinden yola çıkarak uç görüşler ortaya koyması Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından tepki ile karşılanmıştır. Sıfatların kadîm olduğu noktasında birleşen Ehl-i Sünnet anlayışı fiili sıfatlar konusunda ayrışma yaşamıştır. Allahın sıfatları konusundaki tartışmalar sonucunda Mücessime ve Müşebbihe olarak isimlendirilen gruplar ortaya çıkmıştır. Bu grupların ortaya çıkışındaki en önemli faktör ayetlerde geçen bazı sıfatların zahiri anlamı ile değerlendirilmesidir.³³

İmam Mâlik'in bu konudaki tartışmalara karşı tutumu birçok itikadî konuda olduğu gibi uzak durmaya çalışmak şeklinde olmuştur. Ancak yine de meselenin sürekli gelişerek gündemde kalması onu da rahatsız etmiş ve konuşma gereği duymuştur. Allah'ın sıfatları konusunda İmam Mâlik; ayet nasıl gelmişse hiçbir yoruma kaçmadan alınmasını herhangi bir sorgulamaya girilmemesi gerektiğini, bu türden meselelerle işgal edenlerin ehl-i bid'at olduğunu söylemektedir. Bu tür konularla uğraşanları da sert bir dille eleştiren İmam Mâlik, kelim ilmi ile meşgul olanları da bidat ehli olarak kabul etmekte ve şehadetlerinin geçerli olmayacağını dile getirmektedir.³⁴ İmam Mâlik kendisine "Rahman arşa istiva etti." ayeti ile ilgili istivânın nasıl olduğunu soran birine "İstivânın olduğu bilinmekte, nasıl olduğu bilinmemektedir. Buna iman vaciptir. Bunun ile ilgili soru sormak bidattir."³⁵ diyerek soruyu soranın huzurundan çıkarılmasını istemiştir.

5.3. Kader

Kader meselesi itikadî tartışmalar içerisinde kökeni İslam'ın ilk dönemlerine kadar uzanan konular arasında yer almaktadır. Bu konudaki tartışmalar Emevîlerin iktidara gelmesi ile hem daha geniş bir şekilde yer bulmuş hem de siyasî bir argüman haline gelmiştir.³⁶ Sahabe ve tabiîn dönemi âlimleri her ne kadar bu konuyu tartışmaya kapatmaya çaba sarf etmişlerse de buna engel olamamışlardır. Konunun manevî anlamından daha fazla dünyevî anlamına vurgu yapılarak ele alınması, insanın yapıp ettiklerinin faturasının kadere kesilmesi ve siyasî açıdan daha çok istismar edilmesi ile sonuçlanmıştır.

³² Emre Köksal, "İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelamın Belirleyiciliği: Allah'ın İsim/Sıfatları Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (01 Aralık 2016), 135-138.

³³ Köksal, "İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelamın Belirleyiciliği", 136-140.

³⁴ Mâlik, *Muvatta*, 1/252; Ahmed b.Yahya b. Ahmed b. 'Umeyre ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehlil-Endelüs* (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabi, 1967), 157; Ali Osman Balcı - Murat Önder, "Evezâî'nin İtikadî Yönü", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (31 Aralık 2023), 809-810.

³⁵ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, 6/398-399.

³⁶ Muhammed Abid el-Cabiri, *Arap Siyasal Aklı*, çev. Vecdi Akyüz (Mana Yayınları, 2020), 1256-1258; Cemalettin Erdemci, "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları Çaylan ed-Dımaşkî-Ömer b. Abdülaziz", *Tezkire (Dergi)* 43-44 (2006), 198-223; Balcı - Önder, "Evezâî'nin İtikadî Yönü", 810-812.

Kader konusunda tartışılan en temel başlıklardan biri irade olmuş ve bu konuda farklı yaklaşımlar gelişmiştir. Sorumluluk anlamında insanın yapıp ettiklerinin tamamen kendi elinde olduğunu öne süren Kaderiyye'ye karşı insanın kaderin önünde etkisiz olduğunu düşünen Cebriyye ortaya çıkmıştır. Ehl-i sünnetin kader anlayışı ise denge unsuru gözetilerek oluşmuştur. İlk dönem kader tartışmalarında Hasan-ı Basrî, Ma'bed el-Cühenî, Atâ b. Yesâr, Gaylân ed-Dımeşkî gibi isimler ön plana çıkmıştır.³⁷

İmam Mâlik kader konusunda sert bir tutum sergilemiş ve Kaderiyye ehlini tekfir ederek, kâfirlerle aynı muameleye tabi tutulmaları gerektiğini söylemiştir.³⁸ Onun itikadî konularda belki de en sert tepkiyi gösterdiği konu kader konusu olmuştur. Bu durumun temel nedenleri arasında kader konusunun İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren tartışma ortamından uzak tutulmaya çalışılması ve toplumdaki kader anlayışının temelinden sarsılacağı gibi düşünceler etkili olmuştur. Bu konunun tartışılmasının önüne geçmek adına da Kaderiyye gibi oluşumları tekfir etmekten geri durmamıştır.

5.4. Halku'l-Kur'ân

Halku'l-Kur'an konusu etrafındaki tartışmalar İmâm Mâlik'in yaşadığı dönemde henüz tam anlamı ile netlik kazanmamış olmasına rağmen itikadi tartışmalar içerisinde yerini almaya başlamıştır. Emevîler döneminden itibaren gündeme gelerek tartışılmaya başlanan halku'l-Kur'ân konusu dini bir konunun siyasallaşması noktasında en dikkat çekici örneklerden biri olmuştur. Elbette bu konunun tartışılmaya başlanması bir anda olmamış tarihsel süreçte yaşanan siyasi ve kültürel olaylarla birlikte özellikle farklı kültürlerle etkileşim içerisine girilmesi gibi unsurlar etkili olmuştur. Halku'l-Kur'ân görüşünün ilk kez kim tarafından ortaya atılması ile ilgili olarak I. hicri asrın sonları ile II. hicri asrın başlarında Ca'd b. Dirhem, Beyân b. Sem'an, Muğîre b. Saîd el-İclî isimleri zikredilmektedir. Bu konunun tartışılıp gelişmesinde Cehm b. Safvân da etkili isimlerden biri olmuştur.³⁹

Halku'l-Kur'ân konusu ilerleyen süreçte farklı dinî anlayışların da dikkatlerini çekmiştir. Özellikle Mu'tezile tarafından etkin bir şekilde sahiplenilen ilahi kelamın mahlûk olduğu fikri bu mezhebin siyasi alana nüfuz etmesi ile güç kazanmış ve Abbâsîlerin resmi anlayışı haline gelmiştir. Bu durum Abbâsîler döneminde mihne hareketinin yaşanmasına sebep olmuş, dönemin pek çok âlimi bu nedenle sıkıntı yaşamıştır. Her ne kadar kısa sürse de

³⁷ Abdulhamit Sinanoğlu, "İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' inancı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (01 Ağustos 2002), 249-276.

³⁸ Mâlik, *Muvatta*, 5/1324.

³⁹ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî ibnû'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmûrî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997), 6/149; Muharrem Akoğlu, "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları", *Bilimname* 2019/37 (30 Nisan 2019), 356-362.

mihne dönemi devletin dini anlamda şiddete varan bir siyaset izlemesine ve halkın devlete olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur.⁴⁰

İmam Mâlik, genel olarak kelimâ konularındaki tartışmalardan uzak durmasına rağmen meselenin toplum önünde dile getirilmesinden rahatsız olmuş çoğunlukla tepki göstermiş nadiren cevap verme gereği duymuştur.⁴¹ Konu ile ilgili olarak “Bize ne zaman bir adamdan daha tartışmacı bir adam gelse Cebrail'in Muhammed'e (sav.) indirdiğini onunla tartışmak için terk ettik.” diyerek bu durumdan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı sorularına İmam Mâlik, tepki göstermiş, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğu, mahlûk olmadığı görüşünü ortaya koyarak, tersini söyleyenlere ölünceye kadar ceza uygulanması gerektiğini söylemiştir.⁴² Kur'an'ın mahlûk olmadığını dile getirerek aksini iddia edenlere yönelik olarak “Kur'an Allah kelâmıdır ve mahlûk değildir kim mahlûk olduğunu iddia ederse, Muhammed'e (sav.) indirileni inkâr etmiş ve şer üzerinde kalmış olur.”⁴³ Bu sözleri ile İmam Mâlik Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyenleri tekfir etmiştir.

5.5. Mürtekib-i Kebîre

Büyük günah meselesi İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren tartışlagelmiştir. Bu tartışmaları alevlendiren en önemli etkenlerden biri de hiç şüphesiz Müslümanlar arasında meydana gelen mücadelelerdir. Dört halife döneminde bazı örneklerine rastlanan büyük günah tartışmaları, siyasî etkilerin de bir sonucu olarak Hâricîler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanması ile tartışılan gündem konularından biri haline gelmiştir. Hâricîlerin büyük günah işleyenleri kafir olarak değerlendirmesi konunun farklı yönlerden ele alınması sonucunu doğurmuş ve konu ile ilgili farklı görüşler gelişmeye başlamıştır.⁴⁴

Büyük günah işleyenler konusunda ılımlı bir yaklaşım sergileyen İmam Mâlik onlar kelime-i tevhîd getirerek öldükleri takdirde yıkanmaları ve cenaze namazlarının kılınması gerektiğini söyleyerek bu yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁴⁵ Ancak bu konuda da İmam Mâlik bid'at ve sapık görüşlere meyletmemiş olması şartını ortaya koymakta ve böyle kimselerden değilse ve şirk koşmamışsa cennete gidebileceğini ifade etmektedir.⁴⁶ İmam Mâlik başka bir değerlendirmesinde bid'at görüşlerden uzak durmanın yanında sahabeye

⁴⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Halku'l-Kurân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/371-375.

⁴¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/327; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/43; Zehebî, *A'lâmi'n-Nübelâ*, 7/182.

⁴² Mâlik, *Muvatta*, 1/253; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2/43.

⁴³ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî İbn Batta, *el-İbânetü'l-Kübrâ*, thk. Rızâ Mu'tî vd. (Riyad: el-Mektebü'l-İslâmî, 2005), 6/47.

⁴⁴ Bayram Çınar, “Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları”, *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (15 Temmuz 2021), 623-627.

⁴⁵ Ebu'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Razi el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâa*, thk. Ahmed b. Said b. Hamedân el-Çâmidî (Riyad: Dârü't-Taybe, 2003), 6/1130.

⁴⁶ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/325.

kötü sözlerden uzak durma şartını da ekleyerek büyük günahın Allah ile kul arasında ve bundan dolayı affedilme ümidinin olduğunu ancak hevânın sahibini cehenneme sürükleyeceğini söylemektedir.⁴⁷

5.6. Rü'yetullah

Hicri birinci asrın sonlarında ortaya çıkan rü'yetullah tartışmaları Allah'ın varlığı ile ilgili tartışmaların sonucunda ortaya çıkmıştır. Konuyu farklı dini anlayışların kendi metodolojileri çerçevesinde ele alması ve akıl-nakil dengesinin farklılık arz etmesi nedeniyle farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ancak genel bir çerçeveden bakıldığı zaman Ehl-i Sünnet anlayışına sahip taraflarca Allah'ın ahirette görülebileceği, Haricîler, Cehmiyye, Mutezile, Neccâriyye, Şia, Mürcie gibi birçok grup tarafından ise Allah'ın ahirette görülemeyeceği görüşü savunulmuştur.⁴⁸

Rü'yetullah konusunda olumlu bir tavır sergileyen İmam Mâlik Allah'ın ahirette görülebileceğini savunmaktadır. Kendisine bu konuda Kıyâmet Suresi 22-23. ayette geçen "Nâzıra" kelimesinin bakmak dışında "sevabı beklemek" şeklinde yorumlanması sorulmuştur. Bu soruya karşılık İmam Mâlik bunu savunanların yalan söylediklerini Allah'ın ahirette görülebileceğini Araf Suresi 143. ayeti delil getirerek burada Hz. Musa'nın Allah'tan kendisini göstermesini istediğini, Allah'tan yapamayacağı bir şeyi istemesinin mümkün olmadığını, geçici olan dünya gözü ile baki olan Allah'ın görülemeyeceğini ancak ahirette baki olan göz ile baki olan Allah'ın görülebileceğini söylemektedir.⁴⁹

Sonuç

İmam Mâlik, Medine'de yetişmiş ve burada hayatının büyük bir kısmını geçirmiş bir âlim olarak hem fikhî hem de itikadî konularda derinlemesine bir yaklaşım geliştirmiştir. Onun itikadî meselelerle ilgili tutumu hem dönemin siyasi baskıları hem de Medine halkının geleneksel yaklaşımları doğrultusunda şekillenmiştir. İmam Mâlik'in itikadî konularda genellikle susmayı tercih etmesi, onun dini meselelerin tartışılmasından kaçınan ve özellikle kelâmî ihtilafları gereksiz bir fitne olarak gören selefi yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu bağlamda, İmam Mâlik, itikadî fırkalarla mücadele ederken, en çok sahih rivayetlere dayalı, geleneğe bağlı bir metodoloji benimsemiş ve akıl yürütmenin önüne nakli geçirmiştir.

Erken dönem Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile, Haricîler ve Rafizîler gibi oluşumların ilk nüvelerine karşı mücadelesi, İmam Mâlik'in itikadî duruşunun katı bir çizgiye sahip olduğunu göstermektedir. Onun bu fırkalara yönelik eleştirileri, tekfir edici bir tavırla şekillenmiş ve bu gruplarla olan ilişkilerde sert bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu sert

⁴⁷ Ebû İsmail el-Herevî, *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*, 5/76.

⁴⁸ Murat Memiş, "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (25 Aralık 2020), 49-52.

⁴⁹ Kâdî İyâz, *Tertibü'l-medârik*, 2/42.

tutum, onun bid'at kavramına yüklediği anlamla doğrudan ilişkilidir. İmam Mâlik, halk arasında daha geleneksel ve ameli olan yaklaşımların savunucusuyken, akılcı ve kelâmî tartışmaların itikadî sapmalara yol açacağını savunmuş, bu yüzden bu tür tartışmalara girmemeyi tercih etmiştir.

İmam Mâlik'in itikadî sorulara verdiği cevaplarda dönemin siyasi ve sosyal koşullarını dikkate alarak daha temkinli bir duruş sergilemesi, onun toplum içindeki dengeleri gözetme çabasıyla açıklanabilir. İmam Mâlik'in bu tutumu, sadece bireysel olarak inanç esaslarını doğru şekilde koruma çabasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda toplumsal düzeyde de bir etki yaratmıştır. O, farklı mezhep ve inanç gruplarının, dini sapkınlıklarına karşı İslam toplumunun birliğini savunmuş ve böylece İslam'ın başlangıcındaki saf inanç anlayışını yaşatmak için çaba harcamıştır. İmam Mâlik'in bu tavrı, özellikle zamanla çeşitli bid'atlerin ve bölünmelerin arttığı İslam toplumlarında, dinin özünden sapılmaması gerektiğini hatırlatan bir öğreti olmuştur. Bu yönüyle İmam Mâlik, yalnızca dönemin mevcut sorunlarıyla değil, gelecekteki dini sapmalarla da mücadele etmiştir.

Sonuç olarak, İmam Mâlik'in itikadî meselelerdeki yaklaşımını değerlendirirken, onun fikhî metodolojisinin yanı sıra, dönemin sosyal ve siyasi bağlamının da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Mâlikî mezhebinin itikadî meselelerdeki temkinli yaklaşımı, İmam Mâlik'in, İslam toplumunun birlik ve beraberliğini korumak için ortaya koyduğu önemli bir stratejidir. Bununla birlikte, günümüzdeki tartışmalar ışığında, İmam Mâlik'in eleştirdiği bazı itikadî görüşlerin ve metodolojilerin, zamanla farklı yorumlarla şekillendiği görülmektedir. Bu durum, onun dini meselelerdeki ihtiyatlı ve geleneksel bakış açısının, zamanın ve toplumsal dinamiklerin etkisiyle evrildiğini göstermektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Ali Osman Balcı

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Akoğlu, Muharrem. "Siyasallaşma Sürecinde Halku'l-Kur'an Tartışmaları". *Bilimname* 2019/37 (30 Nisan 2019), 353-382. <https://doi.org/10.28949/bilimname.469726>
- Balci, Ali Osman - Önder, Murat. "Evzâî'nin İtikadî Yönü". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/2 (31 Aralık 2023), 798-823. <https://doi.org/10.18403/emakalat.1356289>
- Başkonak, Mustafa - Balci, Ali Osman. "Mezhebî Göçlerle Gelişen Anlayış Farklılıkları ve Dinî Eğitim Kurumları (Hârîcilik, Mu'tezile, Şîlik Örneği)". *İlahiyat Bilimleri Açısından Göç*. ed. Mustafa Başkonak. 187-207. Konya: Kitap Dünyası, 2022.
- Cabiri, Muhammed Abid el-. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. Mana Yayınları, 2020.
- Çınar, Bayram. "Kelâmda Büyük Günah Tartışmaları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (15 Temmuz 2021), 615-647.
- Dabbî, Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. 'Umeyre (ö. 599/1203) ed-. *Buğyetü'l-mültemis fi târihi ricâli ehli'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabi, 1967.
- Dayf, Şevkî. *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995.
- Ebû İsmail el-Herevî, Abdullâh b. Muhammed b. Alî el-Ensârî (ö. 481/1089). *Zemmu'l-Kelâm ve Ehlihî*. thk. Abdurrahman Abdulaziz eş-Şibl. 5 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1418/1998.
- Erdemci, Cemalettin. "İlk Dönem (Hicri 1. Asır) Kader Tartışmaları Çaylan ed-Dımaşkî-Ömer b. Abdülaziz". *Tezkire (Dergi)* 43-44 (2006), 198-223.
- Haraşî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (ö. 1101/1690). *Şerhu Muhtasar-ı Halîl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf el-Endelûsî (462/1069). *el-İntikâ fi'l-fedâilî'l-eimmeti'l- selâseti'l-Fukahâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî (ö. 571/1176). *Târihu medîneti Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed el-Ukberî (ö. 387/997). *el-İbânetü'l-Kübrâ*. thk. Rızâ Mu'tî vd. 9 Cilt. Riyad: el-Mektebü'l-İslâmî, 2005.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Abdullâh. *Usûlü's-Sünne*. thk. Abdullâh b. Muhammed el-Buhârî. Medine: y.y., 1415.
- İbn Ebî Zeyd, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Ebî Zeyd el-Çayravânî. *en-Nevâdir ve'z-Ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Mudevveneti min Ğayrihâ mine'l-Ummehât*. thk. Heyet. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1406). *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-Mübtede' ve'l-haber fi eyyâmî'l-Arabî ve'l-Acemî ve'l-Berber ve men âsârahüm min zevi's-sultânî'l-ekber*. thk. Halil Şehhâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328). *Mecmû'u'l-Fetâvâ*. thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım. Medine: y.y., 1416/1995.
- İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. (462/1069). *Câmi'u Beyânî'l-ilm ve Fadlih*. thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Zehîrî. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994.
- İbn 'Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed. *el-İstizkâr*. thk. Sâlim Muhammed 'Atâ, Muhammed 'Alî Mu'avvid. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233). *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Ömer Abdusselâm et-Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1997.
- İsfelhânî, Ebû Nuaym Ahmed (ö. 430/1038). *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Mısır: es-Saâde, 1974.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149). *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. Tâvî et-Tancî. Mağrib: Matba'atü Fedâle, 1965.
- Kattân, Mennâ b. Halîl el-. *Târihu't-teşrî'i'l-İslâmî*. b.y.: Mektebetü Vehbe, 5. Basım, 2001.
- Kaya, Eyyüb Said. "Mâlikî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/519-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Kesgin, Hafsa. "Mâlikî Mezhebinde Mezhep İçi İhtilâf". *Diyanet İlmi Dergi* 56/1 (15 Mart 2020), 13-38.
- Köksal, Emre. "İlk Dönem Müslüman İtikadının Oluşmasında Kelâmın Belirleyiciliği: Allah'ın İsim/Sıfatları Bağlamında Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (01 Aralık 2016), 129-150.

İMAM MÂLİK'İN İTİKADÎ MESELELERE BAKIŞI

- Lâlekâî, Ebu'l Kasım Hibetullah Mansur et-Taberî er-Razi (ö. 418/1027) el-. *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâa*. thk. Ahmed b. Said b. Hamedân el-Ğâmidî. Riyad: Dâru't-Taybe, 2003.
- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Mudevvene*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Mâlik, Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Medenî (ö. 179/795). *Muvatta*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. el-İmârât: Müessesetü Zâyed b. Sultân Âl-i Nehyân, 1425.
- Memiş, Murat. "Rü'yetullah Tartışmalarına Metodolojik Bir Bakış". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (25 Aralık 2020), 47-104.
- Mesud, Muhammed Halid. "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış". çev. Muhammed Tayyib Kiliç. *İSTEM* 14 (01 Aralık 2009), 403-433.
- Önal, Recep. "İman ve Mahiyeti Konusunda Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet Polemiği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (23 Mart 2016), 121-146. <https://doi.org/10.17120/omuiifd.84385>
- Özel, Ahmet. "Malik b. Enes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/506-513. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Sâmerrâî, Halil İbrahim es- vd. *Târîhu'l-Arab ve hadârâtühüm fi'l- Endelüs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Muttahide, 2000.
- Sinanoglu, Abdulhamit. "İslam'ın ilk Siyasallaştırılma Sürecinde 'Kader' inancı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (01 Ağustos 2002), 249-276. https://doi.org/10.1501/ilhfak_0000000101
- Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî el-Çirnatî (ö. 790/1388) eş-. *el-İ'tisâm*. thk. Selîm b. İd el-Hilâlî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbn Affân, 1412/1992.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923). *Târîhu't-Taberî*. Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Halku'l-Kurân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Mizânü'l-İtidâl fi Nakdi'r-Ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.
- Zorlu, Cem. "İmam Mâlik ve Siyasî Otorite". *Marife* 6/2 (30 Eylül 2006), 7-20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3343739>

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 2, 2024, ss. 550-593/ Volume: 8, Issue: 2, 2024, pp. 550-593

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

Abdulkerim SOLİMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı, İzmir

Assist. Prof. Dr., Dokuz Eylul University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric, İzmir/Türkiye

abdelkreemameen@yahoo.com

orcid.org/0000-0003-2999-1031

ror.org/00dbd8b73

الملخص

لَمْ يَأْتِ الْإِسْلَامُ لِبَيَانِ وَحْدَانِيَّةِ اللَّهِ فَقَطْ، بَلْ جَاءَ لِيُرْسِي دَعَائِمَ الْإِنْسَانِيَّةِ، وَيُنْظِمَ حَيَاةَ الْبَشَرِيَّةِ، فَبَيَّنَ الْحُقُوقَ، وَحَدَّدَ الْوَاجِبَاتِ، لَيْسَ فَقَطْ بَيْنَ الْمُسْلِمِ وَالْمُسْلِمِ، بَلْ بَيْنَ النَّاسِ عَامَّةً وَالْمُسْلِمِ خَاصَّةً وَبَيْنَ عُنَاصِرِ الْوُجُودِ، وَمَنْ أَهَمُّ مَا حَرَّضَ الْإِسْلَامُ عَلَى تَرْسِيخِهِ وَتَأْصِيلِهِ أُسُسَ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ مِنْ أَصْحَابِ الْمَعْتَقَدَاتِ الْآخَرَى، وَإِرْسَاؤُهُ لِمَبْدَأِ الْاِخْتِلَافِ وَتَأْكِيدِهِ عَلَى فِطْرِيَّتِهِ، وَأَمْرِهِ بِوُجُوبِ احْتِرَامِ هَذَا الْاِخْتِلَافِ بَيْنَ أَصْحَابِ الْمَعْتَقَدَاتِ وَالطَّوَائِفِ وَالْمَذَاهِبِ الْمَخْتَلِفَةِ، وَحِفْظُهُ لِحَقُوقِ الْإِنْسَانِ الْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ، الْحَلِيفِ وَالْعَدُوِّ عَلَى السَّوَاءِ؛ لِأَنَّ الْكُلَّ عِبَادٌ لِلَّهِ، وَأَنَّ عَدَالََةَ اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - تَقْتَضِيهِ الْحِفَاظَ عَلَى حَقُوقِ عِبَادِهِ.

تَهْدَفُ هَذِهِ الدِّرَاسَةُ إِلَى الْكَشْفِ عَنِ إِجْرَاءَاتِ الْإِسْلَامِ وَتَدَابِيرِهِ فِي تَأْصِيلِ أُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ، وَلَا تَسَاعُ هَذَا الْمَوْضُوعِ فَقَدْ حَدَّدَتِ الدِّرَاسَةُ أُسُسَ التَّعَايِشِ فِي أَوْقَاتِ الْقِتَالِ؛ بِوَصْفِهَا أَضْعَبَ الْأَوْقَاتِ وَأَشَدَّهَا الَّتِي يَتَعَرَّضُ فِيهَا النَّاسُ لِلْقَتْلِ وَالظُّلْمِ وَالْقَهْرِ، حَيْثُ يَفْقَدُ فِيهَا الْمُتَقَاتِلُونَ عَقُولَهُمْ وَإِنْسَانِيَّتَهُمْ، وَكَذَلِكَ لِكَثْرَةِ الْاِفْتِرَاءَاتِ الَّتِي تَعَرَّضُ لَهَا الْإِسْلَامُ بِسَبَبِ الْجَهْلِ بِالْمَفْهُومِ الْحَقِيقِيِّ لِلْقِتَالِ فِي الْإِسْلَامِ، أَوْ بِسَبَبِ الْحَيْدِ عَلَيْهِ وَمَحَاوَلَةِ تَشْوِيهِهِ، وَجَاءَتِ الدِّرَاسَةُ فِي مَقَدِّمَةٍ وَثَلَاثَةِ مَبَاحِثَ: الْأُولَى: مَفْهُومُ الْقِتَالِ فِي الْقُرْآنِ وَمَشْرُوعِيَّتُهُ وَمَقَاصِدُهُ وَطَبِيعَةُ الْعِلَاقَةِ بَيْنَ

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايُشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

المسلمين وغيرهم، والثاني: أُسُسُ التَّعَايُشِ مَعَ الْأَعْدَاءِ الْمُقَاتِلِينَ، والثالث: أُسُسُ التَّعَايُشِ مَعَ الْأَعْدَاءِ الْمَسَالِمِينَ.

وقد توَصَّلَتِ الدِّرَاسَةُ إِلَى بَعْضِ النَّتَائِجِ، مِنْهَا: أَنَّ سَبَبَ الْقِتَالِ فِي الْقُرْآنِ عَلَى الْمَبْدَأِ الدِّفَاعِيِّ فِي رَدِّ الْعُدْوَانِ، وَحِمَايَةِ الدَّعْوَةِ، وَحُرِيَةِ الدِّينِ، وَنُصْرَةَ الْمُسْتَضْعَفِينَ، فَالْقِتَالُ فِي الْإِسْلَامِ ضَرُورَةٌ فَرَضَهَا عَلَيْهِ أَعْدَاؤُهُ، وَلَيْسَ هَدَفًا يُسْعَى إِلَيْهِ، كَذَلِكَ تَبَيَّنَ أَنَّ طَبِيعَةَ الْعِلَاقَةِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ تَقُومُ عَلَى الْمَسَالِمَةِ وَلَيْسَ عَلَى الْعُدْوَانِ وَالْقِتَالِ، فَالْإِسْلَامُ هُوَ الْأَصْلُ وَالْقِتَالُ هُوَ الْإِسْتِثْنَاءُ، كَمَا أُثْبِتَتِ الدِّرَاسَةُ أَنَّ الْمَبَادِئَ السَّامِيَّةَ الَّتِي أُسِّسَهَا الْإِسْلَامُ فِي مَعَامَلَةِ أُسْرَى الْحَرْبِ سَبَقَ بِهَا كُلَّ الْإِتْفَاقِيَّاتِ وَالْمَوَاطِئِ الدَّوْلِيَّةِ الْمَعَاصِرَةِ، كَذَلِكَ وَضَعَتِ الشَّرِيعَةُ الْإِسْلَامِيَّةُ قَوَاعِدَ وَضُوَابِطَ يَلْتَزِمُ بِهَا الْمُقَاتِلُ الْمُسْلِمُ أَثْنَاءَ الْقِتَالِ، فَقَدْ حَظَرَتْ اسْتِهْدَافَ الْمَدِينِيِّينَ، وَأُسِّسَتْ لِمَبْدَأِ التَّمَايُزِ بَيْنَ الْمُقَاتِلِينَ وَالْمَدِينِيِّينَ، وَأُسِّسَ الْإِسْلَامُ قَوَانِينَ حِمَايَةَ دُورِ الْعِبَادَةِ وَالْمَتَعَبِّدِينَ، وَأَفْرَقَ حَقَّهُمْ فِي الْبَقَاءِ عَلَى عَقِيدَتِهِمْ دُونَ إِكْرَاهِهِ، وَنَهَى الْإِسْلَامُ عَنِ الْإِعْتِدَاءِ عَلَى الْمَبَانِي وَالْأَشْجَارِ وَالْمَزْرُوعَاتِ وَالْمَمْتَلِكَاتِ الْعَامَّةِ وَالشَّخْصِيَّةِ ذَاتِ الدُّورِ الْاجْتِمَاعِيِّ إِلَّا لَضَرُورَةٍ.

الكلمات المفتاحية: التفسير، القرآن، القتال، أُسُسُ، التَّعَايُشِ، دِرَاسَةٌ.

THE QUR'AN'S ROOTS IN THE FOUNDATIONS OF COEXISTENCE BETWEEN MUSLIMS AND OTHERS IN TIMES OF FIGHTING, "AN OBJECTIVE AND ANALYTICAL STUDY"

Abstract

Islam did not come to demonstrate the oneness of God only, but rather it came to lay the foundations of humanity and organize human life. It clarified rights and defined duties, not only between Muslim and Muslim, but between man in general and Muslim in particular and among the elements of existence, and among the most important things are: Islam was keen to consolidate and establish the foundations of coexistence between Muslims and other people with other beliefs, and his establishment of the principle of difference and his emphasis on its innate nature, and his command that this difference between people of different beliefs, sects and sects must be respected, and his preservation of the rights of human beings near and far, ally and enemy alike; Because everyone is servants of God, and the justice of God - the Almighty - requires preserving the rights of His servants.

This study aims to reveal the procedures and measures of Islam in establishing the foundations of coexistence between Muslims and others. Due to the breadth of this topic, the study identified the foundations of coexistence in times of fighting. As the most difficult and intense times in which people are exposed to killing, injustice, and oppression, during which combatants lose their minds and humanity, as well as the many slanders that Islam has been subjected to due to ignorance of the true concept of fighting in Islam, or due to hatred for it and an attempt to distort it, the study came in an introduction and three sections: The first: The concept of fighting in the Qur'an, its legitimacy and objectives, and the nature of the relationship between Muslims and others. The second: The foundations of coexistence with fighting enemies.

The third: The foundations of coexistence with peaceful enemies. The study reached some results, including: The reason for fighting in the Qur'an is based on the defensive principle of repelling aggression, protecting the call, freedom of religion, and supporting the oppressed. Fighting in Islam is a necessity imposed on it by its enemies, and not a goal to be pursued. It also became clear that the nature of the relationship between Muslims And others are

based on peace and not on aggression and fighting. Peace is the origin and fighting is the exception. The study also proved that the lofty principles established by Islam in the treatment of prisoners of war preceded all contemporary international agreements and charters. Islamic law also established rules and regulations that the Muslim fighter adheres to during fighting. It prohibited the targeting of civilians and established the principle of differentiation between combatants and civilians. Islam established laws to protect places of worship and worshippers and recognized their right to remain in their faith without coercion. Islam forbade attacks on buildings, trees, crops, and public and personal property that have a social role.

Keywords: interpreting, The Qur'an, fighting, foundations, coexistence, study.

SAVAŞ ZAMANLARINDA MÜSLÜMANLAR İLE GAYR-I MÜSLİMLERİN BİR ARADA YAŞAMA ESASLARINA DAİR KUR'ÂNÎ TEMELLER "OBJEKTİF VE ANALİTİK BİR ÇALIŞMA"

Öz

İslâm sadece Allah'ın birliğini açıklamak için gelmemiştir, aynı zamanda insan olmanın temellerini sağlam bir şekilde atmak ve beşerî hayatı tanzim etmek için gelmiştir. Bunu gerçekleştirmek için hakları açıklamış ve ödevleri belirlemiştir. Bu belirlemeyi sadece Müslümanlar arasında değil, genelde bütün insanlar, özelde ise Müslümanlar ve diğer varlıklar arasında yapmıştır. İslam'ın vurguladığı ve köklü bir şekilde yerleştirmeye çalıştığı en önemli şeylerden biri, Müslümanlar ve diğer inançlara sahip insanlar arasındaki birlikte yaşama esaslarını, farklılık ilkesi zemininde sağlamlaştırmak ve doğal seyrinde güçlendirmektir. Ayrıca, farklı inançlara, mezheplere ve cemaatlere bağlı insanlar arasında var olan bu farklılığa saygı gösterme zorunluluğunu da vurgular. Öte yandan yakın-uzak, dost-düşman fark etmeksizin eşit derecede insan haklarını korumaya önem verir; çünkü herkes Allah'ın kuludur ve Allah'ın adaleti kullarının haklarının korunmasını gerektirir.

Bu çalışmanın amacı, İslam'ın, Müslümanlar ve diğerleri arasında birlikte yaşama temellerini nasıl yerleştirdiğini ve uyguladığını ortaya koymaktır. Bu konuyu geniş bir şekilde ele almak için, çalışmayı, “savaş zamanlarında birlikte yaşama temelleri” olarak belirledik; çünkü savaş zamanları, insanların öldürülmeye, zulüm görmeye ve baskı altında kalmaya maruz bırakıldıkları en şiddetli ve zorlu anlardır. Zira bu dönemlerde savaşanlar akıllarını ve insanlıklarını kaybederler. Ayrıca “savaş” kavramının gerçek anlamını bilmemekten veya İslam'a olan düşmanlık ve onu çarpıtma gayretlerinden dolayı onun maruz kaldığı pek çok suçlamalara karşı bu çalışma yapılmıştır. Çalışma, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Kuran'da savaş mefhumu, meşruiyeti, amacı ve Müslümanlar ile diğerleri arasındaki ilişkisinin doğası; ikinci bölümde savaşçı düşmanlarla birlikte yaşamın esasları; üçüncü bölümde ise barışçıl düşmanlarla birlikte yaşamının temelleri ele alınmıştır.

Araştırmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Kur'an'da savaşın; saldırıyı püskürtmek, İslam'a davetin devamlılığını sağlamak, din özgürlüğünü korumak ve mazlumlara destek olmak gibi haklı sebeplere dayandırılması öngörülmüştür. İslam dinine göre savaş, İslam düşmanlarının dayattığı bir zorunluluktur. İslam dininde savaş bir gaye değildir. Bunun yanı sıra çalışmada şu sonuçlara da ulaşılmıştır: Müslümanlarla başka dine mensup kişiler arasındaki ilişki, saldırganlık ve kavga temelleri üzerine değil, karşılıklı barış temeli üzerine kurulmuştur. Çünkü İslam'a göre esas olan barıştır, savaş ise istisnadır. İslam'ın savaş esirlerine karşı muamelesinde belirlediği yüce prensipler, tüm çağdaş uluslararası anlaşma ve sözleşmelerden önce gelmiştir. İslam hukuku aynı zamanda Müslüman savaşçıların savaş sırasında uyacağı kuralları da belirlemiş, sivilleri hedef almayı yasaklamış ve savaşçılar ile siviller arasında ayırım ilkesini oluşturmuştur. İslam, ibadet yerlerini ve ibadet edenleri korumak için yasalar koymuş ve onlara zorlama yapmadan kendi inançlarını sürdürme hakkı tanımıştır. İslam, zorunlu olmadıkça binalara, ağaçlara, mahsullere ve sosyal rolü olan kamuya ait ve kişisel mallara saldırıyı yasaklamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Savaş, Esaslar, Birlikte Yaşama, İnceleme.

Atıf / Cite as: Abdulkerim, Soliman. “Te'slü'l-Kur'an li Üsü't-Te'âyüşi Beyne'l-Müslimîne ve Ğayrihim fi Vakt'l-Kitâl “Dirâse mevzû'iyye tahliliyye””. *Apjir* 8/3 (Aralık 2024), 550-593.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايُشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

المقدمة

التَّعَايُشُ لغة: مشتقٌّ من العَيْشِ، فالعين والياء والشين أصلٌ يدلُّ على الحياة والبقاء، والعَيْشُ والمعيشة: ما تكون به الحياة من المطعم والمشرب ونحوهما، وعَايَشَهُ: عاشَ معه، وتَعَايَشُوا: عاشوا على الألفة والموَدَّةِ، وتَسَاكَنُوا فِي عَيْشِهِمْ: عاشوا مُجْتَمِعِينَ فِي وِثَامٍ وَسَلَامٍ، ومنه التَّعَايُشُ السِّلْبِيُّ وهو يَعْنِي التَّسَامُحَ وَالْمَسَالِمَةَ وَالتَّعَاوُنَ وَالْأُلْفَةَ بَيْنَ النَّاسِ بَرَعَمَ اِخْتِلَافِهِمْ فِي الدِّينِ وَالْمَذْهَبِ وَالْمِيُولِ، ووجود بيئته يسودها التعارف والتسامح بعيداً عن الحروب والعنف والإكراه^١.

التَّعَايُشُ اصطلاحاً: التعايُش اصطلاحاً من المفاهيم الحديثة التي كثر استعمالها مع ظهور الصراعات العالمية والإقليمية المختلفة وازدياد الصراع الطائفي والعرقي والمذهبي، وهو يعني "أن يعيش الرجل مع الخلق، فيسلم منهم ويُصْفُهُمْ من نفسه، فيلقى الله عز وجل وقد أدى إليهم حُقُوقَهُمْ، وسَلَمَ بِيَدِيهِ بَيْنَ ظَهْرَانِيهِمْ"^٢، أو هو "اتِّفَاقٌ طَرَفَيْنِ عَلَى تَنْظِيمِ وَسَائِلِ الْعَيْشِ - أَي الْحَيَاةِ - فِيمَا بَيْنَهُمَا، وَفَقِ قَاعِدَةٌ يُحَدِّدَانِهَا، وَتَمْهِيدُ السُّبُلِ الْمُؤَدِّيَةِ إِلَيْهِ، فَهُوَ عَمَلِيَّةٌ تَبَادُلِيَّةٌ مَعَ طَرَفٍ ثَانٍ، أَوْ مَعَ أَطْرَافٍ أُخْرَى، تَقُومُ عَلَى التَّوَافُقِ حَوْلَ مَصَالِحٍ، أَوْ أَهْدَافٍ، أَوْ ضُرُورَاتٍ مُشْتَرَكَةٍ"^٣، والتَّعَايُشُ فِي الْإِسْلَامِ هُوَ "التَّعَامُلُ مَعَ غَيْرِ الْمُسْلِمِ وَفَقِ الْحِكْمَةِ وَاللِّينِ وَالْمَعْرُوفِ، سِوَا فِي ذَلِكَ التَّعَامُلِ فِي

^١ ابن منظور، لسان العرب. تحقيق. عبد الله علي الكبير وآخرون (القاهرة: دار المعارف، بدون تاريخ)، ٤: ٣١٩٠، ابن فارس، مقاييس اللغة. تحقيق. عبد السلام هارون (بيروت: دار الفكر، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م)، ٤: ١٩٤، مجمع اللغة العربية بمصر. المعجم الوسيط (القاهرة: دار الشروق، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م)، ٦٣٩، ٦٤٠.

^٢ الموسوعة الإسلامية العامة، إشراف محمود حمدي زقزوق (القاهرة: المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية التابع لوزارة الأوقاف المصرية. ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م)، ٣٩٣.

^٣ التوبجي، الإسلام والتعايش بين الأديان في أُنْفِقِ الْقُرْنِ الْحَادِي عَشَرَ (منشورات المنظمة الإسلامية للتربية والعلوم والثقافة إيسسكو، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م)، ١٢.

الخطاب، أو في مطلق التَّصْرُفِ، وَفُق الصُّوَابِطِ الشرعيَّة، فإذا حاربَ أو اعتدى فَعَلَى المسلمين أن يُحاربوه وَيَزِدَّعوه".^٤.

الدراسات السابقة: اهتمت بعض الدراسات بمفهوم التعايش في الإسلام، منها:

١- التعامل مع غير المسلمين أصول معاملتهم واستعمالهم دراسةً فقهيةً، عبد الله بن إبراهيم الطريقي، القاهرة، دار الهدى النبوي، ط ١، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م.

٢- التعايش مع غير المسلمين وأثره في محاربة التطرف الفكري، بدرية عبد الله الغامدي، جامعة الأزهر، المجلة العلمية لكلية أصول الدين والدعوة بالزقازيق، مجلد ٣، عدد ٣، يوليو ٢٠٢٢م، صفحات (٦٢١ - ٦٧٦).

٣- التعايش السلمي في ضوء صلح الحديبية، السعيد شعبان الدسوقي إبراهيم، جامعة الأزهر، مجلة كلية أصول الدين والدعوة بالمنوفية، عدد ٤٢، يونيو ٢٠٢٣م، صفحات (١٢٥٢ - ١١٤٥).

وتحاول هذه الدراسة أن تكشف عن تأصيل الإسلام لأسس التعايش بين المسلمين وغيرهم في أوقات القتال، وقد جاءت الدراسة في أربعة مباحث على النحو الآتي:

المبحث الأول: مَفْهُومُ الْقِتَالِ فِي الْقُرْآنِ وَمَشْرُوعِيَّتُهُ وَمَقَاصِدُهُ وَطَبِيعَةُ الْعِلَاقَةِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ: وقد جاء في أربعة محاور على النحو الآتي:

الأول: معنى القتال: القتال لغة: الإماتة بضرب أو حجر أو سم أو علة، والمنية قاتلة، واصطلاحاً: ذهب الحنفية إلى أن القتال هو: بذل الوسع والطاقة بالقتال في سبيل الله - عز وجل - بالنفس والمال واللسان أو غير ذلك.^٦

^٤ عبد اللطيف بن إبراهيم الحسن، تسامح الغرب مع المسلمين في العصر الحاضر دراسة نقدية في ضوء الإسلام (الرياض: دار ابن الجوزي، ١٩٩٩م)، ٢٧.

^٥ الزبيدي، تاج العروس، مجموعة من المحققين (دار الهلال)، ٢: ٢٢٩.

^٦ الكاساني، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م)، ٩: ٣٧٦.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

وقد جاء عند المالكية أنه: قتال مسلم كافرا غير ذي عهد لإعلاء كلمة الله تعالى أو حضوره أو دخوله أرضه له^٧، وذهب الشافعية أن القتال هو: "قتال المشركين"^٨.
وعرّفه الحنابلة بأنه: قِتَالُ الْكُفَّارِ خَاصَّةً بِخِلَافِ الْمُسْلِمِينَ مِنَ الْبُغَاةِ وَقُطَاعِ الطُّرُقِ وَغَيْرِهِمْ، فَبَيِّنُهُ وَبَيِّنَ الْقِتَالَ عُمُومًا مُطْلَقًا^٩

الثاني: مشروعية القتال

لم يُؤَمَّرِ الْمُسْلِمُونَ فِي مَكَّةَ بِدَفْعِ الظُّلْمِ بِالْقِتَالِ، بَلْ كَانُوا يُؤَمَّرُونَ بِالصَّبْرِ وَالصَّفْحِ وَدَفْعِ الْأَذَى بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّى أَذِنَ اللَّهُ لَهُمْ بِالهِجْرَةِ إِلَى الْمَدِينَةِ، وَأَذِنَ لَهُمْ بِالْقِتَالِ، فَقَالَ اللَّهُ - تَعَالَى -: ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ. الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَادِمَتِ صَوَامِعُ وَبِيْعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾ (الحج: ٣٩ - ٤١).

فقد أعطت الآيات الكريمة المسلمين الإذن بالقتال، وعلّلت هذا الإذن بما حصل للمسلمين من الظلم وما أكرهوا عليه من الهجرة والخروج من الأوطان بغير حق، ثم بيّنت أن هذا الإذن موافق لما تقضي به سنة التدافع بين الناس حفظاً للتوازن، ورداً للطغيان، وتمكيناً لأرباب العقيدة والعبادة من أداء عباداتهم والبقاء على عقيدة التوحيد، وبيّنت أن الله - تعالى - لا ينصر إلا من ينصره ويتّقيه، فلا يتخذ القتال أداةً للتخريب والإفساد وإذلال الضعفاء، وإرضاء الشهوات والمطامع، وأنه لا ينصر إلا من إذا تمكّن

^٧ الخرخشي، الخرخشي على مختصر سيدي خليل وبها حاشية الشيخ علي العدوي (بيروت: دار صادر، بدون تاريخ)، ٣: ١٥٧

^٨ ابن الخطيب الشربيني، مغني المحتاج إلى معرفة ألفاظ المحتاج، تحقيق. محمد خليل عتيباني (بيروت: دار المعرفة)، ٤: ٢٧٥.

^٩ البهوتي، كشاف القناع على متن الإقناع، تحقيق. هلال المصليحي (دار الفكر، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م)، ٣: ٣٢.

في الأرض عمرها، وأطاع أمر الله فيها، وكان داعي خيرٍ ومعروفٍ لا داعي مُنكرٍ وفسادٍ والله يعلم المصلح من المفسد، ﴿وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾.

وقد اتفق المفسرون أنها الآيات التي أذن الله فيها للمسلمين بقتال من يقاتلهم، وهي كما يرى شيخ الأزهر محمود شلتوت: آية واضحة ليس فيها شائبة من شوائب الإكراه في العقيدة، وإنما هي على العكس تُقرّر أنّ التدافع بين الناس سنة من سنن الله الكونية لا بد منها في حفظ النظام، وبقاء الصلاح وال عمران لولاها لفسدت الأرض، وهُدّمت أماكن العبادة على اختلافها، وتباين ألوانها^{١٠}.

ثم نزل الأمر به في قوله - تعالى - : ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ. وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُم وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ. فَإِنِ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ. وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠ - ١٩٣)

فقد أمرت هذه الآيات المسلمين أن يقاتلوا في سبيل الله الذين يقاتلونهم، وأمرتهم بتسبُعهم وتشتيتهم كما شئتوهم من قبل، كما نهتهم في الوقت نفسه عن الاعتداء؛ لأنّ الإسلام جاء لإرساء العدلِ فالله لا يُحبُّ المعتدين، كما أنّ الآيات قرّرت الغاية التي تَضَعُ الحربُ عندها أوزارها وهي عَدَمُ الفِتْنَةِ في الدين.

وقد وضعت الآيات قِيُودًا على القتال زمانًا ومكانًا، فقد نصّ القرآن الكريم على عدم جواز سنّ القتال عند المسجد الحرام، إلا إذا سنّ المشركون على المسلمين القتال فيه، حيث تقول الآية: ﴿وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ﴾.

^{١٠} محمود شلتوت، القرآن والقتال (القاهرة: كتاب مجلة الأزهر، ١٤٣٥هـ)، ٢٧.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

الثَّالِثُ: مَقَاصِدُ الْقِتَالِ

لم يُشْرَعِ الْقِتَالُ فِي الْإِسْلَامِ حُبًّا فِي إِرَاقَةِ الدَّمَاءِ، وَلَا فَرْضًا لِلْإِسْلَامِ بِالْقُوَّةِ وَحَدِّ السِّيفِ، وَلَا لِاسْتِعْبَادِ الْأُمَّمِ غَيْرِ الْمُسْلِمَةِ وَإِذْلَالِهَا، وَلَا لِهَيْبَتِهَا لِنَهْبِ ثُرُوتِ بِلَادِ غَيْرِ الْمُسْلِمِينَ وَسِرْقَتِهَا كَمَا تَفْعَلُ بَعْضُ الدُّوَلِ مِمَّنْ يَدْعُونَ الْحَضَارَةَ وَيَرْفَعُونَ شِعَارَاتِ حَقُوقِ الْإِنْسَانِ، وَإِنَّمَا شُرِعَ الْقِتَالُ فِي الْإِسْلَامِ لِأَهْدَافٍ نَبِيلَةٍ، وَغَايَاتٍ سَامِيَةٍ، وَمَقَاصِدَ عُلْيَا يَسْعَى إِلَيْهَا، وَيُرْسَخُ لَهَا، وَمِنْهَا:

١- إِعْلَاءُ كَلِمَةِ اللَّهِ وَإِخْرَاجِ النَّاسِ مِنْ ظُلْمَةِ الضَّلَالِ إِلَى نُورِ الْهُدَايَةِ وَالتَّوْحِيدِ، وَتَحْلِيضِهِمْ مِنْ بَرَائِنِ الْعِبُودِيَّةِ لِغَيْرِ اللَّهِ وَإِرْجَاعِهِمْ إِلَى الْفِطْرَةِ السَّلِيمَةِ الَّتِي خَلَقَهُمُ اللَّهُ عَلَيْهَا، يَقُولُ تَعَالَى: ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (البقرة: ١٩٣).

٢- نُصْرَةُ الْمُسْلِمِينَ: فَالْإِسْلَامُ لَا يَقْبَلُ الظُّلْمَ وَلَا يُقْرُ الظَّالِمَ عَلَيْهِ، بَلْ يَضْرِبُ عَلَى يَدِهِ نُصْرَةً لِلْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالشُّيُوخِ، وَكَيْفَ الْعُدْوَانَ عَنْهُمْ، وَالذُّودَ عَنْ حُرْمَاتِهِمْ وَمَمْلَكَتِهِمْ، يَقُولُ تَعَالَى: ﴿وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا﴾ (النساء: ٧٥).

٣- الْحِفَاظُ عَلَى دَوْلَةِ الْإِسْلَامِ وَحِمَايَتِهَا وَحِمَايَةِ أَفْرَادِهَا وَرَدِّ الْعُدْوَانَ عَنْهَا، يَقُولُ تَعَالَى: قَوْلُهُ تَعَالَى -: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠).

٤- نَقْضُ الْأَعْدَاءِ لِلْمَعَاهِدَاتِ السَّلْمِيَّةِ أَوْ الْإِحْلَالَ بِشُرُوطِهَا أَوْ تَأْلِيْبُ الْخُصُومِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، يَقُولُ تَعَالَى فِي ذَلِكَ: ﴿وَإِن نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِّن بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ﴾ (التوبة: ١٢). كَذَلِكَ إِذَا تَبَيَّنَ لِلْمُسْلِمِينَ خِيَانَةُ الْعَدُوِّ وَإِعْدَادُهُ لَشَنْ هُجُومٍ عَلَى الْمُسْلِمِينَ أَوْ الْإِضْرَارِ بِهِمْ لِقَوْلِهِ تَعَالَى: ﴿وَإِنَّمَا تَخَافَنَ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةٌ فَانْبِذْ إِلَيْهِمْ عَلَى سَوَاءٍ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْخَائِنِينَ﴾ (الأنفال: ٥٨).

الرَّابِع: طَبِيعَةُ الْعِلَاقَةِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ مِنَ الْأُمَمِ: انقسم علماء المسلمين في تحديد طبيعة هذه العلاقة إلى فريقين أساسيين، وهما:

الفريق الأول: يرى أن طبيعة العلاقة بين المسلمين وغيرهم من الأمم مَبْنِيَّةٌ عَلَى المسالمة، فالإسلام هو دينُ السلام والتعايش، فهو يُقَرُّ حقوقَ الإنسان الدينيَّة والسياسيَّة والاجتماعيَّة والاقتصاديَّة وغيرها، ويحترم الاختلافَ ويؤكِّد فِطْرِيَّتَهُ فِي الإنسان، ولذلك أَكَّدَ كثيرٌ من العلماء قديمًا وحديثًا أَنَّ عِلَاقَةَ الْمُسْلِمِينَ بِغَيْرِهِمْ تَقُومُ عَلَى السلام والمسالمة كقاعدةٍ عامَّةٍ وأساسِيَّةٍ، ولا يَأْتِي الْقِتَالُ مَعَهَا إِلَّا اسْتِثْنَاءً مِنَ الْقَاعِدَةِ كما ذكر مالك والثوريُّ والأوزعيُّ والعز بن عبد السلام وابن تيمية وابن الجوزي، وابن رشد والكمال بن الهمام وغيرهم، فمن أقوال مالك: لا ينبغي لمسلم أن يهريق دمَهُ إِلَّا فِي حَقِّ، ولا يهريق دمًا إِلَّا بِحَقِّ^{١١}، وممَّا يَقُولُهُ الثوريُّ: الْقِتَالُ مَعَ الْمُشْرِكِينَ لَيْسَ بِفَرْضٍ إِلَّا أَنْ تَكُونَ الْبِدَايَةُ مِنْهُمْ^{١٢}، وَيَقُولُ الْعَزُّ بْنُ عَبْدِ السَّلَامِ: إِنَّ الْجِهَادَ لَا يَتَقَرَّبُ بِهِ إِلَى اللَّهِ مِنْ كَوْنِهِ إِفْسَادًا، وَإِنَّمَا يَتَقَرَّبُ بِهِ جِهَةً كَوْنَهُ وَسِيلَةً إِلَى دَرْءِ الْمَفَاسِدِ وَجَلْبِ الْمَصَالِحِ^{١٣}، يَقُولُ ابْنُ تَيْمِيَّةَ: وَالْكَافِرُ الْأَصْلِيُّ لَا يُقْتَلُ مِنْهُمْ إِلَّا مَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ الْقِتَالِ عِنْدَ جُمْهُورِ الْعُلَمَاءِ، وَكَمَا دَلَّتْ عَلَيْهِ السُّنَّةُ^{١٤}، وَقَالَ فِي مُؤَلَّفٍ آخَرَ "وَإِذَا كَانَ أَصْلُ الْقِتَالِ الْمَشْرُوعِ هُوَ الْجِهَادُ، وَمَقْصُودُهُ هُوَ أَنْ يَكُونَ الدِّينُ كُلَّهُ لِلَّهِ، وَأَنْ تَكُونَ كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا، فَمَنْ مَنَعَ هَذَا قُوتِلَ بِاتِّفَاقِ الْمُسْلِمِينَ، وَأَمَّا مَنْ لَمْ يَكُنْ مِنْ أَهْلِ الْمُمَانَعَةِ

^{١١} وهب الزُّحَيْلِي، الْعِلَاقَاتُ الدَّوْلِيَّةُ فِي الْإِسْلَامِ (دمشق: دار المكتبي، ط١، ١٤٢٠/٥١٤٢٠م)، ٢٨، وانظر أيضا: إحسان الهندي، الحرب والسلام في دولة الإسلام (دمشق: دار النمير، ط١، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م)، ١٢١.

^{١٢} السرخسي، شرح السير الكبير للشيباني، تحقيق. أبو عبد الله حسن محمد حسن إسماعيل الشافعي (بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٤١٧هـ/١٩٩٧م)، ١: ١٣١، باب الجهاد.

^{١٣} العز بن عبد السلام، قواعد الأحكام في مصالح الأنام، راجعه. طه عبدالرؤف سعد (القاهرة: مكتبة الكليات الأزهرية، ١٩٩١م)، ١: ١١٢.

^{١٤} ابن تيمية، قاعدة مختصرة في قتال الكفار ومهادنتهم وتحريم قتلهم لمجرد كفرهم، تحقيق. عبدالعزيز بن عبدالله بن إبراهيم الزبير آل حمد (الرياض: مكتبة الملك عبد العزيز، ط١، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م)، ٣٦.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

والمُقاتَلَة. فلا يُقتل عند جمور العلماء، إلا أن يُقاتل بقوله، أو فعله"^{١٥}، ويقول ابن الجوزي: "فرض القتال على المسلمين لمن قاتلهم دون من لم يقاتلهم، ومن هذا يظهر أن الجهاد لم يُسرَّع إلا دفاعاً عن النفس أو تأميناً للدعوة من أن تقف الفتنة في طريقها، ولم يجيء الإسلام معتدياً، بل نهى عن الاعتداء، وأمر بالجُئوح إلى السلم الذي اشتق منه اسمه"^{١٦}، ويقول ابن رُشد: "إذا حُيِّت أطراف المسلمين، وسدَّت تُغورُهُم، سقطَ فرضُ الجهادِ عن سائر المسلمين"^{١٧}، ويقول الكمال بن الهمام: "المقصود من القتال هو إخلاء العالم من الفساد، وإن قاتلنا المأمور جزاءً لقتال الأعداء، ومُسبَّب عنه"^{١٨}.

يُسْتَنْجَج من كلِّ هذا أنه لا يحقُّ للمسلمين شنُّ حربٍ ضدَّ الأمم الأخرى، إلا إذا بدأت هذه الأمم بالحرب ضدَّ المسلمين، يقول علي بن منصور في ذلك: "إنَّ الإسلامَ لا يُتْرَكُ الحربَ الهجوميةَ بقصد الفتح أو التوسُّع أو التسلُّط أو الاستعلاء، وقلنا إنَّ الحربَ المشروعة في الإسلام هي الحربُ الدِّفاعيةُ لِرَدِّ اعتداءٍ بدأ به العدوُّ، أو الدفاع عن حقٍّ ثابتٍ بمُقْتَضَى عَهْدٍ أو مُعَاهَدَةٍ نَقَضَها الخُصْمُ أو تأميناً للدعوة"^{١٩}.

إنَّ الحربَ في الإسلام تفرضُها الضرورةُ لمواجهة الخارجين عن نسق الحياة واتساقها، والداعين إلى استلاب حريَّات الناس واغتصاب حقوقهم، والراغبين في سيادة الظلم وإمحاء العدل، ومن ثمَّ فإنَّ الحربَ في الإسلام ليست نقيضاً للسلام، بل هي لفرض

^{١٥} ابن تيمية، السياسة الشرعية (الرياض: وزارة الشؤون الإسلامية، ١٤١٨هـ)، ٩٩-١٠٠

^{١٦} ابن القيم الجوزي، زاد المعاد في هدي خير العباد، تحقيق. عبد الرؤوف طه (القاهرة: مكتبة الحلبي، بدون تاريخ)، ٢: ٥٨.

^{١٧} الإمام مالك بن أنس، المدونة الكبرى ويليهما مقدمات ابن رشد (بيروت: دار الكتب العلمية، ط١، ١٩٩٤م)، ص ١٦٣

^{١٨} ابن الهمام، فتح القدير (بيروت: دار الفكر، ط٢، بدون تاريخ)، ٤: ٢٧٩.

^{١٩} علي بن منصور، شريعة الله وشريعة الإنسان (مصر: دار المعارف، سلسلة كتابك، كتاب رقم ٣)، ٥٢.

السلام؛ "فالسّلام هو القاعدة الدائمة، والحرب هي الاستثناء الذي يقتضيه الخروج على هذا التناسق المُمثّل في دين الواحد بالبغي والظلم أو بالفساد والاحتلال"^{٢٠}.

ويستدلُّ أصحابُ هذا الرأْيِ بآياتٍ من القرآن وأحاديثٍ من السُّنَّةِ وأقوالٍ من الأئمةِ والسَّلَفِ الصَّالحِ، وذلك كما يلي:

أولاً: الآيات القرآنيّة: ورد في القرآن الكريم الكثير من الآيات التي تدعو إلى السِّلْمِ وتحثُّ عليه، وتأمُرُ المسلمين إلى الجُنُوحِ إليه، وقد اتخذت هذه الآياتُ مجالين:

المجال الأول: في منهج القرآن في الدعوة إلى السلم والسلام، ومن الآيات الواردة في ذلك:

١- قوله - تعالى -: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ (البقرة: ٢٠٨).

٢- قوله - تعالى -: ﴿وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ (يونس: ٢٥).

٣- قوله - تعالى -: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (الأنفال: ٦١).

٤- قوله - تعالى -: ﴿فَإِنْ اغْتَرَزْتُمُوهُمْ فَلَمَّ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلْمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا﴾ (النساء: ٩٠).

المجال الآخر: في الإذن للمسلمين بالقتال الدفاعي فقط، ومن الآيات في ذلك:

٥- قوله - تعالى -: ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾ (الحج: ٣٩).

٦- قوله تعالى -: ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠).

^{٢٠} سيد قطب، السلام العالمي والإسلام (القاهرة: دار الشروق، ط ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م)، ٢٣.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

٧- قوله - تعالى - : ﴿لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ، إِنَّمَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَىٰ إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ (الممتحنة: ٨، ٩)

٨- قوله - تعالى - : ﴿فَإِنْ انْتَهَوْا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (البقرة: ١٩٢)

تدلُّ هذه الآيات التي استدللنا بها على سبيل المثال أنَّ السَّلام هو القاعدة القرآنيَّة في تعامل المسلمين مع غيرهم، وأنَّ الجُنُوحَ إلى السَّلام، وِعَدَمَ اللُّجُوءِ إلى القتال إلا دفاعًا عن النفس أو عن الدعوة الإسلاميَّة من الأمور التي أوجبها الله على المسلمين وألزمهم احترامها والتقيُّدَ بها.

الفريق الآخر: يرى أنَّ طبيعة العلاقة بين المسلمين وغيرهم مَبْنِيَّةٌ على القتال والحرب: فقد ذهب بعض علماء المسلمين إلى أنَّ العلاقة بين المسلمين وغيرهم تقوم على القتال؛ لأنَّ الإسلام هو الدين الخاتم، ولهذا يجب أن تكون الدعوة له قائمةً دائماً لكي يأخذ بها مَنْ يشاء متى يشاء من دون ضغطٍ أو إكراهٍ أو فِتْنَةٍ. والدعوة إلى الدين الإسلامي - عندهم - تقوم على أمرين: الأوَّل: اللسان عن طريق التُّصْحح والإرشاد والترغيب بالدخول في دين الله، والآخر: السَّنان عن طريق قتال كلِّ مَنْ يقف في سبيل الدعوة أو يُعَارِضُهَا ولا يقبل بحُكْمِ الله، وإخضاعه لقبول الحُكْمِ بشرع الله بالدخول في الإسلام أو بمهادنته للمسلمين ودفعه للجزية إذا شاء البقاء على ديانته.

وممَّن قال بذلك بعض الشافعيَّة الذين قالوا: "إنَّ الباعثَ على قتال الكُفَّار هو كُفْرُهُم والتمكينُ للدعوة الإسلاميَّة التي هي أمانة في عُنُقِ المسلمين، فإذا لم يُجِيبُوا الدعوة سَلْمًا وَجَبَ على المسلمين دعوتُهُم بالسيف وقتالهم"^{٢١}.

^{٢١} الشيرازي أبو إسحاق إبراهيم بن علي بن يوسف، المهتدب في فقه الإمام الشافعي (القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي، بدون تاريخ)، ٢: ٢٣١.

والكاساني (ت ٥٨٧هـ) الذي يرى أنّ "الدعوة دعوتان: دعوة بالبنان وهي القتال، ودعوة بالبيان وهو اللسان، وذلك بالتبليغ، والثانية أهونٌ من الأولى"^{٢٢}.

وابن عربي الذي يشرح تدرُّج الأمر الإلهي في الأمر بالقتال على أربع مراحل، فيقول: "فكُلُّ خُطْوَةٍ من هذه الخطوات الأربع فَسَحَّتْ التي قبلها حتى أصبح القتال في الإسلام يُساق به الناس إلى الإيمان رغم أنوفهم"^{٢٣}.

وابن قدامة (ت ٦٢٠هـ) حيث يقول: "ويُقَاتِلْ أهل الكِتَاب والمجوس حتى يسلموا أو يُعْطُوا الجزية"^{٢٤}، ومن الكُتَّاب المسلمين المعاصرين القائلين بهذا الرأي سيد قطب (ت ١٩٦٦م)^{٢٥}، وأبو الأعلى المودودي (١٩٠٣ - ١٩٧٩م)^{٢٦}.

وعبد الكريم زيدان الذي يقول في هذا: والحقيقة أنّ هذه المسألة واضحةٌ جدًّا لا يجوز الخلطُ فيها، فقتال المسلمين لأهل دار الحرب هو لإخضاعهم لسُلطان الدولة الإسلاميَّة السياسيِّ، وإجراء أحكام الشريعة الإسلاميَّة فيها، وليس المقصودُ منه أبدًا إجبارَ أيِّ فردٍ من أهل دار الحرب على تغيير ديانته أو عقيدته^{٢٧}.

وبناءً على ذلك فإنَّ القائلين بهذا الرأي يُؤيِّدون مشروعِيَّة الحرب الهجومِيَّة التي يمكن أن يقوم بها المسلمون ضدَّ الأمم الأخرى في مَوَاطِنِهَا وبُلْدَانِهَا إذا رفضت هذه الأمم الدُخُولَ في الإسلام أو عَقَدَ هُدْنَةٍ مع المسلمين ودفع الجزِيَّة، وقد استدلَّ أصحابُ هذا الرأي ببعض الآيات القرآنيَّة والأحاديث النبويَّة، ومن الآيات التي بنوا عليها موقفهم ما يلي:

^{٢٢} الكاساني علاء الدين أبو بكر بن مسعود الحنفي، بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع، تحقيق، علي محمد عوض وعادل أحمد عبد الموجود (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ٢، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م)، ٩: ٣٩٢.

^{٢٣} ابن عربي، أحكام القرآن، ٢: ٣٠٢.

^{٢٤} ابن قدامة المقدسي، المغني (القاهرة: مكتبة القاهرة، ١٣٨٩هـ/١٩٦٩م)، ٨: ٣٦٢.

^{٢٥} سيد قطب، معالم على الطريق (القاهرة: دار الشروق، ط ٦، ١٣٩٩هـ/١٩٧٩م)، ٥٩ وما بعدها.

^{٢٦} أبو الأعلى المودودي، الجهاد في سبيل الله (بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٩٨١م)، ٣٨.

^{٢٧} إحسان الهندي، الحرب والسلام في دولة الإسلام، ١٢٣.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

١- قوله - تعالى - : ﴿قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾ (التوبة: ٢٩).

٢- وقوله - تعالى - : ﴿وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَافَّةً وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ (التوبة: ٣٦).

٣- قوله - جل ثناؤه - : ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ﴾ (البقرة: ١٩٣).

٤- قوله - تعالى - : ﴿وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ﴾ (البقرة: ١٩١).

٥- قوله - تعالى - : ﴿كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (البقرة: ٢١٦).

٦- قوله - تعالى - : ﴿إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًّا عَلَيْهِ حَقًّا﴾ (التوبة: ١١١).

وفي رأيي أن هذه الآيات لا تُقَرُّ بأن العلاقة بين المسلمين وغيرهم قائمة على الحرب والقتال؛ لأنها في جملتها استعملت الأمر من الفاعل الرباعي (قاتلوا) الذي يُفيد المشاركة في القتال، بمعنى أن هذا الأمر بالقتال هو ردُّ فعلٍ لحماية المسلمين من هجوم أعدائهم عليهم، وليس أمرًا من الله بهجوم المسلمين على غيرهم بدون سبب، كما أن القتال في الإسلام ليس دافعهُ الكفر؛ فالإسلام أقرَّ بحريَّة العقيدة، ولكنَّ القتال في الإسلام فُرِضَ لحفظ النفس والوطن والمستضعفين، ولتقوية المجتمع الإسلامي حتى لا يتجرأ عليه أعداؤه.

وما تميل إلى نفسي ويترجح لديها هو رأي الفريق الأوَّل الذي يرى أن طبيعة العلاقة بين المسلمين وغيرهم من الأمم مَبْنِيَّة على المسالمة، وليست مَبْنِيَّة على الحرب

والقتال؛ لأنّ هذا ممّا يتوافق وسماحة الإسلام، وتأصيله لمبدأ حرّية العقيدة، واحترام حقّ العباد في إقامة شعائرهم، ولو كان القتال والحرب هو القاعدة في التعامل مع غير المسلمين لمّا كان للآيات التي تدعو لحرّية العقيدة فائدة؛ فالقتال في الإسلام ضرورة وليست هدفاً، ومن ثم فالسلام هو الأصل في التعامل مع غير المسلمين ما لم يتعرّضون للمسلمين بسوء.

المبحث الثاني: أسس التعايش مع الأعداء المقاتلين، وعرض لثلاثة مطالب هي: حقوق العدو المقاتل، وحقوق الجريح، وحقوق الأسير.

أولاً: حقوق العدو المقاتل

من المفاهيم المغلوطة عن الإسلام اتهامه بالعداوة والكراهية لغير مُعْتَبِقِيهِ والافتراء عليه بأنّه دينٌ يزدرى مَنْ يُخَالِفُهُ ويحتقره ويُجِلُّ دمه وماله وعرضه، وتصويره بأنه سيفٌ مُصلَّتٌ على رؤوس العباد، والحقيقة أنه لا يوجد دينٌ احترم الإنسان واحترم حرّيته في العقيدة وأعلى من شأن قيمة التعايش بين المختلفين في العقيدة والمذهب والفكر مثلما فعل الإسلام، وإنّ استغلال بعض أعداء الإسلام وضعاف الفهم والمتشددّين لآيات القتال لتأكيد النزعة الانتقاميّة في الإسلام يخالف الحقيقة تماماً، ويخالف الأوامر القرآنيّة الواضحة في الرحمة والتسامح والعفو والمغفرة وحفظ حقوق الناس.

إنّ آيات القتال في جوهرها دعوة إنسانيّة للحفاظ على الأوطان والإنسان ضدّ الطغاة والظالمين الذين يستحلّون حقوق البلاد والعباد ويغيرون على المستضعفين في الأرض ويقفون دون نشر العدالة واحترام الحرية العقديّة للإنسان، ولما كان القتال من الأمور القاسية على البلاد والعباد؛ لأنه يزهق الأرواح ويدمر الثروات ويخرب البلاد وضع له الشارح ضوابط ليحقّق أهدافه، ولا يتعدّى إلى الجور على الآخرين.

يرفع الإسلام شعار الأخوة الإنسانيّة والرحمة في كلّ الأوقات، حتى في أوقات القتال فعلى الرغم من صعوبتها وشدتها وضرورتها فإنّه لم يتخلّ عن مبادئ الأخوة وأسس الرحمة ووشائج الإنسانيّة، بل ظلّ محافظاً على قيمه وأخلاقيّاته النبيلة في نبذ الخسّة والخيانة وفي التمسك بمكارم الأخلاق وكلّ ما من شأنه المحافظة على تكريم الإنسان

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

الذي جاء الإسلام من أجله، وقد راعى الإسلام ذلك قبل القتال وأثناء القتال وبعد القتال:

أولاً: قبل القتال: إذا غابت الثقة بين المسلمين وغيرهم، وساءت العلاقة بينهم وتحققت دوافع القتال، وأخذ الحاكم قراراً مقاتلة العدو، فإن هناك بعض الضوابط يجب على المسلمين التزامها، منها:

١- أن يكون القتال في سبيل الله كما جاء في الآيات التي استشهدنا بها من قبل، ولقول رسول الله ﷺ: "انطلقوا باسم الله وبالله وعلى ملة رسول الله" ^{٢٨}. فالقتال في الإسلام لا تحركه الأحقاد، ولا يدفع إليه الهوى، ولا يهدف إلى مصالح شخصية أو دنيوية، بل دافعه الأول هو الانتصار للإسلام ولمبادئه الشرعية والإنسانية.

٢- إبلاغ العدو بمضمون الدعوة الإسلامية، سواء بلغتهم أم لا؛ للتعرف على مبادئ عقيدة الإسلام، وترك الفرصة لإمكانية قبول العدو لما يدعو إليه المسلمون، أو قبوله بالمعاهدة السلمية لتوفير الأمن والسلام وتحقيق الاستقرار في العلاقات بين الأمم، وقد قال عبد الله بن عباس في ذلك: "ما قاتل رسول الله قوماً قط إلا دعاهم" ^{٢٩}.

وأوصى الرسول ﷺ معاذ بن جبل وصحابه حينما أرسلهم إلى اليمن قائلاً: "لا تُقاتلوهم حتى تدعوهم، فإذا أبوا فلا تقاتلوهم حتى تدعوهم، فإن أبوا فلا تقاتلوهم حتى يبدؤوكم، فإن بدؤوكم فلا تقاتلوهم حتى يقتلوا منكم قتيلاً، ثم أروهم ذلك، وقولوا

^{٢٨} أبو داود سليمان بن الأشعث، سنن أبي داود، تحقيق. شعيب الأرنؤود ومحمد كامل قره بللي (بيروت: دار الرسالة، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م)، ٤: ٢٥٦ كتاب الجهاد، باب دعاء المشركين، حديث رقم ٢٦١٤.

^{٢٩} ابن حجر العسقلاني، المطالب العالمة بزوائد المسانيد الثمانية، تحقيق، جمال بن فرحات صاولي (الرياض: مكتبة دار العاصمة، ط ١، ١٤١٩هـ/١٩٩٨م)، ٩: ٤١٢، باب الدعوة قبل القتال، حديث رقم ٢٠١٨، وشمس الدين السرخسي، المبسوط (بيروت. دار المعرفة. بدون تاريخ)، ١٠: ٣٠، ورؤي مثل هذا الحديث عن عطاء بن يسار، ولكن كانت الوصية لعلي رضي الله عنه انظر: محمد بن أحمد السرخسي، شرح السير الكبير، ١: ٥٨.

لهم: هل إلى خيرٍ من هذا السبيل؟ فَلَأَنْ يَهْدِيَ اللهُ عَلَى يَدَيْكَ رَجُلًا وَاحِدًا خَيْرٌ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ وَغَرِبَتْ"^{٣٠}.

وعن عبد الرحمن بن عائد قال: كان رسول الله ﷺ إذا بعث بعثا قال: "تَأَلَّفُوا النَّاسَ، وَتَأَنَّنُوا بِهِمْ، وَلَا تُغَيِّرُوا عَلَيْهِمْ حَتَّى تَدْعُوهُمْ، فَمَا عَلَى الْأَرْضِ مِنْ أَهْلِ بَيْتٍ: مِنْ مَدْرٍ وَلَا وَبَرٍ أَنْ تَأْتُونِي بِهِمْ مُسْلِمِينَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ تَأْتُونِي بِأَبْنَائِهِمْ وَنِسَائِهِمْ وَتَقْتُلُوا رَجَالَهُمْ"^{٣١}.

ثانيا: أثناء القتال: يجب على المقاتلين المسلمين حال التحام القتال وفي أثناء المعركة الثبات أمام عدوهم لقول الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ (الأنفال: ٤٥)، وعلى الرغم من دعوة القرآن المسلمين إلى الاستعداد للعدو والثبات أمامهم في القتال، فإنه في الوقت نفسه رَسَّخَ لقيم نبيلة ومبادئ سامية للمقاتل المسلم الشريف دعاه إليها وألزمه بها، منها:

١- عدم استعمال الآلات والوسائل القتالية الأشد فتكاً إذا ما أمكن تحقيق الأهداف بالآلات والوسائل الأخف؛ لأنه إفسادٌ في غير محلِّ الحاجة، كما قال الكمال بن الهمام^{٣٢}.

٢- لا يجوز التمثيل بالجثث وتشويه الموتى من العدو، ولا يجوز الغدر والخيانة لقول النبي: "اغزوا - أي حاربوا - ولا تغلّوا ولا تغدروا، ولا تمثّلوا"^{٣٣}.

^{٣٠} السرخسي، المبسوط، ١٠: ٣١.

^{٣١} ابن حجر العسقلاني، المطالب العالمة بزوائد المسانيد الثمانية، ٩: ٤١٥، حديث رقم ٢٠١٩. البرهان فوري، كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، ضبط وتصحيح. بكرى حياتي وصفوة السقا (بيروت: مؤسسة الرسالة، ط ٥، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م)، ١: ٤٣٧، حديث رقم ١١٣٠٠.

^{٣٢} فتح القدير، ٤: ٢٨٦، والمودودي، الأحكام السلطانية، ٤٩.

^{٣٣} أحمد بن حنبل، المسند، تحقيق. شعيب الأرنؤود (بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ)، ٤: ٤٦١، وأيضا أخرجه أبو داود، سنن أبي داود، تحقيق، شعيب الأرنؤود، ٤: ٢٥٥، ٢٥٦، حديث رقم ٢٦١٣.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

٣- كذلك لا يجوز تحريق أحد من الأعداء بالنار، لا حيًّا ولا ميتًّا، لقوله ﷺ: "إِنِّي أَمَرْتُكُمْ أَنْ تَحْرَقُوا فَلَانًا وَفَلَانًا، وَإِنَّ النَّارَ لَا يُعَذِّبُ بِهَا إِلَّا اللَّهُ، فَإِنْ وَجَدْتُمُوهُمَا فَاقْتُلُوهُمَا"^{٣٤}، ولقوله ﷺ: "لَا تُعَذِّبُوا عِبَادَ اللَّهِ بِعَذَابِ اللَّهِ"^{٣٥}.

٤- النهي عن الاعتداء بغير حق لقوله - تعالى - : ﴿وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يَفْتَالُونَكُمُ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ﴾ (البقرة: ١٩٠)، وقوله - تعالى - : ﴿وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ فَإِنْ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ﴾ (البقرة: ١٩٣).

٥- إنصاف العدو: العدل هو أساس الحكم في الإسلام وأساس التعامل مع الآخرين بما فيهم الخصوم والأعداء في وقت السلم والحرب، وفي ذلك يقول - تعالى - : ﴿الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ﴾ (البقرة: ١٩٤). وقد قال الإمام محمد عبده في تفسير هذه الآية: "إن الله قد بيّن قاعدة عظيمة معقولة وهي: أن الحرمات - أي ما يجب أن يحترم ويحافظ عليه - يجب أن يجري عليه القصاص والمساواة"^{٣٦}.

٦- الوفاء بالعهد: فقد حرص النبي على الوفاء بالعهد مع العدو في أخرج الظروف حتى أنه رد المسلمين عن المدينة وفاء بالعهد.

٧- الجنوح للسلام إذا جنح إليه العدو وكان جادا وصادقا في جنوحه للسلام؛ لأن السلام العادل الذي يحفظ حقوق المسلمين هو الهدف من القتال، وقد قال - تعالى -

^{٣٤} البخاري، الصحيح (باكستان: طبعة البشرى. ١٤٣٧هـ/٢٠١٦م) كتاب الجهاد والسير. باب لا

يُعَذِّبُ بِعَذَابِ اللَّهِ، حديث رقم ٣٠١٦.

^{٣٥} البخاري، الصحيح، ٢: ١٤١٣، حديث رقم ٣٠١٧.

^{٣٦} محمود محمد عمارة، الجهاد مفهومه وضوابطه (القاهرة: الأزهر الشريف، سلسلة البحوث الإسلامية، ط ١، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م)، ٣٧.

في ذلك: ﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾
(الأنفال: ٦١).

ثانيا: حقوق جرحى العدو أثناء القتال

هناك اتفاق بين فقهاء المسلمين على تحريم قتل المدنيين من الصبيان والنساء والصبيان والشيوخ أثناء الحرب؛ لأن الموجب للقتل في وقت القتال في شريعة الإسلام هو القتال، ولذا كان تحريم الإجهاز عليه أولى في التحريم؛ لأنه اجتمع مع عدم القتال الضعف بسبب الجرح، في حين أنهم اختلفوا في حكم الإجهاز^{٣٧} على جرحى العدو المقاتلين أثناء الحرب، وفي الآتي عرض لأقوال الفقهاء في معاملة الأسرى والترجيح بينها.

أولاً: أقوال الفقهاء في معاملة الجرحى: انقسم الفقهاء في القول بالإجهاز على جرحى المقاتلين من العدو أثناء القتال إلى فريقين:

الأول: يقول بجواز الإجهاز على جرحى العدو المقاتل في وقت القتال، وبه قالت المالكية والشافعية والرواية الصحيحة عند الحنابلة^{٣٨}.

الآخر: يقول بتحريم الإجهاز على جرحى العدو المقاتل في وقت القتال، وبه قالت الحنابلة في الرواية الثانية، وقال به من المعاصرين سيد سابق^{٣٩}.

أدلة القول الأول: استدل المجيزون بالإجهاز على جرحى العدو المقاتل في وقت القتال بأدلة من السنة والأثر والمعقول.

^{٣٧} الإجهاز هو تميم قتل الجريح استعجالاً لموته. انظر: محمد رؤاس قلعه جي، معجم لغة الفقهاء (بيروت. دار الفنائس. ط ١. ١٤١٦هـ/١٩٩٦م)، ٤٢.

^{٣٨} ابن قدامة المقدسي، المغني، تحقيق. محمود عبد الوهاب فايد وعبد القادر أحمد عطا (القاهرة: مكتبة القاهرة، ط ١، ١٣٨٩هـ/١٩٦٩م)، ٢٢٥:٩.

^{٣٩} ابن قدامة المقدسي، المغني، ٢٢٥:٩، والسيد سابق، فقه السنة (القاهرة: دار الحديث، بدون تاريخ)، ٣: ٦٠.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

١- من السنة: ما رواه ابن مسعود حيث قال: وَجَدْتُ أَبَا جَهْلٍ، لَعَنَهُ اللَّهُ، فِي قَتْلِي بَدْرٍ وَبِهِ رَمَقٌ فَحَزَزْتُ رَأْسَهُ، فَجِئْتُ بِهِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَقُلْتُ: هَذَا وَالَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَأْسُ أَبِي جَهْلٍ، فَقَالَ: "هَذَا وَالَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَأْسُ أَبِي جَهْلٍ؟"، قَالَ: وَكَأَنْتَ يَمِينُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، قُلْتُ: نَعَمْ، فَوَضَعْتُهُ بَيْنَ يَدَيْهِ فَحَمِدَ اللَّهُ^{٤٠}.

فقد أعلن ابن مسعود أنه أجهز على أبي جهل وهو جريح في حضرة الرسول ﷺ ولم ينكر النبي ﷺ ذلك، فدل على جوازه.

ما رواه محمد بن عمرو وهو الواقدي حيث قال: إِنَّ مُحَمَّدَ بْنَ مَسْلَمَةَ ضَرَبَ سَاقِي مَرْحَبٍ فَقَطَعَهُمَا، فَقَالَ مَرْحَبٌ: أَجْهَزْ عَلَيَّ يَا مُحَمَّدُ، فَقَالَ مُحَمَّدٌ: ذُقِ الْمَوْتَ كَمَا ذَاقَهُ أَخِي مَحْمُودٌ، وَجَاوَزَهُ، فَمَرَّ بِهِ عَلَيَّ فَضَرَبَ عُنُقَهُ وَأَخَذَ سَلْبَهُ، فَاخْتَصَمَا إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِي سَلْبِهِ، فَقَالَ مُحَمَّدٌ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، وَاللَّهِ مَا قَطَعْتُ رِجْلَيْهِ وَتَرَكْتُهُ إِلَّا لِيَذُوقَ الْمَوْتَ، وَقَدْ كُنْتُ قَادِرًا أَنْ أَجْهَزَ عَلَيْهِ، فَقَالَ عَلَيٌّ: صَدَقَ، ضَرَبْتُ عُنُقَهُ بَعْدَ أَنْ قَطَعَ رِجْلَيْهِ، فَأَعْطَى رَسُولُ اللَّهِ ﷺ سَلْبَهُ مُحَمَّدَ بْنَ مَسْلَمَةَ سَيْفَهُ وَدِرْعَهُ وَمَغْفَرَهُ وَبَيَّضَتَهُ^{٤١}.

ما رواه ابن مسعود: "أن النساء كُنَّ يَوْمَ أُحُدٍ خَلَفَ الْمُسْلِمِينَ، يُجْهَزْنَ عَلَى جَرْحِي الْمَشْرِكِينَ"^{٤٢}. وفي الحديثين دلالة على جواز الإجهاز على جرحى الأعداء في وقت القتال.

٢- من الأثر: ما أثبتته ابن سيرين عن الزبير حيث قال: كَانَ الرَّبِيعُ يُتَّبِعُ الْقَتْلَى يَوْمَ الْيَمَامَةِ، فَإِذَا رَأَى رَجُلًا بِهِ رَمَقٌ أَجْهَزَ عَلَيْهِ^{٤٣}، وهو أثرٌ كاشفٌ صراحة صريح عن جواز الإجهاز على جرحى العدو في وقت القتال.

^{٤٠} ابن هشام، السيرة النبوية، تحقيق. مصطفى السقا وآخران (بيروت: دار إحياء التراث العربي، بدون تاريخ)، ٢: ٢٨٧-٢٨٩.

^{٤١} البيهقي، السنن الكبرى، تحقيق. محمد عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ٢، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م)، أبواب الأنفال، باب السلب للقاتل، ٦: ٥٠٤، حديث رقم ١٢٧٧٩.

^{٤٢} أحمد بن حنبل، مسند الإمام أحمد، ٤: ٤١٤، وقال عنه أحمد: إسناده صحيح.

٣- من المعقول: قد يمثل عدم الإجهاز على جرحى المقاتلين من العدو، وتركهم أحياء خطراً يضرُ المسلمين ويُقوّي أعداءهم^{٤٤}.

أدلة القول الثاني: أمّا القائلون بتحريم الإجهاز على جرحى العدو في وقت القتال، فقد استدلُّوا بأدلة من السنة والمعقول:

١- من السنة: ما رواه حصين عن النبي ﷺ أنه قال يوم فتح مكة: "أَلَا لَا يُقْتَلُ مُدْبِرٌ، وَلَا يُجْهَزُ عَلَى جَرِيحٍ، وَمَنْ أَعْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ"^{٤٥}، وفي الحديث دلالة صريحة على عدم جواز الإجهاز على جرحى العدو في وقت القتال.

ما رواه ابن عمر عن النبي ﷺ أنه قال: قال رسول الله ﷺ لعبد الله بن مسعود: "يَا ابْنَ أُمَّ عَبْدَ أَتَدْرِي مَا حُكْمُ اللَّهِ فِي مَنْ بَعَى مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ؟" قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: "لَا يُجْهَزُ عَلَى جَرِيحِهَا، وَلَا يُقْتَلُ أَسِيرُهَا، وَلَا يُطَلَّبُ هَارِبُهَا، وَلَا يُقَسَّمُ فِيهَا"^{٤٦}، وفي الحديث دلالة صريحة على عدم جواز الإجهاز على جرحى البغاة الظالمين، وهذا بالتأكيد إذا أمنَّا بغيهم وعدم عودتهم إلى القتال.

وفي فتح مكة وهو متأخر نهى النبي ﷺ أصحابه أن يتعرَّضوا لأهل مكة في أنفسهم أو أموالهم، ونادى مناديه: "أَلَا لَا يُجْهَزَنَّ عَلَى جَرِيحٍ، وَلَا يُتْبَعَنَّ مُدْبِرٌ، وَلَا يُقْتَلَنَّ أَسِيرٌ، وَمَنْ أَعْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ"^{٤٧}

٢- من المعقول: القتال كعملية جراحية لا يجب أن يتجاوز حدود موضع المرض بمكان^{٤٨}، وبالتالي فلا يجوز الإجهاز على جرحى الأعداء.

^{٤٣} ابن ابي شيبة، المصنف، تحقيق. أبو محمد أسامة بن إبراهيم بن محمد (القاهرة: دار الفاروق الحديثة، ط ١، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م)، ١١: ١٥٦، حديث رقم ٣٣٨٥٢.

^{٤٤} ابن قدامة المقدسي، المغني، ٩: ٢٢٥.

^{٤٥} ابن أبي شيبة. المصنف، ١١: ١٥٥، حديث رقم ٣٣٨٤٩.

^{٤٦} البزار، مسند البزار. تحقيق. عادل بن سعد (المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم، ط ١، بدون تاريخ)، ١٢: ٢٣١، حديث رقم ٥٩٥٤.

^{٤٧} أبو عبيد القاسم بن سلام، الأموال، تحقيق. أبو نس سيد رجب (القاهرة: دار الهدى، ط ١، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م) / ١: ١٢٩.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

ثانياً: الترجيح ومسوغاته: ممّا تقدّم عرضُهُ من آراء العلماء حول جواز الإجهاز على جرحى العدو في وقت القتال أو منعه، يتبيّن أنّ الأصل في هذه المسألة هو عدم جواز الإجهاز على جرحى العدو في القتال، إلا أنّه يُمكن أن يُستثنى من ذلك حالات ترجع إلى أسباب داعية إلى القول بجواز الإجهاز عليهم، ومن مسوّغات ترجيح عدم قتل الجرحى الآتي:

١- أن يكون الجريح ما يزال قادراً على قتال المسلمين غير عاجزٍ عن ذلك، فهذه الحالة تُوجب الإجهاز عليه؛ لأنّ جُرحه لم يمنعه من مواصلة القتال، ولم يُخرجهُ تصنيف الأعداء المقاتلين.

٢- إذا وُجدت ضرورةٌ يحمي بها المسلمون أنفسهم من قوّة الأعداء، مثل أن يكون الأعداء في حالة قوّة والمسلمون في حالة صغفٍ، وأن يُؤدّي قتل هؤلاء الجرحى إلى الفتّ في معنويّات أعدائهم، ونشر حالة من الخوف والهيبة من المسلمين.

٣- كون القتال في الإسلام فرض دفاعاً لا اعتداءً، ومن ثمّ انتفت علة قتل الجرحى.

٤- القتال في الإسلام فرضته الضرورةٌ ولذلك يجب أن يُقدّر بقدره، وإطلاق جواز قتل جرحى الأعداء فيه تجاوزٌ لقواعد إنسانيّة أسّسها الإسلام.

٥- إنّ منع قتل الجرحى في أوقات القتال حُكّم في غاية الإنسانيّة، وهو ما جاء الإسلام لإرساء دعائمه بين الناس كافةً؛ لأنّ الإسلام دين الإنسانيّة وخاتمها، وبناء عليه فإنه يجب أن نحفظ حقوق الجريح، ونحميه، ونضمّد جُرحه، ثمّ يُؤخذ كأسيرٍ.

٦- إنّ عدم جواز الإجهاز على الجرحى في وقت القتال يتناسب مع روح الإسلام ومبادئه ومقاصده التي تُكرّم الإنسان، وتُقرُّ بحقوقه بغضّ النظر عن دينه ومذهبه وعرقه.

٤٨ السيد سابق. فقه السنة، ٣: ٦٠.

ثالثا: حقوق الأسرى

أولاً: تعريف الأسرى: يقصد بأسرى الحرب في الشريعة الإسلامية المقاتلون من الكفار إذا ظفر المسلمون بأسرهم أحياء، أي أولئك القادرون على القتال من الرجال الذين اشتركوا بالفعل بالأعمال العدائية ضد الدولة الإسلامية، وهذا التعريف لا يشمل المرأة المقاتلة، ويفرق الفقهاء في تعريف الأسرى بين الرجال والنساء، فإن كانوا من الرجال سمو أسرى وإن كانوا من النساء والأطفال سمو "سبيًا"^{٤٩}.

ثانياً: مشروعية الأسر في الإسلام: والأسر مشروع في الشريعة الإسلامية، قال تعالى: ﴿وَخُذُوهُمْ وَأَحْضُرُوهُمْ﴾ (التوبة: ٥)، وقال تعالى: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّىٰ إِذَا أَثَخْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فِيمَا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً حَتَّىٰ تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا﴾ (محمد: ٤).

والأسر حالة مؤقتة تتعلق بأشخاص وقع القبض عليهم أحياء أثناء القتال، فقد شجّع الإسلام على تحرير الأسرى وأمر بتمكينهم من افتداء أنفسهم، وأمر بتمكينهم من افتداء أنفسهم بنشر المعرفة، والمساهمة في محو الأمية في ذلك الوقت، وهذا دليل على احترام الإسلام للأسرى وتكريمه لهم^{٥٠}.

ثالثاً: تدرُّج الموقف القرآني في التعامل مع الأسرى: وقد عرض القرآن حالة أسرى الحرب ومصيرهم في ثلاث مناسبات: الأولى في الأنفال في قوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أُسْرَىٰ حَتَّىٰ يُثَخِّنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. لَوْلَا كِتَابٌ مِّنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾ (الأنفال: ٦٧، ٦٨)، وقد نزلت هاتان الآياتان في أسرى غزوة بدر وهي أول حرب فعلية وقعت بين المسلمين والكفار، وقد ظهر فيها حالة من التردُّد بين النبي وصحابته الكرام في التعامل الأمثل مع الأسرى، فقد اختلف الصحابة - في غياب وجود نص قرآني في ذلك -

^{٤٩} محمد زوّاس قلعه جي، موسوعة فقه عبد الله بن عباس (مكة المكرمة: جامعة أم القرى، معهد البحوث العلمية، بدون تاريخ)، ١: ١٧٤.

^{٥٠} عبد السلام محمد الشريف، الحقوق الإنسانية لأسرى الحرب في الإسلام، المجلة الدولية للصليب الأحمر، عدد ١٩٥، مايو - يونيو ١٩٩١م، ٧.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

فأشار بعض الصحابة على النبي أن يحتفظ بهم، ويطلب فدية عنهم في وقت لاحق، بينما ذهب عمر بن الخطاب - رضي الله عنه - إلى إعدام الأسرى، وقد قرّر النبي بأخذ رأي الأغلبية نزولاً على مبدأ الشورى، وقد أعقب ذلك نزول آيات تدعو إلى التشدد في التعامل مع الأسرى في قوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يَكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُشْخَنَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (الأنفال: ٦٧)، ويمكن ربط هذا التشدد في قتل الأسرى بالواقعة وبكفار قريش وبخلق حالة من الترهيب لكل من يفكر أن يتجرأ على المسلمين.

ودليل ذلك تطور الموقف القرآني في المناسبة الثانية التي خيّرت المسلمين قادة وجنوداً بالنظر إلى المصلحة في التعامل مع أسرى العدو في القتال في قوله تعالى: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثَخْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَتَاقَ فَإِمَّا مَأْبُودٌ وَإِمَّا فَدَاءٌ حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ وَلَوْ يَشَاءُ اللَّهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ وَلَكِنْ لِيَبْلُوَ بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَلَنْ يُضِلَّ أَعْمَالَهُمْ﴾ (محمد: ٤)، فقد أصبح هناك ثلاثة طرق للتعامل مع أسرى الحرب: القتل، المن، الفداء، وهو ما يعني أن الشارع يعدّ وسائل الرحمة بالأسرى، ويضيق حلّ القتل إلا في الضرورة التي تقدر بقدرها.

ثم جاءت المناسبة الثالثة في قوله تعالى: ﴿فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْضَرُوهُمْ وَأَقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ إِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾ (التوبة: ٥) فقد جاء الأمر في التعامل مع الأسرى في عبارات أكثر دقةً وتحديداً، فلم تذكر الآية القتل، وإنما اقتصر على الأخذ والحصص وتخيير الأسير في تحديد مصيره.

رابعاً: حقوق الأسير في الفقه الإسلامي

أولاً: موقف الفقهاء من حقوق الأسرى: يوجد اتفاق بين الفقهاء حول صلاحية الإمام في التعامل مع أسرى العدو، وهو في ذلك مُخَيَّرٌ بين أمورٍ عدّة، يجب عليه أن يختار

من بينها ما هو أصلح وأنفع للمسلمين^{٥١}، ولكن هؤلاء الفقهاء قد اختلفوا في قتل الأسرى. هل هو داخل في خيارات الحاكم أم لا؟ وقد انقسموا في ذلك إلى فريقين: الأول: يُجيز قتل أسرى العدو بعد القتال إذا كان في قتلهم منفعة للمسلمين، وهو ما قال به كلُّ من الحنفية والمالكية والشافعية والحنابلة^{٥٢}، والفريق الآخر يقول بعدم جواز قتل أسرى العدو بعد القتال، وأن على الإمام أن يختار بين المَنِّ أو الفداء، وقد قال به الحسن البصري وعطاء^{٥٣}.

ويستدل أصحاب الفريق الأول القائل بجواز قتل أسرى العدو بعد انتهاء القتال، بأدلة من القرآن والسنة والأثر والمعقول:

١- أدلة القرآن: منها قوله تعالى: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ﴾ (التوبة: 5). فالآية تُجيز وتدُلُّ دلالة واضحة على قتل المشركين، سواء أكانوا أسرى أم لا.

ومنها قوله تعالى: ﴿فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْأَعْنَاقِ﴾ (الأنفال: 12) وهذا النوع من ضرب الأعناق لا يكون إلا بعد الأسر كما يرون؛ لأن الضرب فوق الأعناق هو الإبانة من المفصل، وهو ما يصعب في أثناء القتال، لذا دُلَّ على جواز قتل الأسرى^{٥٤}.

٢- من السنة: ورد في السنة ما يدل على إمكانية قتل الأسرى، ومنها أن النبي ﷺ قتل عقبة بن أبي مُعيط والنضر بن الحارث وقتلها بعد أن أسرها يوم بدر^{٥٥}.

ومنها قول الرسول ﷺ: "لو نزل من السماء عذابٌ ما نجا منه إلا عمرٌ، كان يقول: اقتل ولا تأخذ الفداء، وكان سعد بن معاذ: يقول اقتل ولا تأخذ الفداء"^{٥٦}. وقد كان هذا

^{٥١} السرخسي، المبسوط، ١٠: ٦٤.

^{٥٢} السرخسي، المبسوط، ١٠: ٦٤.

^{٥٣} الغنوجي، الروضة الندية شرح الدرر البهية، تحقيق. محمد صبحي حسن حلاق (الرياض: مكتبة الكوثر، ط ٢، ١٣/٥١٤١٣/١٩٩٣م)، ٢: ٧٤٨.

^{٥٤} الكاساني، بدائع الصنائع، ٩: ٤٨١.

^{٥٥} البيهقي، معرفة السنن والآثار، ١٣: ١٩٦.

^{٥٦} الزيلعي، تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف، اعتنى به. سلطان فهد الطبيشي (الرياض: وزارة الأوقاف، ط ١. ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م)، ٢: ٣٩.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

الحديث يوم بدر، وقد كان قتل الأسرى حينها هو المصلحة للمسلمين نظراً لحالة الضعف التي كانوا فيها، فنزل بعدها قوله تعالى: ﴿مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أُسْرَى حَتَّى يُثَخِّنَ فِي الْأَرْضِ﴾ (الأنفال: 67)^{٥٧}.

٣- من المعقول: يجوز عقلاً قتل الأسرى في بعض الضروريات؛ لأنّ منهم مَنْ قد يكون له قوّة ونكايّة في المسلمين فيكون قتله أضرّ للمسلمين^{٥٨}، كذلك قد تكون المصلحة في قتلهم لِمَا فيه من استئصال لهم فكان للإمام حقُّ فعل ذلك^{٥٩}، كذلك فإنّ الأمن من قتل المشركين للمسلمين إنما يثبت بالأمان أو بالإيمان، وبالأسرِّ لا يثبت شيء من ذلك فَبَقِيَ الأسير مُبَاحَ الدَّمِ على ما كان قبل الأسرِّ، وهو بالأسرِّ لم يخرج من أن يكون مُحَارِبًا ولكنّه عجز عن المحاربة لكونه مقهورًا في أيدي المسلمين مع بقاء السبب الذي يحمله على ذلك وهو المخالفة في الدين^{٦٠}.

أدلة الفريق الثاني: اعتمد الفريق الرفض لقتل أسرى العدو بعد القتال على أدلة من القرآن والأثر:

١- من القرآن: منها قوله تعالى: ﴿فَإِذَا لَقِيتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ حَتَّى إِذَا أَثَخَّنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءً﴾ (محمد: 4). فالآية فيها أمرٌ بقتال المشركين وإمكانية أسرهم، فإذا ما تمَّ الأسرُّ فإنَّ الحكمَ فيهم بعد الأسرِّ إمَّا المنّ وإمَّا الفداء^{٦١}.

^{٥٧} الطبري، جامع البيان عن تأويل آي القرآن، تحقيق. محمود محمد شاكر (مصر: دار المعارف، ط ٢، ١٩٦٩م)، ١١: ٢٧٥.

^{٥٨} المقدسي، شرح العمدة، تحقيق. أحمد بن علي (القاهرة: دار الحديث، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م)، ٦٢٩.

^{٥٩} الكاساني، بدائع الصنائع، ٩: ٣٨١.

^{٦٠} السرخسي، شرح السير الكبير، ٣: ١٢٥، باب قتل الأسارى والمن عليهم.

^{٦١} السرخسي، شرح السير الكبير، ٣: ١٢٤.

٢- من الأثر: ما رُوِيَ عن عبد الله بن عامر أنه بعث إلى ابن عمر بن الخطاب - رضي الله عنهما - أسيراً ليقته فقال ابن عمر: أما والله مصروراً فلا أقتله، يعني: بعد ما شدتموه وأسرتموه فلا أقتله^{٦٢}.

ثانياً: الترجيح بين الفريقين:

يتبين من عرض آراء الفريقين ترجيح عدم جواز قتل أسرى العدو بعد انتهاء القتال؛ لأن في عدم قتلهم والإحسان إليهم مبدأ إنساني كفته الإسلام، وحافظ عليه، ودعا إليه؛ فقتال المسلمين مع الأعداء لا ينسي المسلمين رحمة الإسلام، وحفظه لحقوق الضعفاء والعجزة ومن لا حول لهم ولا طول، وأن تعامل المسلمين للأسرى يخضع لشريعة الإسلام، وليس لشريعة أعدائه، ولذا يجب أن تُراعَى حقوق الأسير المادية والمعنوية والدينية، وأن لا يتعرض للإيذاء والتعذيب، وأن لا يُقتل إلا إذا كان في قتله ضرورة أو مصلحة للمسلمين، ويكون القتل في حدود ضوابط الشريعة الإسلامية وقواعدها كعدم التمثيل به وغيره، وأعظم أدلتنا في ذلك معاملة النبي الكريم لأسرى غزوة بدر، فقد قال أبو عزيز بن عمير ابن أخي مصعب بن عمير كُنْتُ فِي الْأَسَارَى يَوْمَ بَدْرٍ، فَقَالَ: رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: "اسْتَوْصُوا بِالْأَسَارَى خَيْرًا"، وَكُنْتُ فِي نَفَرٍ مِنَ الْأَنْصَارِ، فَكَانُوا إِذَا قَدِمُوا غَدَاءَهُمْ أَوْ عَشَاءَهُمْ أَكَلُوا التَّمْرَ وَأَطْعَمُونِي الْخُبْزَ بِوَصِيَّةِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، وَكَانَ مِنْهُمْ جَرَحِي فَاعْتَنَى بِهِمُ الْمَسْلُومُونَ كَمَا اعْتَنَى بِجِرْحَاهُمْ تَمَامًا؛ لَأَنَّ هَذِهِ قَضِيَّةٌ إِنْسَانِيَّةٌ وَالْإِسْلَامُ دِينُ الْإِنْسَانِيَّةِ جَمْعًا.

ثالثاً: أدلة الترجيح:

١- معاملة النبي لأسرى بدر فقد تم أسر سبعين أسيراً من مشركي قريش، وقد كان منهم جرحى، فأعطى النبي عدداً منهم للصحابة، وقال: استوصوا بالأسارى خيراً، ثم فادى أغنياء الأسرى بالمال، أما الفقراء فأطلق سراح قسم منهم دون مقابل، وكلف المتعلمين منهم بتعليم أطفال المسلمين القراءة والكتابة، ثم أطلق سراحهم بعد

^{٦٢} السرخسي، شرح السير الكبير، ٣: ١٢٤.

^{٦٣} الطبراني، المعجم الصغير (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م)، ١: ١٤٦.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

تعليمهم هؤلاء الأطفال، ولكنَّ الرسول ﷺ أمر بقتل أسيرين^{٦٤} من السبعين أسيراً؛ لأنهما أجزما في حق المسلمين وعدَّبا المستضعفين منهم وشنَّعا على الإسلام، فكان قتلها لجرائمها لا لأنهما أسيران، فهذان الأسيران كانا (مجرمي حرب) كما يطلق عليهما في التعابير العسكرية الحديثة وعقابهما كان جزاءً لما جنت أيديهما من ذنوب وآثام^{٦٥}.

٢- لأن الأسرى مثل المربوطين في أيدي المسلمين، ولولي الأمر حق اتخاذ الرأي فيهم، فقد يقرّر قتلهم أو تركهم حسب ما تقتضيه مصلحة المسلمين، ومثلهم جرحى القتال فمن الممكن أن يُجهز عليهم أو يُتركوا^{٦٦}.

رابعا: حقوق الأسرى

تميّزت معاملة المسلمين لأسرى العدو وجرحاه ومرضاه بالرفق والرحمة الإنسانية، والتكريم والبر الإحسان، والإنقاذ والعلاج، وصون الكرامة نظرياً وواقعياً وذلك عملاً بأسس الرحمة والأخوة التي أسسها الإسلام قرآناً وسنة، فقد رسَّخ الإسلام لحقوق الأسرى بوصفهم إخوة في الإنسانية يجب تكريمهم والرحمة بهم، ولأن الإسلام لا يهدف من القتال إذلال الناس وإهانتهم، وإنما يهدف إلى هدايتهم وتعريفهم بحقوقهم وحقوق خالقهم وحقوق غيرهم التي يجب احترامها والحفاظ عليها، ومن حقوق الأسرى التي أكدها الشارع ما يلي:

١- الإطعام: فقد مدح القرآن من يطعم الأسير في قوله تعالى: ﴿وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا﴾ (الإنسان: ٨)؛ لأن الأسير منقطع عن ماله ومقيد ولا يسعى فيجب إطعامه^{٦٧}. ولما رواه مسلم عن عمران بن الحصين أن المسلمين أسروا رجلاً

^{٦٤} الأسيران هما: عقبة بن أبي معيط والنضر بن الحارث. انظر الكاساني. بدائع الصنائع، ٩: ٤٨١.

^{٦٥} محمود شيت خطّاب، الرسول القائد (بغداد: مكتبة النهضة، ط ٢، ١٩٦٠م)، ٣٣٥.

^{٦٦} السرخسي، شرح السير الكبير، ٤: ٢٠٢، ٢٠٣، باب من يُكره قتله من أهل الحرب ومن لا يُكره.

^{٦٧} ضو مفتاح غمق، نظرية الحرب في الإسلام وأثرها في القانون الدولي (بنغازي: جمعية الدعوة الإسلامية العالمية، ط ١، ١٤٢٦هـ)، ٣٥٣.

من بني عقيل فقال: يا محمد! يا محمد! فأتاه فقال: ما شأنك؟ قال: إني جائع فأطعمني، وظمآن فأسقني، قال: هذه حاجتك - أي حاضرة - ففدي بالرجلين^{٦٨}.

٢-الكساء: لما روي عن جابر بن عبد الله - رضي الله عنه - قال: لما كان يوم بدر أتى بأسارى وأتى بالعباس، ولم يكن عليه ثوب، فنظر النبي ﷺ قميصا فوجدوا قميص عبد الله بن أبي يقدر عليه - أي جاء مناسبا لبدنه -، فكساه النبي إياه^{٦٩}.

٣-ومن مظاهر توفير المتطلبات الحياتية للأسير كذلك توفير المأوى له كما كان من أمر احتجاج ثمامة بن أثال حينما ربط بسارية من سواري مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم ... إلى أن قال رسول الله ﷺ: "أَطْلِقُوا ثُمَامَةَ ، فَأَنْطَلِقَ إِلَيَّ نَحْلٌ قَرِيبٌ مِنَ الْمَسْجِدِ، فَأَعْتَسَلَ، ثُمَّ دَخَلَ الْمَسْجِدَ فَقَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، يَا مُحَمَّدُ وَاللَّهِ مَا كَانَ عَلَى الْأَرْضِ وَجْهٌ أَبْغَضَ إِلَيَّ مِنْ وَجْهِكَ؛ فَقَدْ أَصْبَحَ وَجْهَكَ أَحَبَّ الْوُجُوهِ إِلَيَّ، وَاللَّهِ مَا كَانَ مِنْ دِينٍ أَبْغَضَ إِلَيَّ مِنْ دِينِكَ؛ فَأَصْبَحَ دِينَكَ أَحَبَّ الدِّينِ إِلَيَّ، وَاللَّهِ مَا كَانَ مِنْ بَلَدٍ أَبْغَضَ إِلَيَّ مِنْ بَلَدِكَ؛ فَأَصْبَحَ بَلَدَكَ أَحَبَّ الْبِلَادِ إِلَيَّ"^{٧٠}.

٤-المعاملة الحسنة: يحث الإسلام على المعاملة الحسنة للأسير، وعدم إهانته أو إذلاله فقد روى الطبراني عن أبي عزيز أن الرسول ﷺ قال: "استوصوا بالأسارى خيرا"^{٧١}، ومن رحمة الإسلام بالأسرى رفضه لأي لون من ألوان التعذيب، والمحافظة على حياتهم وتقديم الرعاية الصحية لهم، ومن أدلة ذلك أن النبي ﷺ لما رأى أسرى بني قريظة في وسط النهار وشدة الحر رفق بهم وبصحتهم وقال لأصحابه المكلفين بحراستهم: "لا تَجْمَعُوا عَلَيْهِمْ حَرَّ الشَّمْسِ وَحَرَّ السَّلَاحِ، قَتِلُوهُمْ، وَاسْقُوهُمْ حَتَّى يُبْرِدُوا"^{٧٢}.

^{٦٨} مسلم، صحيح مسلم، كتاب النذر، رقم ١٦٤١ (عمان: دار الأفكار الدولية، ٢٠٠٤م)، ٦٧٣.

^{٦٩} البخاري، الصحيح، كتاب الجهاد والسير، باب الكسوة للأسارى، رقم ٣٠٠٨، ٥٧٦.

^{٧٠} البخاري، الصحيح، باب الخصومات، باب التوثق ممن تخشى معرفته، رقم ٢٢٩٠.

^{٧١} الطبراني. المعجم الصغير، ١: ١٤٦.

^{٧٢} الواقدي، المغازي (لبنان: عالم الكتب، بدون تاريخ)، ج ٢: ٥١٤.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايُشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

٥-مراعاة حقوق الأسير الاجتماعية: ومنها عدم التفريق بين الأسير وأهله، فلا يفرَّق بين أم ووليدها، ولا بين أب وابنه لقول النبي ﷺ: "من فرَّق بين الوالدة وولدها فرَّق الله بينه وبين أحبته يوم القيامة"^{٧٣}.

المبحث الثالث: أُسُسُ التَّعَايُشِ مع الأعداء المسالمين: وقد عُرضَ في ثلاثة محاور على النحو الآتي:

١-المحافظة على حقوق العدو المسالم.

السلام هو القاعدة والقتال هو الاستثناء كما ذكرنا؛ لأن القتال في الإسلام وسيلة لتحقيق العدالة والسلام ونصرة المستضعفين وحماية الأمنين، لم يغزو النبي خصومه رغبة في انتقام، أو سفكا في دماء، أو طمعا في مال أو سلطان، بل غزا من استباح حقوقهم، وهُدِّد أمنهم، وجمع الخصوم ضدهم، وفي ذلك يقول حسين مؤنس: كل مغازي الرسول - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - والحروب التي تَمَّتْ خلال القرن الهجري الأول لم يحارب المسلمون قوماً أو أمةً أو شعباً، إنَّما حاربوا القوَّة التي تحول دون وصول الإسلام إليهم، والفتوح في العصر الراشدي وما بعده ما كانت قط حروباً على شعوبٍ وإنَّما على أعداء الشعوب، فلم يحارب العربُ (المسلمون) أهلَ الشام أو أهلَ مصر، وإنَّما حاربوا الرومَ الذين كانوا يُسَخِّرون أهلَ الشام وأهلَ مصر لمصالحهم ومصالح دولتهم، وكانوا يعارضون دخول الإسلام تلك البلاد حفاظاً على مصالحهم^{٧٤}.

وقد حرص الشارع على تأكيد هذه القاعدة فقَسَّم غير المسلمين إلى فئتين: فئة مقاتلة تضمم العداء للإسلام والمسلمين وتجاهر به، وتعمل جاهدة بكل الوسائل للنيل من المسلمين، وأخرى مسالمة تعتزل الحرب مع المسلمين، وتبتغي الأمن، وتسعى للسلام وتدعو المسلمين إليه، وقد فرَّق الإسلام في التعامل بين الفريقين: فالأول يستحقُّ

^{٧٣} الترمذي، السنن، كتاب البيوع، باب ما جاء في كراهية الفرق بين الأخوين أو بين الوالدة وولدها في البيع رقم ١٢٨٣ (عمان: بيت الأفكار، ٢٠٠٤م)، ٢٢٧.

^{٧٤} حسين مؤنس، الإسلام الفاتح (منشورات رابطة العالم الإسلامي، سلسلة دعوة الحق، عدد ٤، ٥١٤٠١)، ٦، ٧.

القتال، والآخر يستحقُّ الأمان، وللتأكيد على حقوق هذا الفريق في الأمان، كرّر القرآن في موضعين وجوبَ حُسْنِ معاملتهم والإحسان إليهم، كما جاء بهم في صورة مقابلة للفريق الأول.

الموضع الأول: قوله تعالى: "فَإِنْ اعْتَزَلْتُمْكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَأَلْقَوْا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا. سَتَجِدُونَ آخَرِينَ يُرِيدُونَ أَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ كُلًّا مَا رُذُوا إِلَى الْفِتْنَةِ أُرْكِسُوا فِيهَا فَإِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوا إِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكْفُوا أَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقُمْتُمْوهُمْ وَأُولَئِكَمُ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا" (النساء: ٩٠، ٩١).

يقول ابن عطية: "وتأمل فصاحة الكلام في أن ساقه في الصيغة المتقدمة قبل هذه سياق إيجاب الاعتزال، وإيجاب إلقاء السلم ونفي المقاتلة، إذا كانوا مُحَقِّقِينَ في ذلك مُعْتَقِدِينَ له، وسياقه في هذه الصيغة المتأخرة سياق نفي الاعتزال، ونفي إلقاء السلم؛ إذا كانوا مبطلين فيه مُخَادِعِينَ، والحكم سواء على السَّيَاقِينَ؛ لأنَّ الَّذِينَ لَمْ يَجْعَلْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا لَوْ لَمْ يَعْتَزِلُوا، لَكَانَ حُكْمُهُمْ حُكْمَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ جَعَلَ عَلَيْهِمُ السُّلْطَانَ الْمُبِينِ، وَكَذَلِكَ هَؤُلَاءِ الَّذِينَ عَلَيْهِمُ السُّلْطَانُ إِذَا لَمْ يَعْتَزِلُوا، لَوْ اعْتَزَلُوا كَانَ حُكْمُهُمْ حُكْمَ الَّذِينَ لَا سَبِيلَ عَلَيْهِمْ، وَلَكِنَّهُمْ بِهَذِهِ الْعِبَارَةِ تَحْتَ الْقَتْلِ إِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوا"^{٧٥}.

فقد طبقت الآيتان بين حال المسالمين والمعتدين في قتال المسلمين، وموقف المسلمين من هذا الحال وذلك الموقف، فمن اعتزل مواجهة المسلمين في حالة المواجهة في الحرب، بانفراده عن قومه، أو بتركه للسلاح، أو بطلبه للمهادنة، وأعلن تسليمه وانقياده ونزوله على رأي المقاتلين المؤمنين، وجب له الأمان، واستحقَّ السلام، فقد أصبح في كنف الله بحكم الله: "فَمَا جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا"، فلا حق لأحدٍ في إيذائه، وإلحاق الضرر به تحت أي تبرير.

الموضع الثاني جاء أيضا في صورة طباق بين الفريقين في قوله تعالى: "لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ. إِنَّمَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ

^{٧٥} أبوحيان الأندلسي، البحر المحيط. تحقيق. زهير جعيد (بيروت: دار الفكر، ١٤٣١هـ/٢٠١٠)،

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلَيَّ إِخْرَاجِكُمْ أَنْ تَوَلَّوْهُمْ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ"
(الممتحنة: ٨، ٩).

تُضَافُ هَذِهِ الْمَطَابِقَةُ بِجَانِبِ الْمَطَابِقَةِ السَّابِقَةِ فِي سُورَةِ النِّسَاءِ، لِتَرْسِمًا مَعًا دَسْتُورًا
إِسْلَامِيًّا فِي مَعَامَلَةِ غَيْرِ الْمُسْلِمِينَ، فَقَدْ سَبَقَتِ الْآيَةُ كُلَّ الْقَوَانِينِ الْوَضْعِيَّةِ الْحَدِيثَةِ
لِلدُّوَلِ وَالْمُنْتَظَمَاتِ الْإِقْلِيمِيَّةِ وَالْعَالَمِيَّةِ وَسَمَّتْ عَلَيْهَا، مَتَجَاوِزَةً أَيَّ تَمْيِيزٍ فِي الْمَعَامَلَةِ
عَلَى أَيِّ تَصْنِيفٍ كَانَ، فَاللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَنْهَى الْمُقَاتِلِينَ الْمُسْلِمِينَ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يِقَاتِلُوهُمْ
فِي الدِّينِ، مِنْ جَمِيعِ أَصْنَافِ الْمَلَلِ وَالْأَدْيَانِ أَنْ يَبْرُؤُوهُمْ وَيَصْلُوهُمْ، وَيُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ،
يَقُولُ الطَّبْرِيُّ: "إِنَّ بَرَّ الْمُؤْمِنِ مِنْ أَهْلِ الْحَرْبِ مِمَّنْ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ قَرَابَةٌ نَسَبٍ، أَوْ مِمَّنْ لَا
قَرَابَةَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ وَلَا نَسَبَ غَيْرَ مُحَرَّمٍ وَلَا مِنْهُيٍّ عَنْهُ"^{٧٦}.

وَيَسْتَخْلَصُ الشَّيْخُ ابْنُ عَاشُورٍ مِنَ الْآيَةِ "جَوَازَ مَعَامَلَةِ أَهْلِ الدِّمَّةِ بِالْإِحْسَانِ وَجَوَازِ
الْإِحْتِفَاءِ بِأَعْيَانِهِمْ"^{٧٧}، ثُمَّ يَنْفِي اللَّهُ هَذَا الْبَرِّ فِي الْمَعَامَلَةِ مَعَ مَنْ يَرْفَعُ السِّلَاحَ فِي وَجْهِ
الْمُسْلِمِينَ أَوْ مَنْ يُعِينُ عَلَيْهِمْ وَيَكِيدُ لَهُمْ، فَهَؤُلَاءِ أَعْدَاءُ اللَّهِ وَأَعْدَاؤُهُمْ، لَا تَجِبُ عَلَى
الْمُسْلِمِينَ مَوَالِئُهُمْ بِالْقَوْلِ وَلَا بِالْفِعْلِ، وَلَا بِالْمُودَّةِ وَلَا بِالنَّصْرِ، وَمَنْ يَتَوَلَّاهُمْ فَهُمْ
الظَّالِمُونَ لِأَنفُسِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ.

٢- حقوق المستضعفين من الشيوخ والنساء والأطفال.

كَانَ الرَّسُولُ ﷺ يُوصِي بِالنِّسَاءِ خَيْرًا، وَكَانَ يَنْهَى عَنِ قَتْلِهِنَّ؛ فَقَدْ رَوَى مَالِكٌ عَنْ نَافِعٍ
عَنْ ابْنِ عَمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا - أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ رَأَى فِي بَعْضِ مَعَازِيهِ امْرَأَةً مَقْتُولَةً؛

^{٧٦} الطبري، جامع البيان، ج ٢٨، ٦٦.

^{٧٧} ابن عاشور، التحرير والتنوير (تونس: دار شحنون، بدون تاريخ)، ٢٩: ١٥٢.

فَأَنْكَرَ ذَلِكَ، وَنَهَى عَنْ قَتْلِ النِّسَاءِ وَالصَّبِيَّانِ^{٧٨}، وَقَدْ قَالَ عَنْهُ الشُّوْكَانِيُّ: حَدِيثٌ صَحِيحٌ رَوَاهُ الْجَمَاعَةُ إِلَّا النِّسَائِيَّ^{٧٩}.

وَعَنْ رَبَاحِ بْنِ رَيْبِعٍ قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فِي غَزْوَةٍ، فَرَأَى النَّاسَ مُجْتَمِعِينَ عَلَى شَيْءٍ؛ فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ: انظُرْ: عَلَامَ اجْتَمَعَ هَؤُلَاءِ؟ فَجَاءَ؛ فَقَالَ: عَلَى امْرَأَةٍ قَتِيلٍ؛ فَقَالَ ﷺ: مَا كَانَتْ هَذِهِ لِتُقَاتِلَ. قَالَ: وَعَلَى الْمُقَدَّمَةِ خالد بن الوليد رضي الله عنه؛ فَبَعَثَ رَجُلًا فَقَالَ: "قُلْ لِحَالِدٍ: لَا يَقْتُلَنَّ امْرَأَةً (ذُرِّيَّةً) وَلَا عَسِيفًا"^{٨١}.

وعن الأسود بن سريع قال: قال رسول الله ﷺ: "لا تقتلوا الذريرة في الحرب"، فقالوا: يا رسول الله أو ليس هم أولاد المشركين؟ قال: "أوليس خياركم أولاد المشركين"^{٨٢}.

يقول الشوكاني عن أحاديث تحريم قتل النساء والصبيان: "تدلُّ على أنَّه لا يجوز قتل النساء والصبيان، وإلى ذلك ذهب مالك والأوزاعي فلا يجوز ذلك عندهما بحالٍ من الأحوال، حتَّى لو تترس أهل الحرب بالنساء والصبيان أو تحصنوا بحصنٍ أو سفينةٍ وجعلوا معهم النساء والصبيان لم يجز رميهم ولا تحريقهم"^{٨٣}.

٣- حقوق المكان.

لم تكن حروب الرسول ﷺ حروب تخريبًا كالحروب المعاصرة التي يحرص فيها المتقاتلون من غير المسلمين على إبادة مظاهر الحياة لدى خصومهم، بل كان النبي ﷺ والمسلمون يحرصون أشدَّ الحرص على الحفاظ على العمران في كل مكانٍ، ولو كان

^{٧٨} البخاري، الصحيح، كتاب الجهاد والسير، باب قتل النساء في الحرب (٢٨٥٢)، ومسلم: كتاب الجهاد والسير، باب تحريم قتل النساء والصبيان في الحرب (1744).

^{٧٩} الشوكاني، نيل الأوطار، تحقيق: محمد صبحي بن حسن مخلوف (الرياض: دار ابن الجوزي، ط ١، ١٤٢٧هـ)، ١٤: ١١٣، باب الكف عن قصد النساء والصبيان، حديث رقم ٣٣٢١.

^{٨٠} عسيفًا: أجييرًا.

^{٨١} الشوكاني، نيل الأوطار. ١٤: ١١٣.

^{٨٢} الشوكاني، نيل الأوطار، ١٤: ١١٥.

^{٨٣} الشوكاني، نيل الأوطار، ١٤: ١١٦، ١١٧.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دَرَاةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

بِلَادٍ أَعْدَائِهِمْ؛ فَقَدْ جَاءَ فِي وَصِيَّةِ الرَّسُولِ ﷺ لِجَيْشِ مُؤْتَةَ: "وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرَةً وَلَا تَعْقِرَنَّ نَخْلًا وَلَا تَهْدِمُوا بَيْتًا"^{٨٤}.

وقد حافظ الخلفاء المسلمون على منهج الإسلام التعميري الذي يرفض التخريب والإفساد، يقول أبو بكر في وصيته لقائد جيشه يزيد بن أبي سفيان: "إني موصيك بعشر: لا تقتلن امرأة، ولا صبياً، ولا كبيراً هَرَمًا، ولا تقطعن شجراً مثمراً، ولا تحربن عامراً، ولا تعقرن شاة، ولا بعيراً إلا لمأكلة، ولا تحرقن نخلاً، ولا تفرقه ولا تغل، ولا تجبن"^{٨٥}.

إن الإسلام دينٌ ونظامٌ عالميٌ واقعيٌ يُراعي مصالح الناس وحقوقهم، لذلك انشغل بتأسيس القواعد وإرساء الأحكام التي تحتضن المثل والآداب والقيم الإنسانية العليا، حفاظاً على دعوته السامية، سواء في حالة السلم أم في حالة الحرب، لذلك لا يعامل العدو بمثل معاملته الشاذة، ويُراعي الكرامة الإنسانية، ويدعو إلى الإخاء والمحبة، ويحرص على الرحمة العامة بجميع الناس، ويلتزم العدالة المطلقة مع الشعوب والأفراد، ويتجنب الظلم والدناءات.

٤- حقوق دور العبادة.

لقد كفل الإسلام لغير المسلمين حرية العبادة، وسمح لهم بإقامة طُقُوس عبادتهم في دور العبادة الخاصة بهم، ومن مُقتضى ذلك أمر الإسلام بالمحافظة على بيوت العبادة التي يمارس فيها غير المسلمين عبادتهم، وجرم الاعتداء عليها بأيِّ وجهٍ من وجوه الاعتداء كالتخريب، أو الهدم، أو التفجير، أو حتى التشويش والازدراء في حالتي السلم والحرب، ودلت الأدلة الشرعية على ذلك، ومنها:

^{٨٤} البيهقي، السنن الكبرى، تحقيق. محمد عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، ط ٢، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م)، ٩: ١٥٤، ١٥٥. حديث رقم: ١٨١٥٦.

^{٨٥} السيوطي، تنوير الحوالك شرح على موطأ مالك، تحقيق. محمد عبد العزيز الخالدي (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م)، ٣٧٦.

قول - لله تعالى - : ﴿وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهَدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا﴾ (الحج: ٤٠). ففي الآية الكريمة رتب الله - عز وجل - المقدسات الدينية ترتيباً تاريخياً، وجاءت المساجد في ختامها، ولا أرى ذلك إلا حثاً للمسلمين على الحرص على سلامة أماكن العبادة لغيرهم كما يحرسون على سلامة مساجدهم.

ومنها ما رواه الإمام أحمد في مسنده عن ابن عباس - رضي الله عنه -، قال: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - إِذَا بَعَثَ جُيُوشَهُ قَالَ: "اخْرُجُوا بِاسْمِ اللَّهِ، تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ، لَا تَعْدِرُوا، وَلَا تَغْلُوا، وَلَا تُمَثِّلُوا، وَلَا تَقْتُلُوا الْوِلْدَانَ، وَلَا أَصْحَابَ الصَّوَامِعِ"^{٨٦}. ومثل هذا الحديث ما أثبتته مسلم في صحيحه عن بريدة - رضي الله عنه - من حديث أكثر طولاً وتفصيلاً، حيث يقول بريدة: كان رسول الله إذا أمر أميراً على جيش أو سرية أوصاه في خاصته بتقوى الله ومن معه من المسلمين خيراً، ثم قال: "اغزوا باسم الله في سبيل الله، قاتلوا من كفر بالله، اغزوا ولا تغلوا ولا تعدروا، ولا تقاتلوا، ولا تقتلوا وليداً"^{٨٧}.

فقد شدد ﷺ على عدم إيذاء أصحاب الصوامع، قال الإمام الشوكاني - رحمه الله - قوله: "ولا تقتلوا أصحاب الصوامع: "فيه دليل على أنه لا يجوز قتل من كان متحلياً للعبادة من الكفار كالرهبان؛ لإعراضه عن ضمير المسلمين"^{٨٨}.

ومنها ما روي عن سعيد بن المسيب، أن أبا بكر رضي الله عنه لما بعث الجنود نحو الشام يزيد بن أبي سفيان، وعمرو بن العاص، وشرحبيل ابن حسنة... فجعل يوصيهم ويقول: "أوصيكم بتقوى الله، اغزوا في سبيل الله فقاتلوا من كفر بالله، فإن الله ناصر دينه، ولا تغلوا،

^{٨٦} أحمد بن حنبل، المسند، تحقيق. شعيب الأرنؤود (بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ)، ٤: ٤٦١، وأيضاً أخرجه أبو داود، سنن أبي داود، تحقيق، شعيب الأرنؤود، ٤: ٢٥٥، ٢٥٦، حديث رقم ٢٦١٣.

^{٨٧} أبو الحسين مسلم بن الحجاج، صحيح مسلم، تحقيق. أبو قتيبة نظر محمد الفارابي (الرياض: دار طيبة، ط ١، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م)، مجلد ٢: ١٣٥٧، باب الجهاد والسير، حديث رقم ١٧٣١.

^{٨٨} الشوكاني، نيل الأوطار، ١٤: ١١٩.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

وَلَا تَعْدِرُوا، وَلَا تَجْبُنُوا، وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ، وَلَا تَعْصُوا مَا تُؤْمَرُونَ... وَاسْتَجِدُّوا
أَقْوَامًا حَبَسُوا أَنْفُسَهُ فِي الصَّوَامِعِ فَدَعَوْهُمْ وَمَا حَبَسُوا أَنْفُسَهُمْ لَهُ"^{٨٩}.

ومنها ما روي أن عمر بن الخطاب - رضي الله عنه - عاهد أهل القدس وأعطاهم الأمان، وجاء فيه: "بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما أعطى عبد الله عمر أمير المؤمنين أهل إيلياء من الأمان، وأعطاهم أماناً لأنفسهم وأموالهم، ولكنائسهم وصلبانهم، وسقيمها وبريئها وسائر ملتها، أنه لا تُسكن كنائسهم ولا تُهدم، ولا يُنتقص منها ولا من حيزها، ولا من صليبهم، ولا من شيء من أموالهم، ولا يُكْرهون على دينهم، ولا يُضارُّ أحدٌ منهم"^{٩٠}.

الخاتمة والنتائج

١- إن طبيعة الدعوة الإسلامية ليس فيها تعقيد أو غموض، أو مشقة عقلية، تحتاج معها إلى إكراه جلي أو خفي على اعتناقها والدخول فيها، بل تركت ذلك اختياراً لمن أراد.

٢- إن شريعة الإسلام توافقت فطرة الله في خلقه، فهي لا تُخالف سنن الله الكونية التي جعلها أساساً لإيمان من يؤمن وكُفر من يكفر، وهي ترك الناس وما يختارون لأنفسهم عن طريق النظر والإقناع.

٣- إن كتاب الله مصدر الدعوة الإسلامية، لا يُقرُّ إيمان المكروه، ولا يحترمه، ولا يُرتب عليه آثاره يوم البعث والجزاء حتى يأمر أو يبيح اتخاذ الإكراه وسيلة من وسائل الإيمان بهذه الدعوة.

٤- لم يرد في آيات القتال آية واحدة تدعو المسلمين إلى إجبار غيرهم على اعتناق الإسلام.

^{٨٩} البيهقي، السنن الكبرى، ٩: ١٤٥. حديث رقم: ١٨١٢٥.

^{٩٠} الطبري، تاريخ الطبري، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (القاهرة: دار المعارف، ط ٣، بدون تاريخ)، ٣: ٦٠٩.

٥- ينحصر سبب القتال في القرآن على المبدأ الدفاعي في ردّ العدوان، وحماية الدعوة، وحرية الدين، ونُصرة المستضعفين، فالقتال في الإسلام ضرورة فرضها عليه أعداؤه، وليس هدفاً يُسعى إليه .

٦- إن المولى - عز وجل - عندما شرع القتال نأى به عن جوانب الطمع والاستتار وإذلال الضعفاء، بل ابتغاه طريقاً إلى تحقيق السلام والاطمئنان، وتأسيس الحياة على موازين العدل والمساواة.

٧- إن الجزية التي فرضها الإسلام في ذلك الوقت لم تكن عوضاً مالياً عن دمٍ أو عقيدة، وإنما هي علامة على الخضوع وكف الأذى، ومشاركة في أعباء الدولة التي تضمن سلامة جميع من يعيش فيها.

٨- تبين أن طبيعة العلاقة بين المسلمين وغيرهم تقوم على المسالمة وليس على العدوان والقتال، فالسلام هو الأصل والقتال هو الاستثناء.

٩- أولى الإسلام أهمية كبرى للحقوق الإنسانيّة، وتتميّز نظرته للقيم الإنسانيّة بأنها ثابتة راسخة لا تتبدّل ولا تتغيّر؛ لأنها تركّز أساساً على قواعد مستمدة من القرآن الكريم والسنة النبويّة الشريفة.

١١- إن المبادئ السامية التي أسسها الإسلام في معاملة أسرى الحرب سبق بها كلّ الاتفاقيات والمواثيق الدوليّة المعاصرة، مما يؤكّد أنّ الإسلام دين الرحمة والرأفة والشفقة للناس جميعاً، ودين المحافظة على حقوق الإنسان دون تفریق على أي تصنيف كان.

١٢- وضعت الشريعة الإسلاميّة قواعدَ وضوابطَ يلتزم بها المقاتل المسلم أثناء القتال، فقد حظرت استهداف المدنيين، وأسست لمبدأ التمايز بين المقاتلين والمدنيين، ويدخل فيه التمييز بين الأعمال المدنية والأهداف العسكرية، ولم تترك الشريعة الإسلاميّة للمقاتلين المسلمين الحرية المطلقة في استخدام وسائل القتال وأساليبه، حيث قيّدت الأسلحة، وحظرت الغدر.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

١٣- أُسِّسَ الْإِسْلَامُ حَقُوقًا كَبِيرَةً لِلْمَقَاتِلِينَ الَّذِينَ تَوَقَّفُوا عَنِ الْقِتَالِ أَوْ الَّذِينَ اسْتَسْلَمُوا، فَتَدَّ أُسُسَ حَقُوقًا لِلْجُرْحَى وَالْمَرْضَى وَالْمَنْكُوبِينَ.

١٤- أُسِّسَ الْإِسْلَامُ قَوَانِينَ حَمَايَةَ دَوْرِ الْعِبَادَةِ وَالْمَتَعَبِّدِينَ، وَأَقْرَّتْ حَقَّهُمْ فِي الْبَقَاءِ عَلَى عَقِيدَتِهِمْ دُونَ إِكْرَاهِهِمْ أَوْ إِذْلَالِهِمْ.

١٥- نَهَى الْإِسْلَامُ عَنِ الْاِعْتِدَاءِ عَلَى الْمَبَانِي وَالْأَشْجَارِ وَالْمَزْرُوعَاتِ وَالْمَمْتَلِكَاتِ الْعَامَّةِ وَالشَّخْصِيَّةِ ذَاتِ الدَّوْرِ الْاجْتِمَاعِيِّ.

١٦- حَافِظَتِ السُّنَّةُ النَّبَوِيَّةُ عَلَى حَقُوقِ الْأَسْرَى، فَتَدَّ أَحْسَنَ النَّبِيِّ مَعَامَلَتَهُمْ، وَرَفَقَ بِهِمْ، وَتَلَطَّفَ مَعَهُمْ، وَأَمَرَ بِإِطْعَامِهِمْ، وَشَرَابِهِمْ، وَكَسْوَتِهِمْ، وَإِيْوَانِهِمْ، وَهُوَ فِي ذَلِكَ قَدْ أَرَسَى أُسُسَ الْمَحَافِظَةِ عَلَى الْحَقُوقِ الْمَادِيَّةِ لِلْأَسْرَى، كَذَلِكَ أَمَرَ بِعَدَمِ إِكْرَاهِ الْأَسْرَى عَلَى تَغْيِيرِ عَقِيدَتِهِمْ، وَنَهَى عَنِ التَّفْرِيقِ بَيْنَ الْأَسِيرِ وَأَهْلِهِ فِي الْأَسْرِ، وَنَهَى عَنِ إِيْذَاءِ الْأَسِيرِ وَضَرْبِهِ، وَإِذْلَالِهِ، وَالتَّمْثِيلِ بِهِ، وَهُوَ فِي ذَلِكَ أَرَسَى أُسُسَ الْمَحَافِظَةِ عَلَى الْحَقُوقِ الْمَعْنَوِيَّةِ لِلْأَسْرَى.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Abdulkerim Soliman

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

قائمة المراجع

- ابن أبي شيبة، أبو بكر عبد الله بن محمد بن إبراهيم. المصنف. تحقيق. أبو محمد أسامة بن إبراهيم بن محمد. القاهرة: دار الفاروق الحديثة. ط ١، ١٤٢٩هـ/٢٠٠٨م.
- ابن الخطيب، شمس الدين محمد. مغني المحتاج إلى معرفة ألفاظ المحتاج. تحقيق. محمد خليل عتيباني. دار المعرفة.
- ابن القيم الجوزي. زاد المعاد في هدي خير العباد. تحقيق. عبد الرؤوف طه. القاهرة: مكتبة الحلبي، بدون تاريخ.
- ابن الهمام، كمال الدين. فتح القدير. بيروت: دار الفكر. ط ٢، بدون تاريخ.
- ابن تيمية، تقي الدين أحمد بن عبدالحليم. السياسة الشرعية. الرياض: وزارة الشؤون الإسلامية، ١٤١٨هـ.
- ابن تيمية، تقي الدين أحمد عبد الحليم. قاعدة مُختصرة في قتال. تحقيق. عبدالعزيز بن عبدالله بن إبراهيم الزبير آل حمد. الرياض: مكتبة الملك عبد العزيز. ط ١، ١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م.
- ابن جرير الطبري، أبو جعفر محمد. تاريخ الطبري. تحقيق. محمد أبو الفضل إبراهيم. القاهرة: دار المعارف. ط ٣، بدون تاريخ.
- ابن جرير الطبري، محمد. جامع البيان عن تأويل القرآن. تحقيق. محمود محمد شاكر. مصر: دار المعارف. ط ٢، ١٩٦٩م.
- ابن حنبل، أحمد. المسند. تحقيق. شعيب الأرنؤؤد. بيروت: مؤسسة الرسالة، بدون تاريخ.
- ابن سلام، أبو عبيد القاسم. الأموال. تحقيق. أبو نس سيد رجب. القاهرة: دار الهدى. ط ١، ١٤٢٨هـ/٢٠٠٧م.
- ابن عاشور، محمد الطاهر. التحرير والتنوير. تونس. دار شحنون، بدون تاريخ.
- ابن قدامة المقدسي، أبو محمد عبد الله بن أحمد بن محمد. المغني. تحقيق. محمود عبد الوهاب فايد وعبد القادر أحمد عطا. القاهرة: مكتبة القاهرة. ط ١، ١٣٨٩هـ/١٩٦٩م.
- ابن هشام. السيرة النبوية. تحقيق. مصطفى السقا وآخران. بيروت: دار إحياء التراث العربي، بدون تاريخ.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

- أبو حيان الأندلسي. البحر المحيط. تحقيق. زهير جعيد. بيروت: دار الفكر، ١٤٣١هـ/٢٠١٠م.
- أبو داود، داود سليمان بن الأشعث. سنن أبي داود. تحقيق. شعيب الأرنؤود و محمد كامل قُوه بللي. بيروت: دار الرسالة، ١٤٣٠هـ/٢٠٠٩م.
- أبو عبد الله محمد بن إسماعيل البخاري (دار الفكر، ١٤٠١هـ/١٩٨١م.
- الإمام مالك، مالك بن أنس. المدونة الكبرى ويليها مقدمات ابن رشد. بيروت: دار الكتب العلمية. ط١، ١٩٩٤م.
- البخاري، الصحيح. (باكستان. طبعة البشرية. ١٤٣٧هـ/٢٠١٦م.
- البراء، أبو بكر أحمد بن عمرو عبد الخالق. مسند البراء. تحقيق. عادل بن سعد. المدينة المنورة: مكتبة العلوم والحكم. ط١، بدون تاريخ.
- البهوتي. منصور بن يونس إدريس. كشاف القناع على متن الإقناع. تحقيق. هلال المصليحي. بيروت: دار الفكر، ١٤٠٢هـ/١٩٨٢م.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين بن علي. السنن الكبرى. تحقيق. محمد عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية. ط٢، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.
- الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى. سنن الترمذي. تحقيق. عبد الرحمن محمد عثمان. بيروت: دار الفكر. ط٢، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.
- الخرشي. الخرشي على مختصر سيدي خليل. بيروت: دار صادر. بدون تاريخ.
- خطاب، محمود شيت. الرسول القائد. بغداد: مكتبة النهضة. ط٢، ١٩٦٠م.
- الزبيدي، محمد مرتضى. تاج العروس. مجموعة من المحققين. دار الهلال.
- الزحيلي، وهب. العلاقات الدولية في الإسلام. دمشق: دار المكتبي. ط١، ١٤٢٠هـ/٢٠٠٠م.
- الزُّبَيْعِي، جمال الدين أبو محمد عبد الله بن يوسف بن محمد. تخريج الأحاديث والآثار الواقعة في تفسير الكشاف. اعنتى به. سلطان فهد الطَّبَّيشِي. الرياض: وزارة الأوقاف. ط١، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.
- سابق، السيد. فقه السنة. القاهرة: دار الحديث، بدون تاريخ.
- السرخسي، شمس الدين. المبسوط. بيروت: دار المعرفة، بدون تاريخ.

- السرخسي، محمد بن أحمد. شرح كتاب السير الكبير. تحقيق. أبو عبد الله حسن محمد حسن إسماعيل الشافعي. بيروت: دار الكتب العلمية. ط ١: ١٤١٧هـ/١٩٩٧م.
- السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر. تَنْوِيرُ الْحَوَالِكِ شَرْحٌ عَلَى مُوَطَّأِ مَالِكٍ. تحقيق. محمد عبد العزيز الخالدي. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٣هـ/٢٠٠٢م.
- شلتوت، محمود. القرآن والقتال. تقديم. محمد عمارة. القاهرة: كتاب مجلة الأزهر، ١٤٣٥هـ.
- الشوكاني. نيل الأوطار. تحقيق. محمد صبحي بن حسن مخلوف. الرياض: دار ابن الجوزي، ط ١. ١٤٢٧هـ.
- الطبراني، أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب اللخمي. المعجم الصغير. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٣هـ/١٩٨٣م.
- العز بن عبد السلام، أبو محمد عزّ الدين عبد العزيز بن عبد السلام. قواعد الأحكام في مصالح الأنام. راجعه. طه عبدالرؤف سعد. القاهرة: مكتبة الكليات الأزهرية، ١٩٩١م.
- عمارة، محمود محمد. الجهاد مفهومه وضوابطه. القاهرة: الأزهر الشريف. سلسلة البحوث الإسلامية، ط ١، ١٤٣٤هـ/٢٠١٣م.
- غمق، ضو مفتاح. نظرية الحرب في الإسلام وأثرها في القانون الدولي. بنغازي: جمعية الدعوة الإسلامية العالمية، ط ١، ١٤٢٦هـ.
- الغنوجي، محمد صديق حسن خان. الروضة الندية شرح الدرر البهية. تحقيق. محمد صبحي حسن حلاق. الرياض: مكتبة الكوثر. ط ٢، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م.
- قطب، سيد. السلام العالمي والإسلام. القاهرة: دار الشروق. ط ١٤، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م.
- قلعه جي، محمد زوّاس. معجم لغة الفقهاء. بيروت: دار النفائس. ط ١، ١٤١٦هـ/١٩٩٦م.
- قلعه جي، محمد زوّاس. موسوعة فقه عبد الله بن عباس. مكة المكرمة: جامعة أم القرى. معهد البحوث العلمية، بدون تاريخ.
- الكاساني، أبو بكر علاء الدين بن مسعود. بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٠٦هـ/١٩٨٦م.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ "دَرَاةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

المُتَّقِي الهندي، علاء الدين علي المتَّقِي بن حسام الدين الهندي البرهان فوري. كنز العمال في سُنَنِ الأَقْوَال والأَفْعَال. ضبط وتصحيح. بكرى حياتي وصفوة السقا. بيروت: مؤسسة الرسالة. ط ٥، ١٤٠٥هـ/١٩٨٥م.

مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج. صحيح مسلم. تحقيق. أبو قتيبة نظر محمد الفاريايبي. الرياض: دار طيبة. ط ١، ١٤٢٧هـ/٢٠٠٦م.

المقدسي، بهاء الدين عبد الرحمن بن إبراهيم. شرح العمدة. تحقيق. أحمد بن علي. القاهرة: دار الحديث، ١٤٢٤هـ/٢٠٠٣م.

منصور، علي علي. شريعة الله وشريعة الإنسان. مصر: دار المعارف. سلسلة كتابك، كتاب رقم ٣.

مؤنس، حسين مؤنس. الإسلام الفاتح. منشورات رابطة العالم الإسلامي. سلسلة دعوة الحق، عدد ٤. ١٤٠١هـ.

النسائي، أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي. سنن النسائي. بيروت: دار الفكر. ط ١، ١٣٤٨هـ.

الهندي، إحسان. الحرب والسلام في دولة الإسلام. دمشق: دار النمير. ط ١، ١٤١٣هـ/١٩٩٣م.

الواقدي، أبو عبد الله بن عمر الأسلمي. المغازي. لبنان: عالم الكتب، بدون تاريخ.

Kaynakça

- El-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdul-Kadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kutübil-İlmiyye. 2.Baskı, 1424/2003.
- El-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Basrî. *el-Müsned*. Thk. Adil b. Sad. El-Medînel-Münevvere: Mektebetul-Ulûm vel-Hikem. 1.Baskı, TS.
- El-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-CÂMIU's-SAHİH*. Bekstên. Tabâtul. Bişrf. 1437/2016.
- El-Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn. *Keşşâfü'l-knâ' an (metn)i'l-İknâ*. Thk.Hilâl el-Müsilhî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1402/1982.
- El-Curcânî, Abdulkahir b. Abdurrahman b. Muhammed, *Delîlül-I'câz*, Tahkik: Mahmut Muhammed Şakir, Daru'l-Medeniy, Kahire, Cedde, 3. baskı M. 1992.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Neylül-evtâr şerhu MünteKa'l-ahbâr*.Thk. Muhammed Sobhî b. Hasan Mehlûf. Er-Riyâd: Dâru İbnil-Cevzî, 1.Baskı. 1427.
- Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. *Şerhu's-Siyeri'l-kebir*.Thk. Ebu Abdullah Hasan Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfî. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye. 1.Baskı: 1417/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. Thk. Şueyb el-Erneud ve Muhammed Kamil Kurra bileli. Beyrut: Dâru'l-Risâle, 1430/2009.
- Ebu Hayyan el-Endelusi, Muhammed b. Yusuf. *el-Baḥrül-Muḥit*. thk. Adil Ahmet, Abdulmevcut vdğr. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- Ğamk, Dav Miftêh. *Nezariyyetul-Harb Fil-İslam ve Eseruhe fil-Kanunid-Devlî. Beni Ğazî: Cem'iyyetud-devetil-İslamiyye el-'Alamiyye*. 1.Baskı, 1426.

- El-Haraşî, Muhammed b. Abdullah. *eş-Şerhu's-şajir 'alâ Muhtaşarı Halîl*. Beyrut: Dâr Sâdir.
- Hattâb, Mahmud Şit. *Er-Resûlu el-kâid*. Bağdat. Mektebetun-Nahda. 2.Baskı, 1960.
- Hindî, İhsan. *El- Harb ves-Selâm Fil-İslâm*. Dimaşk: Dârun-Nümeyr. 1. Baskı, 1413/1993.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: Dâru Sihnûn, DT.
- İbn Cerîr et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Tahkik. Mahmût Muhammed Şâkir. Mısır: Daru'l-Meârif, 2. baskı. 1969.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. Thk. Ebu Muhammed Üsême b. İbrahim b. Muhammed. El-Kahire: Dâru'l-Farukil-Hadîse. 1.Baskı, 1429-2008.
- İbn el-hatîb, Şamsud-Din Muhammed. *Muğnîl-muhtec ile Alfâz el-Minhâc*. Thk. Muhammed Halil 'Uteybânî. Beyrut: Dâru'l-Merife. 1.Baskı,1418/1997.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. Thk. Şueyb el-Arnâud. Beyrut: Müessesetur-Risâle, Ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Saka ve Aharân. Beyrut: Dâru İhyâüt-Türâs-l- 'arabî, TS.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *Zâdü'l-me'âd fi hedyi hayri'l-'ibâd'* Thk. Abdür-Râuf Tahâ. El-Kahire: Mektebetul-Halebî, TS.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî* Thk. Mahmud abdil-Vehhab Feyid ve abdil-Kadir ahmed Atâ. El-Kahire: Mektebetul-Kahire. 1.Baskı, 1389/1969.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd Kâsım. *el-Emvâl*. Thk. Ebu Enes Seyyid Recep. El-Kahire: Dâru'l-Hude. 1.Baskı, 1428/2007.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *es-Siyasetüş-Şer'iyye*. Er-Riyad: vizaretuş-Şuûn el-İslamiyye, 1418.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-ğadir li'l-'âcizi'l-fakîr*. Beyrut: Dâru'l-Fikir. 2.Baskı, TS.
- el-İzz b. Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebî'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî. *Kavâ'idü'l-aḥkâm fi meşâlihi'l-enâm*. Râce'hu. Tahâ Abdul-Rauf Saad. El-Kahire: Mektebetul-Kulliyet el-Ezheriyye, 1991.
- Kaleci, Muhammed Revvês. *Mevsûetu Fıkh Abdullah b. 'Abbâs*. Mekketul- Mukerreme. Câmiyyetu Ummul Kura. Me'hâdul-Buhûs el 'ilmiyye, ts.
- Kaleci, Muhammed Revvês. *Mucem luğetil Fukahâ*. Beyrut: Dârun-Nefâis. 1. Baskı, 1416/1996.
- el-Kannevî, Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Alî. *er-Ravzatü'n-nediyye şerhu'd-Düreri'l-behiyye*. Thk. Muhammed Subhi Hasan Hallak. Er-Riyâd: Mektebetul-Kevser. 2.Baskı, 1413/1993.
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâ'î'u's-sanâ'i fi tertibi's-şerâ'i'dir*. Beyrut: Dâru'l-Kutubil-İlmiyye, 1406/1986.
- Kutb, Seyyid b. Kutb b. İbrâhîm b. Hüseyin eş-Şâzilî. *es-Selâmü'l-'âlemî ve'l-İslâm*. Dâruş-Şurûk. 14.Baskı, 1427/2006.
- el-Makdisî, Behâuddîn Abdurrahman b. İbrâhîm. *El- 'Udde fi Şarhil-Umde*. Thk.. Ahmed b. Ali. el-Kahire: Dâru'l-Hadis, 1424/2003
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *El-Müdevvnetul-Kübra veylihe Mukeddemet İbn Rüşd*. Beyrut: Dâru'l- Kutubil-İlmiyye. 1.Baskı, 1994.
- Mansûr, Ali Ali. *Şar'ietullah ve Şar'ietul-İnsan*. Mısır: Dâru'l-M'ârif. Silsiletul-kitâb. Rakam 3, Ts.
- Münis, Hüseyin. *El- İslâmul-Fâtih. Menşürât Rabitet el 'alem el İslâmî*. Silsilet Deâvetil-Hak, Adet 4, 1401.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. Thk. Ebu Kuteybe Nazar Muhammed el-Feryebî. Er-Riyâd: Dâr Tıybe. 1.Baskı, 1427/2006.
- el-Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadhân. *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-aḳvâl ve'l-ef'âl*. Dabt ve Tashih. Bekrî Hayetî ve Sefvt Es Sekka. Beyrut: Müessesetur-Risâle. 5.Baskı, 1405/1985.
- en-Nesâî Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1.Baskı, 1348.
- es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Merife, Ts.
- es-Seyyid Sâbık. *Fıkhü's-sünne*. Kahire:Dâru'l-Hadîs, Ts.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. *Tenvîrü'l-havâlik 'alâ Muvatta'i Mâlik*. Thk.. Muhammed Abdul-Azizil-Hâlidi. Beyrut: Darül-Kutubil- İlmiyye, 1423/2002.

تَأْصِيلُ الْقُرْآنِ لِأُسُسِ التَّعَايِشِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَغَيْرِهِمْ فِي وَقْتِ الْقِتَالِ
"دِرَاسَةٌ مَوْضُوعِيَّةٌ تَحْلِيلِيَّةٌ"

-
- Şeltût, Mahmut. El-kurân vel-Kitêl. El-Kahire. Kitab Mecelletu Alazher, 1435.
- et-Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü's-şagîr*. Beyrut: Dârul-Kutubil-'İlmiyye, 1403/1983.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). [el-Câmi'u's-sahîh](#). Thk.. Abdur-Rahman Muhammed Osman. Beyrut: Dârul-Fikr. 2.Baskı 1403/1983.
- el-Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbü'l-Megâzî*. Lübnan: 'Âlemul-Kutub, Ts.
- el-Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *el-İs'âf bi-eḥâdîsi'l-Keşşâf. İtana bihî Sultan Fehdî-Tabîsî*. Er-Riyad: Vizaretil-Avkaf. 1.Baskı,
- el-Züheyylî, Vehb. *El-'İlâkâtud-Devliyyetu fil-İslâm*. Dimaşk: Dârul-Mektebî. 1.Baskı, 1420/2000.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 594-603/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 594-603

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

SEMPOZYUM DEĞERLENDİRMESİ/SYMPOSIUM REVIEW

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

Sena SÖYLEV

Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Bursa

PhD Candidate, Uludağ University, Department of Philosophy and Religious Studies, Bursa/Türkiye

sena.sylv@hotmail.com

orcid.org/0009-0001-7938-4558

ror.org/03tg3eb07

Öz

İlki, kez 2014 yılında Kayseri Erciyes Üniversitesi'nde düzenlenen Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu, psikoloji alanında maneviyat temelli bir yaklaşım geliştirilmesine öncülük etmiş sonraki yıllarda gerçekleştirilen tekrarlarıyla geleneksel hale gelmiş, ele aldığı konular ve ortaya koyduğu yaklaşımlarla alanda önemli bir yer edinmiştir. En son sekizincisi gerçekleştirilen sempozyumun hem akademik hem de toplumsal düzeyde önemi büyüktür. Katılımcılar arasında İslam psikolojisi, nefis psikolojisi, maneviyat psikolojisi, manevi danışmanlık ve rehberlik gibi alanlarda uzmanlaşmış önemli isimlerin yer alması, sempozyumun değerini daha da artırmakla kalmamış, bu alanlardaki tartışmalara derinlik kazandırmıştır.

Sempozyumda sunulan bildirilerin, geçmiş yıllarda olduğu gibi bilimsel bir kitap olarak yayımlanması hiç şüphesiz etkinliğin akademik dünyaya olan katkısını somutlaştıran en önemli kazanımdır. Öyle ki bu kazanım sayesinde sempozyumda paylaşılan bilgiler kalıcı hale gelecek, yalnız katılımcı ve izleyicilerin istifadesine özgü bir husus olmaktan çıkıp tüm insanlığın hizmetine sunulmuş beynelmilel bir kaynak haline gelmiş olacaktır. Gittikçe profesyonelleşen ve her geçen yıl verim düzeyi yükselen sempozyumun ilerleyen zamanlarda farklı ülkelerde yapılması, etkinliğin etki alanını genişletecek ve dünya genelinde maneviyat psikolojisi konusundaki gelişmeleri çok daha geniş kitlelere ulaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Maneviyat, Nefis, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

8TH INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON SPIRITUAL COUNSELLING AND GUIDANCE

12-13 OCTOBER 2024 KUTAHYA

Abstract

The first Spirituality Psychology Symposium, held in 2014 at Erciyes University in Kayseri, led the way in developing a spirituality-based approach within the field of psychology. Its subsequent editions, which have become a tradition, have gained significant recognition in the field with their topics and proposed approaches. The eighth and most recent symposium holds great importance both academically and socially. The participation of prominent figures specialized in areas such as Islamic psychology, soul psychology, spirituality psychology, and spiritual counseling and guidance has not only increased the value of the symposium but also deepened the discussions in these fields.

The publication of the papers presented at the symposium as a scientific book, as in previous years, is undoubtedly one of the most significant outcomes that solidifies the event's contribution to the academic world. Through this achievement, the knowledge shared at the symposium will become permanent, transforming from something that benefits only the participants and audience to an international resource serving all of humanity. As the symposium becomes more professional and its productivity increases every year, holding future editions in different countries will expand its reach and bring developments in the field of spirituality psychology to a broader global audience.

Keywords: Psychology, Spirituality, Nafs, Spiritual Counseling and Guidance

12-13 Ekim 2024 tarihleri arasında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde gerçekleşen VIII. Uluslararası Maneviyat Psikolojisi Sempozyumunda, Türkiye'den ve farklı ülkelerden birçok katılımcı maneviyat psikolojisi alanıyla ilgili tebliğlerini sunmuştur.

Sempozyumun ilk günü açılış konuşmalarıyla başlamış, bu konuşmaların ilkinde sempozyum başkanlarından Dr. Mustafa Atak, çok yönlü bir varlık olan insanın sağlıklı olabilmesi için ruh ve beden dengesinin önemli olduğunu vurgulamış, bununla beraber insanın ruhsal boyutuyla ilgilenen psikoloji biliminin soyut olanla mesafeli ilişkisinin sonucu olarak maneviyatın göz ardı edildiğinin altını çizmiştir. 20. yüzyılın ilk yarısından sonra Abraham Maslow'un geliştirdiği ihtiyaçlar hiyerarşisindeki ihtiyaçların birçoğunun karşılanmasında gerekli olan maneviyat kavramının psikolojide yer bulduğunu söyleyen Atak, transpersonel, benötesi ve sufi terapi kavramları çerçevesinde nefis psikolojisi çalışmalarının hız kazandığını belirtmiştir. Maneviyat psikolojisinin psikoloji alanındaki önemine dikkat çeken Atak, 2014 yılından bu yana gerçekleştirilen maneviyat psikolojisi sempozyumlarının hem ulusal hem de uluslararası düzeyde katılımlarla gerçekleştiğini ve bu sempozyumlardan bir sempozyum bildiri kitabı, altı editörlü bilimsel kitap ve bilimsel dergi özel sayısı ortaya çıktığını vurgulamıştır. Atak, maneviyat psikolojisinin akademik camiada kazandığı önemi ifade ettikten sonra psikoloji bölümlerinde maneviyat psikolojisi anabilim dalları kurularak lisans ve lisans üstü eğitim programları açılması ve

ilahiyat fakültelerinde İslam psikolojisi anabilim dallarının kurulması konusunda önerilerde bulunmuştur.

Sempozyumun organizasyonunda paydaş olan üniversitelerden, Erciyes Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Fatih Altun açılış konuşmasında, topluma katkı sağlamayı amaçlayan üniversiteler olarak bireyi anlama hususunda gerçekleştirilen maneviyat psikolojisi sempozyumlarının büyük bir öneme sahip olduğunu dile getirmiştir. Altun, dijitalleşen, sayısallaşan bu dönemde her şeyin çok hızlı ve sanal yaşanıyor olması ve gerçek hayat sanal alem çatışmasının yaşanması ile birlikte bireyin yaşadığı manevi ihtiyaçların da göz ardı edildiğini dile getirerek Erciyes Üniversitesi olarak her zaman daha çok ve daha nitelikli programlar yapmanın peşinde olduklarını ifade etmiş ve bu tür programların farkındalık oluşturması açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Programa ev sahipliği yapan Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak, İbni Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıbb* kitabında sağlığın hem ruh hem de beden sağlığı olmak üzere ele alındığını ve beden hastalıklarının temelinde bir sebep olarak ruhsal hastalıkların bulunduğunu ifade etmiştir. Kızıltoprak, son günlerde yaşanan davranış sorunlarını; "inanmak" konusunda yaşanan problemler, "sevmek" konusunda yaşanan erozyonlar, "öğrenmek" konusunda yaşanan amaçsızlıklar, "üretmek" konusunda yaşanan çarpıklıklar ve "yönetmek" konusunda yaşanan bilinçsizlikler kapsamında değerlendirerek bu sorunların giderilmesinde Maneviyat Psikolojisi'nin dolayısıyla da Maneviyat Psikolojisi Sempozyumlarının önemli katkıları olacağını vurgulamıştır.

Sempozyumun açılış konferansında ise davetli konuşmacılardan Prof. Dr. Hayati Hökelekli, "İslam Psikolojisinde Koruyucu Ruh Sağlığı" konulu bir sunum gerçekleştirmiştir.

Sempozyumun ilk oturumu, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Yalçın başkanlığında gerçekleşmiştir. Balıkesir Üniversitesi'nden Dr. Fatma Balcı Arvas, "Aileye Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Koruyucu Ruh Sağlığı Uygulamaları Bağlamında Bir Model Önerisi" başlığıyla sunduğu bildirisinde; ailelere yönelik manevi danışmanlık ve rehberlik hizmetlerinde, İslam dinini referans alarak geliştirilen "Aileye Yönelik Değer Odaklı Manevi Danışmanlık (AYDOMAD)" modeli önerisinde bulunmuştur. Amacının, Türkiye'deki manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamalarına katkı sağlamak ve alanda çalışan uzmanlara kaynak sunmak olduğunu belirten Balcı Arvas, modelin, koruyucu ruh sağlığı uygulamaları çerçevesinde hem bireysel görüşmelerde hem de grup çalışmalarında, ayrıca manevi rehberlik programlarında kullanılabileceğini ileri sürmüştür. AYDOMAD modelini, manevi danışmanlık ve rehberlik ile aile danışmanlığı modellerini temel alarak geliştirdiğini ifade eden Balcı Arvas, İslam dininin inanç esaslarının modelin dini temelini oluşturduğunu ve modelin uygulamasında İslam'ın kaynakları ve öğretilerinden faydalandığını, danışmanlık yaklaşımı bağlamında ise modelin aile danışmanlığı kuramları dikkate alınarak değer odaklı bir yapı üzerine kurgulandığını belirtmiştir. Yalova Üniversitesi'nden Dr. Asude Coşkunsever "Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Koruyucu

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

Ruh Sağlığı Uygulamaları: Evliliğe İlk Adım Seminerleri Örneği” konulu bildirisinde; evliliğin ilk yıllarında çiftlerin sağlıklı bir ruh haline sahip olmasının, ilişkinin kalitesini ve sürdürülebilirliğini önemli ölçüde etkilediğini belirtmiştir. Bu bağlamda, çiftlerin sağlıklı bir iletişim kurabilmeleri için ortak değerlerin belirlenmesinin ve güçlendirilmesinin, ilişkinin daha sağlam ve mutlu bir şekilde devam etmesine katkı sağlayacağını vurgulayan Coşkunsever, koruyucu ruh sağlığını desteklemek amacıyla önerdiği “Evliliğe İlk Adım Seminerleri”nin, “Evlilik: Ahirete Uzanan Birliktelik”, “Nikâh ve Sorumlulukları”, “Ailede İffet ve Mahremiyet”, “Ailemin İletişim Dili”, “Yuvamız Merhamet Ocağı”, “Çocukla Şenlenen Yuva”, “Evlilikle Büyüyen Ailem” ve “Çevre Bilinci ve Tüketim Ahlakı” gibi modüllerle bireylerin psikolojik dayanıklılıklarını artırmayı ve olumsuz etkilere karşı savunmalarını güçlendirmeyi amaçlayan stratejiler içerdiğini ve bu modüllerin, çiftlerin ilişkilerini güçlendirmelerine ve huzurlu bir aile ortamı oluşturmalarına katkı sağlamayı amaçladığını belirtmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan Mehmet Pehlivan, “Dinî ve Manevi Değerlerin Psikolojik Dayanıklılık Üzerindeki Etkisi” başlığıyla sunduğu bildirisinde; inanç sistemlerinin bireylerin yaşamlarında dayanıklılığı artırdığını belirterek dini ve manevi değerlerin psikolojik dayanıklılık üzerindeki rolünü vurgulamıştır. Pehlivan, dinî inançlar ve manevi uygulamaların, bireylerin zorlayıcı yaşam olaylarıyla başa çıkabilme becerilerini güçlendirdiğini ileri sürmüştür, manevi danışmanlık ve psikolojik destek süreçlerinde dinî ve manevi unsurların dikkate alınmasının önemine dikkat çekmiştir. “MDR Bağlamında İç Huzur Modelinin Sınav Kaygısına Etkisi (Vaka Örnekli)” isimli bildirisini sunan Kocaeli Üniversitesi’nden Doç. Dr. Ahmet Canan Karakaş; genellikle çocukluk döneminde şekillenen ve ilerleyen yaşlarda daha belirgin hale gelen bir duygusal durum olarak tanımladığı sınav kaygısının, evdeki katı disiplin ve baskıcı ebeveyn tutumlarının, okulda ise otoriter öğretim yöntemlerinin, olumsuz ve kırıcı öğretmen eleştirilerinin, düşük notlar ve zor geçilen sınıf koşullarının sınav kaygısının erken yaşlarda oluşmasına zemin hazırladığına dikkat çekmiştir. Kaygının anlamında bir bozulma gerçekleştirerek kaygıda değersizleşme oluşturmayı amaçlayan bir model olarak İç Huzur Modeli ile gerçekleştirilen araştırmanın sonuçlarına dikkat çeken Karakaş, sınav kaygısının kontrol edilebilir olduğunu ileri sürmüştür. “Manevi İstismarı Anlamak” isimli bildirilerinde Mardin Artuklu Üniversitesi’nden Doç. Dr. Hıdır Apak ve Neval Şayir; psikolojik istismar literatürünün cinsel ve fiziksel istismar literatüründen doğması gibi, manevi istismar literatüründe de istismarın daha somut biçimlerini ele alan çalışmalardan evrildiğini dile getirdikten sonra manevi istismarı bir bireyin dini veya manevi inançlarının, değerlerinin ya da ihtiyaçlarının manipüle edilerek kontrol edilmesi ya da zarar görmesi şeklinde tanımlamışlardır. Manevi istismarın, fiziksel, duygusal, cinsel ve ekonomik istismar türleriyle sıklıkla iç içe geçerek, mağdurlar üzerinde karmaşık ve derin etkiler bırakabildiğinin altını çizerek bu istismar türünün genellikle manevi gücün suistimal edilmesi, mağdurlara verilen zarar ve istismarcıların elde ettiği kişisel çıkarlarla kendini gösterdiğini ifade etmişlerdir.

Sempozyumun ikinci oturumu, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’nden Doç. Dr. Çınar Kaya başkanlığında gerçekleşmiştir. “Sosyal Rehabilitasyon Kavramına, Farklı Bir Açıdan

Bakmak” başlıklı bildirisini sunan Medipol Üniversitesi’nden Prof. Dr. Sami Şener; günlük hayatta normal olarak gördüğümüz pek çok insanın, çeşitli sosyo-psikolojik sorunlar sergilediğini ve normal dışı tutumlar ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Tutum ve davranışlarındaki çelişkilerin, tutarsızlıkların, insan ilişkilerindeki önyargıların ve dışlayıcı tavırların, büyük ölçüde sosyal ve kültürel değerlerin kaybıyla bağlantılı olduğunu vurgulamıştır. Sosyal rehabilitasyonun insanın hatalı ve yanlış tutumlarının analiz edilerek olumlu davranışlarının teşvik edilmesi ve doğuştan sahip olduğu doğal yapısına geri döndürecek kavram ve değerler çerçevesinde ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Erciyes Üniversitesi’nden Dr. Mustafa Atak ve Zehra Atak, “Nefs Psikolojisi Temelli Koruyucu Ruh Sağlığı Uygulamaları” isimli bildirimlerinde; psikoterapi süreci, başvuran danışanlar ve terapistler hakkında bilgi verdikten sonra, nefis psikolojisinin, İslam tasavvufunun ve modern psikolojinin yöntemlerini birleştirerek, bireyin manevi tekâmülü ve içsel aydınlanma hedeflerini açıklayarak bu yaklaşımın, insanın nefis basamaklarını aşarak aşkınlık ve manevi olgunluğa ulaşmasını sağlayıp varoluşsal sorunlarla başa çıkmasında ve bireysel değişim ve dönüşüm yaşamasında etkisini belirtmişlerdir. Nefis basamaklarında ilerleme sağlayan manevi tekâmül yolcusunun, maddi âlemin ve salt rasyonel düşüncenin insanı sınırlandırıcı tesirlerinden kurtulacağını; Gülümseme, Şükür ve Kanaat Terapisi, Tefekkür ile Birlikte Açık Hava Yürüyüşü Terapisi, Hayır-Hasenat Terapisi, Nefis Psikolojisi Temelli Bibliyoterapi ve Ölümle Yüzleşme, Ölüm Tefekkürü Terapisi gibi Nefis Psikolojisi yaklaşımının pratikleriyle depresyon, anksiyete, panik bozukluk, fobiler, varoluşsal depresyon gibi bir çok sorunu aşabileceğini vurgulamışlardır. “Bir Pozitif Psikoloji İnşası Olarak Manevî Zekânın Ruh Sağlığına Dair İçerimler” isimli bildirisinde Marmara Üniversitesi’nden Dr. Fatma Şengül; Robert Emmons tarafından tanımlanan manevî zekânın (MZ), problem çözme ve uyum sağlama süreçlerinde maneviyatı bir kaynak olarak kullanan bir zekâ türü olduğunu açıklayarak manevî zekânın bireyin anlam arayışı, duygusal yönetim ve psikolojik uyum gibi süreçlere katkıda bulunduğunu ve ruh sağlığını koruma ve geliştirme potansiyeline sahip olduğunu belirtmiştir. Modern dünyada artan ve çeşitlenen problemler karşısında MZ, ruh sağlığını destekleyen olumlu göstergeleri güçlendirme ve olumsuz göstergeleri azaltma açısından önemli bir araç olmasına ve özellikle Doğu toplumlarında ve Müslüman kültürlerde artış göstermesine karşın bu alanda yapılan çalışmaların yerli literatürdeki eksikliğini ifade eden Şengül, yapılan çalışma ile bu eksikliğin giderilmesinin hedeflendiğini dile getirmiştir. Oturumun son bildirisi “Travma Sonrası Ruhsal Büyüme Sürecinin, Sınanma/İmtihan Bilinci Bağlamında İki Yaklaşımla Karşılaştırılması: Mana Arayışı-Avunma Arayışı” temasıyla uzman psikolog Bayram Ayaz tarafından sunulmuştur. Ayaz, travma öncesi sınanma bilincinin, bireyin travmatik süreçlerle başa çıkmasında ruh sağlığını koruyucu bir rol oynadığını ifade ederek bu bilincin, olayları bir imtihan olarak değerlendirmeye sevk ederek kişinin bakış açısını ve ruhsal algısını olumlu yönde etkileyeceğini vurgulamıştır. Manevi epistemolojinin, yaşanan krizlerin neden ve sonuçlarını anlamlandırmada etkili olup travmanın etkisini

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

azaltabildiği ve Jung'un vurguladığı gibi, yaşamın anlamını bulmasını, bireylerin varoluşsal sancılarla başa çıkmasını kolaylaştıracağını ifade etmiştir.

Sempozyumun üçüncü oturumu Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nden Doç. Dr. Bünyamin Han başkanlığında gerçekleşmiştir. Afyon Kocatepe Üniversitesi'nden Doç. Dr. Mebrure Doğan "Pozitif Psikolojide Koruyucu Ruh Sağlığı Bağlamında Karakter Güçlerinin Geliştirilmesi" başlıklı bildirisinde; pozitif psikolojinin yalnızca olumsuzlukları düzeltmek yerine bireyde pozitif özellikler ve karakter güçleri inşa etmeyi amaçlayan bir yaklaşım olduğunun altını çizmiştir. Peterson ve Seligman tarafından geliştirilen 24 karakter gücünün, evrensel erdemler çerçevesinde bireyin psikolojik sağlamlığını desteklemeyi hedeflediğini dile getirmiştir. Doğan, araştırmanın, pozitif psikolojinin iyi oluş ve manevi güçlerle ilişkisini koruyucu ruh sağlığına katkı sağlayacak şekilde tartışmayı amaçladığını vurgulamıştır. "İnternet Bağımlılığını Önlemeye Yönelik Manevi Temelli Bir Yaklaşım" başlıklı bildirisinde Dicle Üniversitesi'nden Dr. Ahmet Kasım Sezgin; dijital teknolojilerin hayatın her alanına girdiği günümüzde, özellikle Z kuşağı için internet ve teknolojinin vazgeçilmez hale geldiğini ancak internet ve sosyal medya gibi araçlarla sağlıklı bir bağ kurulamaması durumunda teknoloji bağımlılığı gibi davranışsal bağımlılıkların ortaya çıkabildiğinin altını çizmiştir. Sezgin, din ve maneviyatın, bağımlılıkları önlemede koruyucu bir faktör olarak görüldüğünü, gençlerin internet bağımlılığını önlemede etkili bir araç olduğunu ve manevi temelli bir internet bağımlılığı önleme programı geliştirilmesinin önemli bir ihtiyaç olduğunu vurgulanmıştır. "Ergen Sorunları ve Başıta Yöntemi Olarak Maneviyat" başlıklı bildirisinde Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nden Prof. Dr. Ali Rıza Aydın ve Samsun İl Sağlık Müdürlüğü'nden Firdevs Tubanur Karaduman şu değerlendirmelerde bulunmuşlardır: "Ergenlikte benlik saygısını olumsuz etkileyen faktörlerden kaçınmak için kişisel ve toplumsal farkındalık artırılmalıdır. Aile, okul ve sosyal çevrelerde uygun etkinlikler düzenlenmeli, dini değerler ergenlerin kimlik gelişiminde etkili bir şekilde kullanılmalıdır." Ayrıca rol model olabilecek kişilerin ve dini değerlerin günlük hayata yansıtılmasının bu süreçte destekleyici olacağı ve ergenlerin ebeveyn algılarını inceleyen araştırmaların yapılmasına önemli katkıları olacağını vurgulamıştır. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nden Doç. Dr. Bünyamin Han ve Nazik Yeşil "Özel Gereksinimli Bireye Sahip Ailelerin Karşılaştıkları Olumsuzluklarla Başa Çıkmada Maneviyatın Etkisi Üzerine Bir İnceleme" başlıklı bildirisinde; özel gereksinimli bireylere sahip ailelerin, olumsuzluklarla başa çıkmada en sık dini ve manevi yöntemleri tercih ettiklerini vurgulayarak dua, namaz, tevekkül, sabır ve durumu bir "imtihan" olarak görme gibi uygulamaların öne çıktığını ifade etmişlerdir. Özel gereksinim tanı sürecinden itibaren manevi krizler yaşayan ailelerin, sorunlarla mücadelede dini inanç ve pratiklerden destek alarak içsel bütünlüğü sağlamaya çalıştığına, ayrıca dine yönelmenin de bu aileler için bilinçli bir başa çıkma stratejisi olarak görüldüğüne vurgu yapmışlardır.

Üçüncü oturumun ardından davetli konuşmacılardan Psikiyatrist Dr. Mustafa Merter'in "Örtme Katsayısı" başlıklı bir konferans sunumu gerçekleştirmiştir.

Sempozyumun dördüncü oturumu Marmara Üniversitesi'nden Prof. Dr. Süleyman Derin başkanlığında gerçekleşmiştir. "Al-Harith Al-Muhasibi and his "Pondering Technique" of Behavioral Modification and Psychological Well Being" isimli bildirisinde İstanbul Üniversitesi'nden Dr. İbrahim Bouzidani, El-Muhasibi'nin sistemleştirdiği talep ve sosyal yansıma, içe dönük gözlem ve analiz, ardından yeni bir kişilik oluşturma olmak üzere üç önemli aşamada psikolojik bozuklukları ve sapkınlıkları ortadan kaldırmasındaki ve istenen alışkanlıkları inşa etme hedeflerinin düzenlenmesindeki etkilerini açıklamıştır. Bouzidani, El-Muhasibi'nin geliştirdiği disiplinin modern psikolojinin temel fikirlerine önemli bir katkı sağladığını, El-Muhasibi'nin yöntemi ile başarının dokuz ilkesine dayanarak bireylerin manevi ve duygusal dinginlik kazanmalarını, aynı zamanda davranışta değişiklik sağlanmasının amaçlandığını belirtmiştir. Bu yöntemin, İslam hukukunun yaratılış ve Yaratıcı arasındaki duygusal bağ ve manevi dinginlik ilkesini davranışsal uygulamalara dönüştürme amacına uygun şekilde geliştirildiğini, böylece psikoterapi ve davranış değişikliği süreçlerinde manevi unsurların kullanımına olanak sağlandığını ve ilahi değerlerin, bireylerin ruh sağlığı ve davranışsal dönüşümleri üzerinde etkili olabileceğini öne sürmüştür. Bouzidani, bu yaklaşım ile hem psikolojik hem de manevi bir iyileşme modeli sunulduğunu ifade etmiştir. İspanya'dan psikolog Abdallah Tawfiq, "Preventive Mental Health Practices In The Fitrah Breathing" başlıklı sunduğu bildirisinde ise Nebevî Tıp ve İslam psikolojisinin temelde önleyici bir yaklaşıma sahip olduğunu, Kur'an-ı Kerim ve sünnetin beden, zihin ve kalbin sağlığına dikkat edilmesi gerektiğini bir çok yerde vurguladığını ve kalbin nefse yöneldiğinde bedenin olumsuz etkilendiğini ve ruha yöneldiğinde beden ve zihnin sağlıklı bir hale geldiğini açıklamıştır. İnsan varlığının yedi temel unsurunu beden, nefis, akıl, ahlak, kalp, ruh ve nefes olarak tanımladıktan sonra Tawfiq, zihinsel sağlık ve ruh halinin bu yedi unsurun durumuna bağlı olduğunu ifade etmiştir. Almanya, Al-Balkhi Institute of Islamic Psychological Studies & Research'ten Dr. Sergei Mikhailov'un "I.V. Smirnov's Psychoecology and the Islamic Approach to Developing Resistance to the Informational Challenges of Modern Times" başlıklı bildirisinde Prof. I.V. Smirnov tarafından geliştirilen bir kavram olan psikoekolojinin bireylerin dış bilgi akışlarıyla etkileşimlerini ve bu akışların zihin ve beden üzerindeki etkilerini incelerken, bilinçaltındaki gizli süreçleri tanımlayıp düzeltme yöntemleri sunduğunu dile getirmiştir. İslami maneviyat, tahkiki iman ve ahlaki değerlerin modern bilgi tehditleri, kontrolsüz medya ve manipülasyon teknikleriyle zihinsel sağlık üzerindeki olumsuz etkilerine karşı direnç oluşturmayı desteklediği görüşüyle beraber psikoekolojinin bilimsel yöntemleriyle İslami manevi pratiklerin birleştirilmesi, bireylerin bilgi temelli saldırılara karşı direnç geliştirmesi ve zihinsel sağlığını koruması için güçlü bir yol olarak görüldüğünü belirtmiştir. "Preventive and Protective Factors in Women's Mental Health Across Lifespan" başlıklı bildirilerinde Hindistan, Mind and Brain Hospital'dan Zulekha Shakoor Rajani ve Shujauddin Fahad Inamdar; kadınların ruh sağlığını korumaya yönelik İslam psikolojisi ve maneviyat temelli bir çerçeve sunmuştur. Kadınların yaşamları boyunca karşılaştığı depresyon, kaygı, ilişki sorunları ve kimlik krizleri gibi zorluklar, sabır,

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

tevekkül ve şükür gibi İslami erdemlerle açıklanmıştır. Geleneksel İslam Entegre Psikoterapi (TIIP) modeline ve manevi uygulamalara, kadınların yaşam dönemlerine uygun terapötik çözümlere ve kültüre uyumlu ruh sağlığı müdahalelerine vurgu yaparak İslami erdemlerle psikolojik iyiliği bütünleştirerek kadınlar için bütüncül ve inanç temelli bir yaklaşım öne sürmüştür.

Sempozyumun dördüncü oturumunun ardından davetli konuşmacılardan Prof. Dr. Sefa Saygılı tarafından “Maneviyatın Ruh Sağlığına Etkisi” başlıklı konferansın sunumu gerçekleştirilmiştir.

Sempozyumun beşinci oturumu Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’nden Doç. Dr. Ergin Ögcem başkanlığında gerçekleşmiştir. “Maneviyatın Boyutları” isimli bildirilerinde Mardin Artuklu Üniversitesi’nden Doç. Dr. Muhammet Cevat Acar ve Zeynep Apak; “İnsan, biyolojik, sosyal, kültürel, psikolojik ve manevi boyutlarıyla bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Maneviyat, bireyin kendisini ve dünyayı derin bir şekilde anlamasını, yaşama anlam katmasını ve içsel gücünü artırmasını ifade eder. Literatürde maneviyat, anlam ve amaç, aşkınlık, tanrı ve din, manevi deneyim ve sosyal boyut gibi alt başlıklarla ele alınmıştır.” açıklamalarında bulunmuşlardır. Ayrıca maneviyatın, bireylerin psikolojik iyilik hali ve değerlerini şekillendirme üzerindeki etkisine vurgu yapmışlar ve bu bildiriyle aynı zamanda maneviyatın boyutlarının incelenmesi suretiyle, literatüre katkı sunmayı amaçladıklarını ifade etmişlerdir. “Ruhsal Hastalıkların Manevi Tedavisine Sufilerin Yaklaşımları -İmam Gazzâli Örneği” isimli bildirisinde Sabahattin Zaim Üniversitesi’nden Doç. Dr. Muhammed Veysel Akkaya; sufilerin, manevi hastalıkları bireyin inancı ve yaşamıyla bağlantılı olarak, nefsin farklı mertebelerine göre ele aldığını açıklamıştır. Akkaya, İmam Gazzâlî’nin beden hastalıklarının tedavisinde hekimin rolüne benzer şekilde, ruhsal hastalıkların tedavisinde de manevi hekimin şefkatle yaklaşmasını ve derinlerdeki kök sebepleri ortadan kaldırmayı hedeflemesini önerdiğini ve tefekkür, zikir, tevekkül, sabır, şükür gibi yöntemleri tavsiye ettiğini dile getirmiştir. Akkaya, bu yöntemlerin etkili kullanımı için eğitim ve uzmanlığın şart olduğunu ileri sürmüş ve geçmişte tekkelerde uygulanmış zengin bir birikim sunan tasavvuf ilminin; günümüzde yeni bir manevi terapi anlayışı geliştirmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. “Değişim Döngüsü ve Motivasyonel Görüşme Tekniklerinin Maneviyat Psikolojisinde Kullanımı: Manevi Danışmanlıkta Etkili Yaklaşımlar” ismiyle sunduğu bildiriyle Yeşilay’dan uzman psikolog Muhammed Berat Gecit şunları aktarmıştır: “Bağımlılık terapilerinde kullanılan değişim döngüsü modeli ve motivasyonel görüşme tekniklerinin manevi danışmanlıkta uygulanması önemlidir. Değişim evrelerine göre bireyin farkındalık oluşturma, bağ kurma ve desteklenmesine odaklanması; hazırlık ve eylem aşamalarında ise somut hedefler ve motivasyon desteğiyle sürecin yönlendirilmesi gerekmektedir. Motivasyonel görüşme tekniklerinin değişim döngüsüne uygun şekilde kullanımı, bireylerin manevi ve psikolojik gelişim süreçlerine etkili bir destek sunabilmektedir.”

Sempozyumun altıncı ve son oturumu, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’nden ve sempozyum başkanlarından Doç. Dr. Ömer Faruk Söylev başkanlığında gerçekleşmiştir.

“İş Hayatının Çalışanların Maneviyatına Etkisinin İncelenmesi” başlıklı bildirisinde Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’nden Doç. Dr. Bünyamin Han ve Fatma Sevik; çalışmalarının iş hayatının çalışanların maneviyatlarına etkilerini incelemeyi amaçladığını, araştırmalarında çalışanların iş yerlerinden ve mesleklerinden memnuniyet düzeyleri, maneviyatlarını nasıl tanımladıklarını ve iş hayatında maneviyatlarını etkileyen olumlu ya da olumsuz faktörlerin, deneyim ve düşünceleri üzerinden değerlendirildiğini belirtmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre iş yerlerinin maneviyatlarıyla örtüştüğünü ifade eden katılımcıların, özellikle mesleklerini sevdiklerinde ve sabır duygusuna sahip olduklarında maneviyatlarının olumlu etkilendiğini, buna karşılık iş yükünün fazlalığı ve haksızlık gibi durumların maneviyatı olumsuz etkilediğini ifade etmişlerdir. “Bağımlılıkların Önlenmesinde Manevi Danışmanlık ve Paydaş Farkındalığı: Nitel Bir Araştırma” başlıklı bildirisinde Bartın Üniversitesi’nden Dr. Nihal İşbilen; bağımlılıkların önlenmesinde paydaşların farkındalık düzeylerinin analizinden hareketle manevi danışmanlık temelli stratejilere katkı sunmayı amaçladığı çalışmada, ebeveynler, öğretmenler, din adamları ve Yeşilay temsilcileri gibi paydaşların bağımlılıkla mücadeledeki bilgi, beceri ve tutumlarının nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik yaklaşım kullanarak, yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla veri toplanarak değerlendirildiğini ve bağımlılıkların önlenmesinde manevi danışmanlığın bireylerin içsel dirençlerini artırarak koruyucu bir rol oynayabileceğini ve paydaşların iş birliğini güçlendiren ve manevi danışmanlığı bağımlılık önleme programlarına entegre eden stratejiler geliştirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sabahattin Zaim Üniversitesi’nden Doç. Dr. Faruk Kanger, “Hemşirelik Bölümü Öğrencilerinin Manevi Bakım Uygulamaları Deneyiminin Manevi İyi Oluşlarına Etkisinin Araştırılması” başlıklı bildirisinde; öğrencilerin, manevi iyi oluşlarına etkisini inceleyen bir çalışma gerçekleştirdiğini, bu çalışmada Başakşehir Çam ve Sakura Şehir Hastanesi’nde manevi bakım uygulamaları yapan 22 hemşirelik öğrencisinin yazılı cevaplarının betimsel analiz yöntemiyle değerlendirildiğini ifade etmiştir. Kanger, Manevi bakım uygulamalarının öğrencilerin hayatın anlamını keşfetme, Tanrı ile bağ kurma, iç huzur, etkili iletişim ve mesleki özsaygı boyutlarında büyük oranda olumlu etkiler sağladığını vurgulamıştır. Özellikle stres ve tükenmişlik gibi sorunların sık yaşandığı hemşirelik mesleğinde manevi bakım derslerinin teorik ve pratik yönleriyle öğrencilere ruhsal sağlık açısından önemli katkılar sunduğunu belirterek konuşmasını bitirmiştir. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi’nden Dr. Merve Çetinkaya, “Palyatif Bakım Departmanlarındaki Sağlık Çalışanlarının Ruh Sağlığı Üzerine Koruyucu Müdahaleler: İngiltere ve Amerika’da Mevcut ‘Hospital Chaplincy’ Örneklerinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı bildirisinde, palyatif bakım ünitelerindeki sağlık çalışanlarının verimliliğini artırmak ve sağlık sisteminin etkinliğini sağlamak için bu tür desteklerin önemli olduğunu; Türkiye’de ise manevi/dini destek hizmetlerinin daha çok hasta ve hasta yakınlarına odaklanmış durumda olduğu “Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Programı”nın belirli hastanelerde uygulanmakta olduğunu ifade etmiştir. Çetinkaya, bu programın doktorlar ve sağlık çalışanlarını da kapsayacak

VIII. ULUSLARARASI MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

12-13 EKİM 2024 KÜTAHYA

şekilde geliştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ülkemizde sağlık çalışanlarının ruhsal iyi oluşlarına katkı sağlamak amacıyla Amerika ve İngiltere'deki dini/manevi destek hizmetlerinden bir çerçeve sunarak, Türkiye'de sağlık çalışanlarına yönelik uygulanabilecek hizmet modelleri tavsiye eden Çetinkaya, dini, kültürel ve manevi değerlerle desteklenecek bu hizmetlerin, palyatif bakım birimlerinde çalışan doktor ve sağlık personelinin ruhsal iyi oluşlarını güçlendireceğine vurgu yapmıştır.

2014'ten beri düzenlenen ve bir gelenek halini almış olan "Maneviyat Psikolojisi Sempozyumları", psikolojiyi manevi boyutlar bakımından beslemekte, bu itibarla toplumun manevi danışmanlık ve rehberlik ile ilgili ihtiyaçlarını tatmin etmede büyük önem arz etmektedir. Farklı ülkelerden, farklı dillerden, konunun farklı alt başlıklarına farklı bakış açılarıyla yaklaşma imkanıyla alanlarında uzman katılımcılarla gerçekleştirilen bu sempozyumda sunulan bildirilerin bilimsel bir kitap ve dergi özel sayısı olarak yayınlanması yüksek fayda sağlayacağı gerekçesiyle önerilmektedir. Sempozyumun başarılı bir şekilde gerçekleşmesi adına tüm imkanlarını seferber eden ve ev sahipliği yapan Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'ne, sempozyum başkanlarına, bilim ve düzenleme kuruluna teşekkürlerimizi iletiyor, bu vesile ile çok daha farklı ülkelerden alanında uzman çok daha fazla katılımcının iştirakleriyle bu sempozyumun devam ettirilmesinde büyük faydalar olacağı yönündeki düşünce ve temennimizi ifade etmek istiyoruz.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Sena Söylev

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 604-611/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 604-611

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

KİTAP KRİTİĞİ/BOOK REVIEW

MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ IV GENÇLİĞİN DURUMU VE GELECEK

Atak, Mustafa (ed.). *Maneviyat Psikolojisi IV Gençliğin Durumu ve Gelecek*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019. ISBN: 9786057785312.

Fatma Semiha ÖZÇELİK

Öğretim Görevlisi, Ankara Medipol Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, Ankara
Teaching Assistant, Ankara Medipol University, Department of Psychology Ankara/Türkiye
fatma.ozcelik@ankaramedipol.edu.tr
orcid.org/0009-0009-3686-9318
ror.org/01c9cnw16

Öz

Bu yazıda Maneviyat Psikolojisi IV kitabının eleştirel bir gözle tahlili gerçekleştirilmiştir. Yapılan tahlil kitapta bulunan yazıların genel bir değerlendirilmesini içermektedir. Değerlendirme yapılırken maneviyat psikolojisi alanının ortaya çıkmasında etkili olan süreçler, psikoloji biliminin tarihsel dönüşümleri ele alınarak incelenmiştir. Kitabın ana konusu gençliğin ruhsal durumu ve dijital bağımlılıktır. Kitabın yazılma amacı ise gençlerin problemlerinin yetişkinler tarafından fark edilmesi ve bu problemlere yönelik kapsamlı çözümlerin ortaya konulmasıdır. Ayrıca psikoloji ve maneviyatı birleştiren çalışmaların öneminin ve farklı disiplinlerden uzmanların insan ruh sağlığı için ortak çalışması gerektiğinin üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Gençlik Araştırmaları, Gençlik ve Maneviyat, Maneviyat Psikolojisi, Psikolojide Maneviyat, Dijital Bağımlılık

SPIRITUAL PSYCHOLOGY IV THE STATE OF YOUTH AND THE FUTURE

Abstract

This article reviews the book *Spiritual Psychology IV*, offering a broad evaluation of the papers it contains. The review explores the effective dynamics of spiritual psychology, considering the historical evolution of psychological science. The book's central focus is on the psychological state of today's youth and the challenges they face, such as digital addiction. Its primary goal is to raise awareness among adults about these issues and to propose comprehensive solutions. Additionally, the book emphasizes the importance of integrating psychology with spirituality, highlighting the need for collaborative efforts across different scientific fields to promote human psychological well-being.

Geliş Tarihi: 30.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1593994

Kabul Tarihi: 16.12.2024

Keywords: Youth Studies, Youth and Spirituality, Spiritual Psychology, Spirituality in Psychology, Digital Addiction

Psikolojinin Geçmişi ve Dönüşümü

Öğrenme ve bellek üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Ebbinghaus psikoloji bilimiyle ilgili, “onun geçmişinin uzun, tarihinin ise kısa” olduğunu söyler ve bununla psikoloji biliminin geçirdiği dönüşüme işaret eder (Karakelle, 2014). Eski çağlardan beri filozoflar, insan zihni, ruhu ve iradesini anlamaya büyük ilgi duymuştur. Psikoloji bilimi felsefenin aksine görünür olana, üzerinde deneysel yöntemlerin uygulanabileceği konulara yönelmiştir. Bu sebeple psikoloji alanında yapılan ilk çalışmalar motivasyonel davranışlar üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda kullanılan yöntemler ise herkes tarafından uygulanabilir ve tekrarlanabilir niteliğe sahiptir. Psikoloji, bilimsel yöntemlerin kullanılması sayesinde felsefeden ayrı tutularak başlı başına müstakil bir disiplin olarak görülmeye başlanmıştır.

Ruh, irade, maneviyat gibi kavramlardan uzaklaşarak, insan ve canlı davranışı üzerine odaklanarak gelişimini sürdürmesiyle birlikte ilerleyen yıllarda bir çıkmaza girmiştir. İnsanı analiz-sentez yöntemiyle anlamak oldukça pratik ve işe yarar gibi gözükse de yeterli gelmemiştir. İnsanın motivasyonel davranışlarını anlamak insanı tam olarak anlamaya yetmemiş ve sonunda uzun yıllar yadsıdığı duygu, irade, bilinç, maneviyat gibi kavramların kapısını çalmak zorunda kalmıştır.

Sigmund Freud’un 19. yüzyılın sonlarına doğru insanın farkında olmadığı bir bilinçaltı tarafından davranışlarının yönlendirildiği fikri o zamanın ruh sağlığı camiasında şok etkisi meydana getirmiş ve bu alanda yeni bir çığır açmıştır. Freud, insan davranışlarını farklı bir perspektiften değerlendiriyor ve rüyaların yorumlanması, hipnoz gibi yöntemler kullanarak hipotezini vakalar üzerinden ispatlamaya çalışıyordu. Bilinçaltı kavramının etkisiyle ruh sağlığı alanındaki ilgi, insana ait gibi görünmese de var olabilen olgulara yönelmeye başlamıştı. Bilinçaltı söyleminin insanın oldukça ilkel ve olumsuz taraflarına vurgu yapması ise insan onurunu zedeleyecek cinstendi. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren psikolojide Hümanizm akımının yükselişini bu arka planla okuyabiliriz. Hümanizm ve Pozitif Psikoloji gibi akımlar insanın olumlu özelliklerine ve manevi boyutlarına odaklanarak psikolojiye farklı bir perspektif sunmaya başladı. Abraham Maslow öncülüğünde yükselen ve Carl Rogers tarafından geliştirilen bu akım, insanın özgür, iradi ve iyi olarak dünyaya geldiğini iddia ediyordu. Maslow Kendini Gerçekleştirme Kuramında belirttiği gibi, insanın olumlu özelliklerini daha iyi bir hâle nasıl getirilebileceğini çalışmaktan yanaydı. Hümanistik Psikolojinin insan anlayışı, Martin Seligman ve Mihaly Csikszentmihalyi ile anılan Pozitif Psikoloji alanının yakın zamanlarda ortaya çıkmasına vesile oldu. Psikolojinin bu uzmanlık alanı yıllar geçtikçe daha fazla kişi tarafından kabul edilmeye başlandı. Spiritüel/Maneviyat Psikolojisinin ortaya çıkmasındaki itici güçleri Hümanistik ve Pozitif Psikoloji olarak gösterebiliriz.

Psikolojinin uzun yıllardır maneviyattan uzak bir anlayışa sahip olması Maneviyat Psikolojisi adı altında yeni bir alt alanın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Türkiye’de Maneviyat Psikolojisi ve Sûfi Geleneği

Türkiye’de Maneviyat Psikolojisi, Sûfi geleneği temel alarak ilerlemektedir. İbrahim Işitan, Sûfi Psikolojisini "beden içinde hapsedilmiş ruhun özgürleşme serüveni" olarak tanımlar. Sûfi geleneği, bireyin manevi dönüşümünü destekleyerek stres ve depresyon riskini azaltan bir terapi süreci olarak görülmektedir. İbrahim Işitan, Sûfi Psikolojisinin ne olduğunu şu şekilde açıklamıştır:

Sûfi gelenek, beden içerisinde hapsedilmiş ruhun özgürleşme serüvenini çeşitli yöntem ve uygulamalarla ortaya koyan manevi bir disiplin olarak insan psikolojisine katkıda bulunmuş ve bulunmaya da devam etmektedir. Bu nedenle, sûfi geleneğin insan maneviyatına sağladığı katkı ruhi boyutuyla başını zayıflatmış modern insan için yeniden ele alınması gereken bir konudur. Manevi dönüşümünün yeri kalpte gelişme gösteren psiko-ruhsal hal ve durumlar, davranışlara manevi içerik kazandırmaktadır. Bu şekilde tutum ve davranışları manevi tarza göre şekillenen birey, tabii terapi sürecini yaşamakta ve bu nedenle strese girme ve depresyona düşme riski azalmaktadır.¹

Türkiye’de bu alanda katkı sağlayan önemli isimler arasında Robert Frager (*Kalp, Nefs ve Ruh*), İbrahim Işitan (*Sûfi Psikolojisi Sülemi’ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*), Nevzat Tarhan (*Mesnevi Terapi*), Kemal Sayar (*Sûfi Psikolojisi*), Mustafa Merter (*Dokuz Yüz Katlı İnsan*) ve Erol Göka (*Psikoloji Varoluş Maneviyat*) yer almaktadır. Ayrıca Ekim 2024’te Dumlupınar Üniversitesinde sekizincisi yapılan Maneviyat Psikolojisi Sempozyumlarının düzenleyicisi olan ve *Maneviyat Psikolojisi* kitaplarının editörlüğünü yapan Mustafa Atak’ın (*Nefs Psikolojisi Kuram Uygulama*) çabaları da bu alandaki çalışmaların yaygınlaşmasında önemli rol oynamaktadır.

Kitabın İçeriği: Gençliğin Durumu ve Geleceği

Bu sempozyumların birinci ve ikinci kitabı Hür Mahmut Yücer ve Hatice tül Kübra Erol tarafından tahlil edilmiştir. Bu yazıda ise dördüncü kitap olan *Maneviyat Psikolojisi IV Gençliğin Durumu ve Gelecek* tahlil edilecektir. Kitap, dijital çağın gençler üzerindeki etkileri, maneviyatın gençlikteki rolü ve gençlerin güncel sorunlarına yönelik çözüm önerilerini ele almaktadır.

Cep Telefonu Bağımlılığı ve Nefs Psikolojisi başlığıyla kitabın ilk yazısı Mustafa Merter’e aittir. Merter, dijital bağımlılığın zararlarını anlayabilmek için öncelikle nefsin yapısını ve manevi kalbin işleyişini anlamak gerektiğini belirtir. İnsan için tekâmülün zaruri olduğunu ve eğer ruhi ilerleme gerçekleşmezse depresyon, evham gibi hastalıkların başlayacağını söyler. Yazıda, internet ile Deccal arasında kurduğu metaforik ilişki dikkat

¹ Işitan, İ. *Sûfi Psikolojisi Sülemi’ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü*. İstanbul: Divan Kitap. 2020.

çekicidir. Ayrıca, Jean Twenge'in "i-nesli" olarak adlandırdığı 1995 sonrası doğan nesle dair istatistiklere yer verilmiştir. İstatistiklerde, 95 sonrası doğan nesildeki farklılıklar gösterilmiştir. Bu istatistikler, kaygılı ebeveynlerin etkisiyle risk alma davranışlarının önceki nesillere göre önemli ölçüde azaldığını ortaya koymaktadır. Matrix dünyası olarak tanımladığı dijital dünyanın gençlerin kalbini örttüğü gerçeğini fark etmemiz gerektiğini belirtir. Merter'in yazısı ekran bağımlılığına karşı, eğitim sisteminin yeniden yapılanması gerektiği ve sadece bugünün değil geleceğin de analizlerinin sistemli bir şekilde yapılması gerektiğini söylediği önerilerle son bulur.

İkinci yazı *Postmodern Dünyada Gençlik Din ve Değerler* adıyla Asım Yapıcı'ya aittir. Yapıcı (2012;2015a), postmodern zamanlarda Türkiye'de yaşayan gençler için din ve değerlerin ne anlama geldiğini, yürüttüğü meta-analiz çalışmasının sonuçlarına göre değerlendirmiştir. Çalışmasının sonuçlarına geçmeden önce postmodern dünyanın din ve değerlere dair yaklaşımını tartışmış ve bu dünyada yaşayan insanı sosyal değişimler üzerinden anlamlandırmaya çalışmıştır. Hazlara sınır koyan dinin engellerini kaldırmanın seküler ve tüketim toplumunun en temel amaçlarından olduğuna vurgu yapmıştır. Bu bağlamda "hazcı dindarlık", "saf bireysel dindarlık", "kurumsal temeli gevşek maneviyatçılık" ve "ahlaki temelleri zayıf dindarlık" yaşantıları sıklıkla karşımıza çıkmaya başlamıştır. Yapıcı'nın yapmış olduğu çalışmalarda, Türk gençlerinin zihninde İslam kavramının huzur ve mutluluk kaynağı olarak çağrışım yapmakta olduğu bulgulanmıştır. Yapıcı, bulgulardan hareketle, Türk gençliği açısından dinin taşıdığı anlam ve değer artarak devam ettiğini belirterek var olan bu olumlu durumu muhafaza etmek ve daha ileriye taşımak için gelecek 20 yıla yönelik Millî Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yükseköğretim Kurumları gibi Türkiye'deki kurumların neler yapması gerektiğine dair önerilerle yazısını tamamlar.

Teknomedyatik Dünyada Gençliğin Durumu ve Görevlerimiz yazısı ile Erol Göka, dijital dünyadan kaçışın artık mümkün olmadığını ve dijital dünya ile gençlerin etkileşiminden doğan sorunların görmezden gelinemeyeceğini belirterek konuya giriş yapar. Yazısı boyunca sıklıkla Zimbardo ve Coulombe (2017) tarafından yazılmış *Bitik Erkekler* kitabındaki çalışmalardan bahseder. Bu çalışmalarda, erkeklerin kadınlara kıyasla dijital dönemden daha olumsuz etkilendikleri ortaya konmuştur. Erkeklerin son dönemlerde akademide, eğitimde, iş hayatındaki rekabetteki performanslarının düşme eğiliminde olduğu vurgulanmıştır. Yazarlara göre bu durumun en temel sebepleri, testosteronu düşüren östrojeni artıran çevresel, fizyolojik değişimler ve medyanın etkileridir. Göka yazısının devamında, Twenge'in "i-nesli" çalışması bulgularının ülkemizde yapılan bir saha çalışmasının bulguları ile desteklendiğini belirtir. Türkiye'nin Z kuşağının girişimciliğe yönelik meslekleri tercih etmek yerine memur olmayı tercih ettiğini ifade eder.

Dördüncü yazı, *Dijital Oyunların Dinamikleri ve Gençlerin Dünyası* başlığıyla Mücahit Gültekin tarafından kaleme alınmıştır. Gültekin, oyunun tanımı üzerine durduktan sonra dijital oyunların dinamiklerini ele almıştır. Dijital oyun piyasasının küresel ölçekteki

büyükliğüne vurgu yapmış ve bu sektörün krizlerden en az etkilenen sektör olduğunu belirtmiştir. Dijital Oyunlar Raporuna göre (2017), genç nüfusun (15-25 yaş) günde 39 milyon saat oyun oynadığı ve bir milyona yakın ailede oyun konsolu bulunduğu bilgisini okuyucuyla paylaşır. Oyunun, insana gerçek yaşamda deneyimlediğinde maliyeti yüksek olabilecek bazı tecrübeleri, gerçek bir bedel ödmeden yaşama fırsatı verdiğine Huizinga'nın Homo Ludens (2006) kitabına dayanarak ifade eder. Dijital oyunların birçok dinamiğine ayrıntılı olarak değinen Gültekin, özellikle mücadele dinamiği üzerinde durur. Kazanılan ödülün ne olduğundan ziyade kime karşı kazanıldığı (rakip olgusu) ve ne anlama geldiğinin önemli olduğunu söyler. Başarılı bir oyun tasarımının insanın doğasını dikkate alarak kurulduğunu belirtir. Oyun oynamanın aslında hayata hazırlayan bir işlevi de olduğunu fakat gerçek hayatın yerine geçmeye başladığında problemlerin ortaya çıktığından bahseder. Yazının sonlarına doğru, dijital oyunlarda ömrünü harcayan gençlere, uğruna mücadele edecekleri gerçek bir hedef gösterilerek alternatif bir yol sunulması gerektiğinin zaruri olduğunu ifade eder. İnsanın yaratılışının, dünyanın kurgusunun, düşmanın (şeytanın) varlığının tıpkı bir oyun gibi olduğunu belirterek yazısını nihayete erdirir.

Ailede Muhabbet ve Sanal Bağımlılık konusuyla Mustafa Atak'ın yazısı kitabın beşinci yazısıdır. Atak, sanal bağımlılıkta ailenin koruyucu/önleyici etkisine yazısı boyunca vurgu yapar. Sanal bağımlılığı, narsisizm, hedonizm, konformizm ve sanallık olguları ile açıklamaya çalışır. Zeydan ile 2015 yılında üniversite öğrencileri üzerine yapmış oldukları bir saha çalışmasına göre; maneviyat destekli eğitim alan öğrencilerin, almayan öğrencilere göre narsisizm puanları daha düşük çıkmıştır.² Bu çalışmadan hareketle maneviyat ve ahlak gibi değerlerin narsisizmi azaltıcı etkisinin olduğunu iddia eder. Narsisizm ve sanal bağımlılığa karşı aile değerlerini korumanın, hac ve umre yapmanın etkili olabileceğini belirtir. Atak'ın yazısında narsisizm kişilik bozukluğuna tedavi yöntemleri önermesi tartışmaya açıktır. Yazıda konular arasındaki sert geçişler, okumayı zorlaştıran bir unsur oluşturuyor. Kitap boyunca yazarların aynı kitaplara tekraren atıfta bulunulması ve aynı bulguların tekraren paylaşılması da kitap bütünlüğünü bozmuş görünmektedir. Bu noktada kitabın basılmadan önce, yazarların diğer yazıları da okuyarak kendi yazılarını yenilemeleri tavsiye edilebilir.

Kitap İbrahim Balcıoğlu tarafından kaleme alınan *Gençlik ve Boşanma* yazısıyla devam etmektedir. Balcıoğlu yazısında evlilik kurumuna dair bilgiler vermektedir. Günümüzde gençlerin neden evlendiğini sorguladıktan sonra neden boşandıklarını açıklamaya çalışır. Yazar, yazısında yalnız kullandığı kaynakları aktarmakla yetindiği için boşanmanın neden arttığının sebepleri anlaşılamamaktadır. Sema Maraşlı ise cinsiyet rolleri ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konuları merkeze aldığı *Gençlerde Cinsiyet Rollerini* yazısıyla kitaba katkı sağlamıştır. Modernizm, feminizm, kadın-erkek eşitliği, toplumsal cinsiyet eşitliği ve eşcinsellik küresel tehditleri altında gençlerin nasıl ezildiğini bilimsel çalışmalarla

² Atak, M. ve Mithat, Z. 1. *Ulusal Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları. 2015. sayfa: 65-82.

göstermiştir. Günümüzde gençlerin farkına bile varmadan devamlı olarak maruz kaldıkları bu tehditleri açık, anlaşılır ve bilimsel bir şekilde gözler önüne sermesiyle Maraşlı'nın yazısı, tekrar tekrar okunası bir yazıdır.

Mustafa Atak'ın ikinci yazısında eşiyle birlikte yürüttükleri bir saha çalışmasından bahsedilir. Bu çalışmada, ortaokula devam eden öğrencilerin namaz kılma tutumu ile Burdon Dikkat Testi'nde gösterdikleri performans arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Çalışmanın analizine göre namaz kılma sıklığı arttıkça testten alınan ortalama hata puanları azalmaktadır. Bu bulguya göre Atak, düzenli namaz kılmanın dikkat dağınıklığında belirgin bir azalma ile ilişkili olduğunu iddia etmiştir. Öğrencilerin yaşadıkları dikkat dağınıklığı problemini aşmada, namaz kılma davranışının önemine değinmiştir. Bir defaya mahsus yapılan bu saha çalışmasının sonuçlarını genellemeden çalışmanın daha fazla katılımcıdan oluşan farklı örneklem gruplarıyla tekrar uygulanması yerinde olacaktır. Namaz kılan ve kılmayan grupların namaz kılma tutumu hariç sosyoekonomik düzey gibi diğer demografik faktörlerin benzer olması da önemlidir. Ayrıca dikkat işlevini etkileyen algısal yük gibi bilişsel faktörlerin düzeyleri de kontrol amaçlı ölçülebilir.

Yazısında Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Araştırmalar Merkezi (SEKAM) tarafından 2016'da yapılan bir saha çalışması olan *Gençlik Araştırmasının* sonuçlarından bahseden Burhanettin Can, 15 Temmuz darbe girişiminin gençlik üzerine etkilerine odaklanmıştır. Yapılan bu kapsamlı çalışmada gençlerin geleceğe dair olumsuz tutumlarının darbe girişimi sonrasında arttığı bulgulanmıştır. Darbe girişiminin, gençlerin ruh hali, kimliği ve dini algılarının üzerine etkilerini gösteren oldukça değerli bu araştırmanın sonuçlarını Can şu şekilde özetlemektedir:

15 Temmuz darbe girişimi, insanların birbirine olan güvenini ciddi bir şekilde zedelediği, dinin ve dini olanın itibarını aşındırdığı, gençlerde çok ciddi bir şekilde karamsarlık meydana getirdiği, gençlerin geleceğe dönük umutlarını kararttığı sonucuna ulaşmayı sağlamaktadır. Bu ise doğal olarak bireyselleşmeyi, bencilleşmeyi, insanlığa ait problemlere karşı duyarsızlaşmayı destekleyecektir. Yaşanan ve yaşanacak olan sürecin sonucu; yalnızlaşmış bireyler, duyarsız yığınlar, akrabalık, komşuluk ve arkadaşlık bağlarının kopup eridiği seküler bir hayat tarzı olacaktır. Gidişat, görüldüğü kadarıyla buraya doğrudur.

Can, bahsedilen saha çalışmasının bulgularını göz önüne alarak, 15 Temmuz'un sadece askeri değil aynı zamanda sosyolojik amaçlı bir darbe girişimi olduğunu belirtir.

Madde Bağımlılığı Aile ve Gençlik yazısında Musa Tosun, nörokimyasal, davranış, psikodinamik gibi madde bağımlılığını açıklayan teorilerden bahseder. Madde bağımlılığını biyo-psiko-sosyal bir sorun olarak ele alan Tosun, bağımlılığın oluşmasında ailenin rolüne vurgu yapar. Bağımlılığın getirdiği problemlerin yalnızca bireyi etkilemediğini, aile ve toplumun da bundan nasibini aldığını ifade eder. Bu bakış açısıyla, madde bağımlılığının bir aile hastalığı olarak görülüp, buna uygun tedavi modalitelerinin

geliştirilmesi gerektiğini iddia eder. Bağımlılığın erken keşfi, teşhisi ve tedavisinin sağlanması gerektiği gibi bireyi çevreleyen tüm sosyal koşulların iyileştirilmesi gerektiğini de belirtir.

Osman Tolga Arıcak *İnternet Oyun Bağımlılığı* yazısında, problemlili dijital oyun davranışının tarihçesini sunar. İnternet oyun bağımlılığının Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı'ndaki (DSM-5) belirtilerine, tanı kriterlerine ve dünyadaki yaygınlığına değinir. Kitap, Mehmet Hüsrev Subaşı'nın gençlere manevi değerlerin sanat yoluyla aktarılabilceği fikirlerini içeren *Manevi Değerler Eğitiminde Sanatın Rolü Üzerine Düşünceler* yazısıyla son bulur.

Sonuç

Maneviyat Psikolojisi IV, gençliğin modern çağda karşılaştığı zorluklarla ilgili kapsamlı bir bakış sunmaktadır. Manevi değerlerin önemini vurgularken, bireylerin ruhsal ve sosyal gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik, İlahiyat, Psikiyatri, Eğitim Bilimleri, Mühendislik gibi farklı alanlardan uzmanların katkı verdiği bu kitap, manevi değerlerin üzerinde durulmasıyla kıymetli bir akademik faaliyet serisini sürdürmektedir. Her yıl bir üniversite bünyesinde yapılan Maneviyat Psikolojisi Sempozyumları ve bu yıl altıncı cildi basılan kitapları, günümüzde insanların yaşamış olduğu manevi problemlere çözümler getirme amacı taşımaktadır. Aynı zamanda kitap boyunca yazarların dijital bağımlılığa karşı sundukları tedbir önerileri dikkate alınmaya değerdir. Bu önerilerin uygulanabilmesi için devlet destekli projelerin yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.

Maneviyat Psikolojisi ifadesi psikoloji bilimine karşı bir alternatif oluşturulmaya çalışılıyor gibi bir görünüm arz etmektedir. Halbuki maneviyat, psikolojinin bir alternatifi veya alt alanı değildir. Psikoloji biliminin tam da içinde olması gereken bir fenomendir. Bu bağlamda "Maneviyat Psikolojisi" yerine "Psikoloji'de Maneviyat" ifadesini kullanmak daha doğru olabilir. Psikolojinin ve psikologların insanlığa getirdiği yararları dışlamadan, maneviyatı da içerisine alan bütüncül bir yaklaşımla "insanın bilişsel, duygusal ve sosyal davranışı" daha sağlıklı olarak ele alınıp anlamlandırılabilir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Fatma Semiha Özçelik

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Atak, M. ve Mithat, Z. 1. Ulusal Maneviyat Psikolojisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları. 2015.
- Atak, M. (ed.) Maneviyat Psikolojisi. İstanbul: Elit Kültür Yayınları. 2016.
- Atak, M. (ed.) Maneviyat Psikolojisi II. İstanbul: Elit Kültür Yayınları. 2016.
- Atak, M. (ed.) Maneviyat Psikolojisi III. Kayseri: Kimlik Yayınları. 2018.
- Atak, M. (ed.) Maneviyat Psikolojisi IV. Kayseri: Kimlik Yayınları. 2019.
- Karakelle, S. Psikolojiye Giriş 1. İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi. 2014. Erişim: <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/kok/psikolojiyegiris1.pdf>
- Işıtan, İ. Sufi Psikolojisi Sülemi'ye Göre Sûfi Benlik Dönüşümü. İstanbul: Divan Kitap. 2020.

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 8, Sayı: 3, 2024, ss. 612-623/ Volume: 8, Issue: 3, 2024, pp. 612-623

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

KİTAP KRİTİĞİ/BOOK REVIEW

MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK MANEVİYAT PSİKOLOJİSİ VI

Atak, Mustafa-Bulut, Sefa (ed.). *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Maneviyat Psikolojisi VI*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2024. ISBN: 9786253976750.

Sümeyye DOĞAN

Lisans mezunu, Sakarya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sakarya
Bachelor's degree, Sakarya University Faculty of Letters, Sakarya/ Türkiye
sumeyye.dogan@ogr.sakarya.edu.tr
orcid.org/000009-0001-5391-8902
ror.org/04ttnw109

Öz

İslami psikoloji, bireyin dini inançlarıyla uyumlu bir tedavi yaklaşımı geliştirerek modern psikolojiyle denge kurmayı hedefler. Manevi yaklaşımların terapiye entegre edilmesi hem de ruhsal boyutları ele alan daha etkili bir yöntem sunar. Pozitif psikoloji üzerine yapılan araştırmalar anlam, amaç ve aidiyet gibi unsurların bir bireyin kişiliğinin ayrılmaz parçaları olduğunu göstermektedir. Bu unsurları dikkate alarak, insanı yalnızca fiziksel değil metafizik açıdan da ele alan İslami psikoloji, modern psikolojinin sınırlarını genişletir. Bu disiplinlerin bir araya gelmesi hem de ruhsal iyileşmeyi destekleyen, kapsamlı ve şefkatli bir terapötik model ortaya çıkarır.

Anahtar kelimeler: Manevi Danışmanlık, Psikolojik Sağlık, Dini Danışmanlık, Manevi Değerler, Modern Psikoloji, Anlam Arayışı, Manevi Huzur

SPIRITUAL COUNSELING AND GUIDANCE SPIRITUALITY PSYCHOLOGY VI

Abstract

Islamic psychology aims to establish a balance with modern psychology by developing a treatment approach that aligns with an individual's religious beliefs. Integrating spiritual approaches into therapy offers a more effective method that addresses mental and spiritual dimensions. Research in positive psychology highlights that meaning, purpose, and belonging are integral aspects of a person's identity. By considering these elements, Islamic psychology broadens the scope of modern psychology, approaching the individual not only from a physical perspective but also from a metaphysical one. The merging of these disciplines creates a comprehensive and compassionate therapeutic model that supports both mental and spiritual healing.

Geliş Tarihi: 28.11.2024

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1593025

Kabul Tarihi: 08.12.2024

Keywords: Spiritual Counseling, Psychological Health, Religious Counseling, Spiritual Values, Modern Psychology, Search for Meaning, Spiritual Peace

Giriş: Maneviyat ve Psikoloji: Birleşen Yollar

Modern psikolojinin alternatif bakış açılarına yeni ve yerli bir manevi ilgi gösteren maneviyat sempozyumları, insan psikolojisini dinden ve maneviyattan ayrı tutmakla sonuçlanan karışıklığı açıklığa kavuşturma girişimidir. Ruh sağlığı alanı (bazen) maneviyatı ihmal etse de son yıllarda yapılan araştırmalar, manevi yaklaşımların modern terapilere entegrasyonunun tedavi sürecini daha etkili hale getirebileceğini göstermektedir. Bu amaçla sempozyumlar, uygun psikoterapi uygulamaları için İslami psikolojide sağlam bir temel geliştirmenin önemine dikkat çeker ve insan kişiliğini şekillendiren dini yaklaşımlarla ilerler. Özellikle, psikoterapistlerin hastalarının dini inançlarına saygı duyarak nasıl destek sağlayabileceklerine rehberlik eder, çünkü bireyin dini yaşantısının psikolojik danışman tarafından bilinmesi beklenmektedir.

Diğer yandan maneviyat (spiritüalizm) ve psikolojiyi bütünleştirme fikri yeni bir kavram değildir. Tarihsel olarak psikoloji ve psikiyatri alanında çalışan araştırmacılar zihin, ruh ve davranış arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Bazı öncülerin teorileri, manevi psikoloji ile örtüşerek anlam arayışı, aidiyet ve kendini gerçekleştirme konularına vurgu yapar. Örneğin, "ait olmaya" odaklanan Alfred Adler, aşağılık duygusunun üstesinden gelmenin önemini ve (toplumsal) aidiyet duygusunu güçlendirilmesini vurgular. Kişinin daha geniş bir topluluk veya ilahi bir anlayışla derinden bağlantılı olması, kişisel gelişim ve iyileşme için gerekli olan bir bağlantı, aidiyet ve kimlik duygusunu nasıl beslediğini ele alan maneviyat psikolojisi ile örtüşmektedir. Benzer şekilde, hümanistik psikolojinin önemli isimlerinden Abraham Maslow, refah duygusuna ulaşmak için "kişinin ruhsal ihtiyaçlarını karşılamaya" önem vermektedir. İnsanların temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra kendini gerçekleştirme aşamasına ulaşabileceklerini savunur. Kendini gerçekleştirme, kişisel gelişim ve bireyin olumlu düşünce yapısı ve davranışlarının refahına odaklanan "pozitif psikoloji", manevi psikoloji fikriyle de örtüşmektedir. Yine 20. yüzyılın ortalarında Rollo May ve Viktor Frankl'ın varoluşsal psikolojisi, "yaşamda anlam arayışının zihinsel sağlık için merkezi olduğunu" vurgular. May, insanın özgürlük, kaygı ve sorumlulukla başa çıkma biçimlerine odaklanırken Frankl'ın logoterapisinin vurguladığı acıda anlam bulmanın ruh sağlığı üzerindeki etkisi, spiritüel psikolojide yansıtılan bir yaklaşımdır: kişinin refahının yaşamdaki amaç ve anlam duygusuyla bağlantılı olduğu fikrini paylaşır ve anlam arayışının insandaki birincil motivasyon gücü olduğunu ileri sürer.

Anlam bulma ister inanç yoluyla ister varoluşsal sorular aracılığıyla olsun, ruh sağlığının anahtarı olarak görülür. İslami psikolojik yaklaşımla doğrudan bağlantılıdır. Modern psikolojinin bireysel refahı ele almasına karşın manevi psikolojinin önleyici ve bütünsel yaklaşımı, ruh sağlığı için derin ve kapsamlı bir çerçeve sumaktadır. Bu farklı

yaklaşımların bütünleştirilmesi hem zihni hem de ruhu dikkate alan kapsayıcı, önleyici ve anlamlı bir terapi yaklaşımının gelişmesine katkı sağlayabilir.

İslami Psikolojinin Terapiye Entegrasyonu

Geleneksel psikoloji, özellikle Freudian ve davranışçı yaklaşımlar yoluyla semptomları iyileştirmeye odaklanmıştır. Psikolojik ve manevi yaklaşımın farkını kıyaslırsak psikoloji, insan davranışlarının ve zihinsel süreçlerin veri tabanlı bilimsel çalışmasıdır ve daha çok insan bünyesinin bozulmaya elverişli kimyası ile ilgilenir. Bilimsel bakış açısı ile ölçülebilir dışsal deneyimleri araştırır, kişinin psikolojisinin ait olduğu sosyal gruplardan nasıl etkilendiğini inceler. Yani sistematik olarak deneysel, doğrulanabilir/test edilebilir veya yanlılanabilir. Maneviyat ise kolayca ölçülemeyecek öznel deneyimleri içerir ve daha çok bireyin içsel dengesi ve baştan sağlıklı bir yaşam sürmesi üzerinde durur. Ama manevi inançları kabul eden ve bunları benimseyen bir terapist, danışanın inançları bağlamında mücadelesini anlamlandırmasına, görünmeyen görünmesine yardımcı olabilir. Bu yaklaşım pozitif psikolojinin büyüyen alanıyla da uyumludur. Bu nedenle, psikolojiye yönelik İslami ve manevi yaklaşımlar modern bağlamda yeniden değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeler, kişilerin sorunlarını nasıl ifade edip paylaşımları gerektiği konusunda yol gösteren terapötik iletişim ve etkileşim süreçlerinin önemi artmıştır.

Bu çalışmamızda “Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Maneviyat Psikolojisi VI” adlı kitaptaki makalelerin kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Kitaptaki çalışmalar, psikolojik sorunlara manevi perspektiften yaklaşarak insan doğasına, benliğe ve ruha ilişkin İslami anlayışı ve yaklaşımı sunmaktadır. İnsanları yalnızca fiziksel varlıklar olarak görmek yerine hem fiziksel hem de metafiziksel olarak ele alıp değerlendirir. Böylece modern psikolojinin insanı gözlemlenebilir, izlenebilir, ölçümlenebilir ve tek boyuta indirgeyen yaklaşımına daha derin ve geniş bir perspektiften bakar. Her bölümün yazarları, mesleki deneyimlerini, fikirlerini, yöntemlerini ve kanıta dayalı araştırmalarını paylaşarak, İslam psikolojisinin klinik uygulamalardaki durumu hakkında bakış açısı sunmaktadır.

1. Bısr-i Hâfi Etkisi: Bağımlılıkla Mücadelede Maneviyatın Rolü Üzerine Bazı Tespitler

Kitabın ilk makalesinde Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesi olan Dr. Nihal İşbilen'in, bağımlılıkla mücadelede maneviyyatın rolünü ele almıştır. Araştırmacı tanıttığı MTBD-7A modeli ile bağımlılık mücadelesine yönelik yedi aşamalı yaklaşım sunmuştur. Buna göre, manevi danışman, tanışma aşamasında danışanın öyküsünü dikkatle dinler ve onun dini hassasiyeti ile isteğine göre bu aşamaları tanıtır. Bu aşamalar; tövbe, sadakat, emanet bilinci, affetmek, sabretmek, ibadet ve diğer kâmlıktır. Çalışmada bu aşamalar ayrıntılı şekilde açıklanmış ve modelin ilk uygulamasının test edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın sonuçları kitapta yer

almayıp, "Spirituality-Based Addiction Counseling Model Proposal: Theory and Practice" adlı makalede raporlanmıştır.

Ancak kitapta, "Bîşr-i Hâfî etkisi"ne ilişkin sonuçlara ve önerilere yer verilmiştir. Bîşr-i Hâfî'nin alkolü bırakarak bağımlılıktan kurtuluş hikâyesinin katılımcılara aktarılması, bağımlılıkla mücadelelerinde "gizli bir mucize beklentisi"ni ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar, kendi çabalarıyla değil, ilahi bir müdahale veya mucizeyle bağımlılıktan kurtulacaklarına inanmaktadır. Bağlı bireyin, sorumluluk almak yerine, bir dış müdahaleyle sorunlarının çözülmesini beklemesi, kendi iradesini devre dışı bırakmasına ve süreci geciktirmesine neden olmaktadır. Katılımcılardaki bu metafizik beklenti, çaresizlik duygusuyla birleşerek bağımlılık tedavisinde sabrı devre dışı bırakmaktadır. Bazı katılımcılar ise, yaşadıkları zorlukları "Allah'ın bir uyarısı" olarak yorumlayıp bu durumu, kendi değişim süreçlerinde bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden tedavi sürecinde bireyin içsel potansiyelini harekete geçirecek yöntemler ön planda tutulmalıdır. Ama Bîşr-i Hâfî etkisi, dinî referansların bağlama uygun kullanılmadığı durumlarda ters tepkilere yol açabildiği de gözlemlenmiştir. Bu nedenle, danışanın maneviyat durumunun doğru anlaşılması kritik öneme sahiptir. Sonuç olarak, Bîşr-i Hâfî etkisinin, seküler ya da dinî ayrımı olmaksızın, bağımlılıkla ilgili her teori ve pratik için önemli bir fenomen olduğu belirtilmiştir.

2. Kur'an-ı Kerim Merkezli Manevi Danışmanlık ve Rehberlik

Kitabın ikinci makalesi Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Psikolojisi Anabilim Dalı'nda görevini sürdüren Prof. Dr. Mustafa Naci Kula'ya aittir. Kula, çalışmasında manevi danışmanlık ve rehberlik uygulamasında Kur'an-ı Kerim'den faydalanmayı ele almıştır. Kur'an, zorluklarla başa çıkma, manevi yönelim ve bilişsel stratejiler geliştirme konularına dair önemli öğretiler sunmaktadır. Kişilerin psikolojik sıkıntılarla başa çıkmalarına yardımcı olmak ve ruhsal danışmanlık için temel ilkeler sağlar. Yazıda ele alınan, Kur'an'dan seçilen bir sure ve iki ayet bu anlamda belirli rehberlik sunar: Bakara Suresi 155. ayet: Korku ve açlık yoluyla denemeleri ele alır, sabrı vurgular. İnşirah Suresi: Duygusal rahatlama ve zorlukların bilişsel yeniden yapılandırılması hakkında öğretir. Mülk Suresi 2. ayet: Yaşam testlerine ve doğru seçimler yapmaya odaklanır.

Bakara Suresi'ndeki "sabır" ve "dua" öğretilerinin, sıkıntılar karşısında kişiye yardımcı olacak manevi bir destek sağladığı, bireylerin hem zihinsel hem de davranışsal olarak nasıl bir tutum geliştireceklerini belirlediği ifade edilmektedir. Zorluklar karşısında sabır ve dua etmenin, Allah'a güvenmenin birey üzerinde ruhsal rahatlattıcı bir etkisi olduğu vurgulanır. İnşirah suresinde, zorlukların ve sıkıntılarının, her zaman kolaylıkla birlikte geleceği vurgulanır. "Şüphesiz her zorlukla birlikte bir kolaylık vardır" (İnşirah 94/6) ifadesi, bireylerin karşılaştıkları sıkıntılara dair bir bakış açısını şekillendirmeye yardımcı olur. Özellikle, bir işin bitirilip diğerine geçilmesi (İnşirah 94/7) önerisi, bireyin zihinsel sağlığını koruma açısından önemli bir stratejidir. Sürekli sıkıntıya odaklanmak yerine,

zihinsel bir yenilenme sağlamak amacıyla farklı alanlara geçmek, kişiyi daha dirençli kılar. Mülk suresi 2, bireyin içsel dünyasında bir denge kurmasına yardımcı olur. Zihinsel ve ruhsal olarak zorluklarla daha sağlıklı başa çıkmak için kişiye manevi bir ışık tutar. Allah'a güvenmek ve her şeyin bir düzen içinde olduğu düşüncesi, zor zamanlar için bir tür rahatlatıcı bir strateji olarak işler.

Sonuç olarak Kur'an'dan alınan manevi rehberlik, psikolojik destekle bütünleştirilince modern ruhsal danışmanlık uygulamaları için uygun hale getirilebilir. Zorlukları büyüme fırsatları olarak yeniden çerçevelemeyi teşvik eder. Kolaylığın zorlukları takip ettiği kavramı vurgulanır. Yorgunluk yaşarken farklı görevlerle meşgul olmak önerilir. Aktif başa çıkma mekanizmaları teşvik edilir. Zorluklar sırasında Tanrı'ya yönelmenin önemi vurgulanır. İnanç temelli yaklaşımlar, pratik başa çıkma stratejileriyle birleştirilir. Sabır temel bir terapötik araç olarak vurgulanır.

3. Ahmed Yesevî'nin Rehberlik Yöntemi

Üçüncü makale, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı'nda görev alan Doç. Dr. Mehmet Şirin Ayış'e ait olup, makalede bir manevi danışman örneği olarak Ahmed Yesevî'nin rehberlik yöntemi tanıtılmıştır. Yesevî'nin beklentisiz ve sade yaşam felsefesi, manevi danışmanlara örnek bir yaklaşım olarak sunulmuş ve danışmanlarla kurulan ilişkiler açısından bir rehber olarak değerlendirilmiştir. Türkistan'da İslamiyet'in yayılmasında büyük etkisi olan Ahmed Yesevî'nin manevi rehberlik faaliyetleri şu başlıklarla ele alınabilir: Tevhid İnancı; Hz. Peygamber'e Bağlılık; Şeriata Bağlılık; Sohbet Geleneği; Halkın Diline ve Kültürüne Uygun Anlatım; Türk Kültürü ile İslam'ın Uyumunu Sağlama.

Yesevî, bireylerin hem ruhsal gelişimlerine hem de toplumun dönüşümüne katkıda bulunmuştur. Manevi eğitimde sohbetlere önem vermiş ve bunu, bireylerin ruhsal gelişiminde etkili bir yöntem olarak görmüştür. Onun sohbet geleneği, manevi danışmanın danışanı aktif dinleme ve empati ile birleştirme sürecinde modern bağlamda yeniden yorumlanabilir. Bu yaklaşım, bireylerin ruhsal denge ve anlam arayışlarında rehberlik sunabilecek güçlü bir modeldir.

4. Din ve Maneviyat Ruhsal Sorunlarla Başa Çıkmak için Kullanılabilir mi?

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Tıp Fakültesi Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesi olan Doç. Dr. Okan İmre, bu çalışmasında, manevi destek uzmanlarının bireylerin dini inançlarını ve manevi ihtiyaçlarını dikkatle anlamasının ve bu inançları güçlendirmek için uygun yöntemleri tedavi süreçlerine dahil etmenin önemine odaklanmaktadır. Bu süreçte, psikologlar ve manevi danışmanların iş birliği içinde çalışması ideal olanıdır ancak, bu tür bir müdahale uzmanlık gerektirir ve profesyonel etik kurallar çerçevesinde yürütülmelidir. Özellikle psikotik ya da manik atak dönemlerinde, yanlış yönlendirme riskine karşı dikkatli olunması kritik öneme sahiptir.

Din ve maneviyat, topluma da birçok fayda sağlar. Örneğin, suç oranlarını düşürmeye katkıda bulunur ve alkol ile madde kullanımına karşı kesin yasaklar koyarak bireyleri korur. Ayrıca maddi yardımlaşmayı teşvik eder; zekât ve sadaka gibi uygulamalar aracılığıyla toplumsal dayanışmayı güçlendirir. Sosyalleşmeyi artırma açısından da önemlidir; dini ritüeller ve ibadetler, bireyleri bir araya getiren ve toplumsal bağları kuvvetlendiren etkinliklerdir.

5. İntihara Yönelik Manevi Danışmanlığın Dinî Kaynakları

5. konu, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Eğitimi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesi olan Dr. Sümeyra Arıcan ile Yalova Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Din Psikolojisi Ana Bilim Dalı'nda tez sürecine devam eden Rümeyza Biçer'in ortak çalışmasıdır. VII. Maneviyat Sempozyumu'nda sunulan "İntihara Yönelik Manevi Danışmanlığın Dini Kaynakları" konulu bildiriden alınmıştır. Yazarlara göre intiharın önlenmesinde bireylerin manevi ihtiyaçlarının karşılanması ve toplumsal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi kritik bir rol oynar. Manevi içerikli rehberlik, serotonin seviyelerini artırarak psikolojik ve nörolojik sağlığa olumlu katkılar sağlayabilir. Bu nedenle, umutsuzluk ve benlik saygısı kaybını önlemede manevi danışmanlık, dini içerik taşıması sebebiyle etkili bir araç olabilir. Ayrıca, dini organizasyonlara katılım ve topluluk desteği, bireylerin kendilik değerini artırma potansiyeline sahiptir. Örneğin, intihara teşebbüs eden bireylerde düşük öfke kontrolü yaygın olarak görülürken, meditasyon yapan kişilerde bu becerinin daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle, sadece dini rehberlik değil, meditasyon gibi uygulamalarla sürecin desteklenmesi de intiharı önlemede önemli bir etki oluşturabilir. Çalışmada, intihar oranları çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerine göre incelenmiş ve bu davranışların sebepleri araştırılmıştır.

Ayrıca çalışma, intihar davranışına ilişkin dini kaynakları ele almakta ve İslam ile Hristiyanlık perspektiflerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Çalışmada kutsal metinlerden örnekler verilerek intiharın yasaklanması vurgulanmış ve manevi danışmanlığın intiharın önlenmesi ile rehabilitasyon sürecindeki rolüne değinilmiştir. Hem İslam hem de Hristiyanlık, hayatın kutsallığını ön planda tutarak bireylere sosyal dayanışmayı öğütler. Bununla birlikte, manevi danışmanlıkta dini öğelerin nasıl kullanılabileceğine dair pratik yaklaşımlar da sunulmaktadır. Örneğin ilgili ayet ve hadislerin kullanımı, danışanın moralini ve manevi bağlılığını artırabilir. Tövbe ve bağışlanma duaları ise bireyin kendisini yeniden değerlendirmesine ve ruhsal iyileşmesine yardımcı olabilir.

6. Bağımlılık Terapi ve Tedavisinde Manevi Danışmanlık

İstanbul Nişantaşı Üniversitesinde İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesine bağlı Psikoloji İngilizce programınca öğretim üyesi Dr. Metin Çınaroğlu, bu konuda, din ve maneviyatın bireysel ve toplumsal faydalarını ele almıştır. Din ve manevi değerleri bir

yaşam tarzı olarak benimseyen kişiler ile bu değerlerden uzak olanlar arasında, bağımlılığa daha yatkın olan grup genellikle manevi değerlerden uzak bireylerdir. Bağımlılık, kişinin psikolojik ve fizyolojik dengesini bozarak sosyal ilişkilerine zarar verirken, manevi danışmanlık bireyin bozulan sosyal çevresiyle ilişkisini yeniden onarmasına yardımcı olur. Manevi uygulamalar (dua, tövbe, namaz, oruç), hem ruhsal hem de bedensel iyileşmeyi destekler. Aynı zamanda bu değerler, bireyin sorumluluk duygusunu güçlendirerek kendine zarar verici alışkanlıklardan uzaklaşmasına katkı sağlar. Örneğin, İslam'daki "emanet" bilinci, bireyin bedenine ve çevresine duyduğu sorumluluk hissini artırır. Temel olarak, manevi değerleri güçlü bireyler zararlı alışkanlıklardan uzak durmaya daha eğilimlidir ve bağımlı kişilerin tedavisinde din veya manevi danışmanlık yöntemleri genellikle olumlu sonuçlar vermektedir.

7. Batıdaki Manevi Bakım Uzmanlarının Perspektifinden Huzurevinde Bulunan Yaşlılar

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görev yapan Dr. Dilek Koçak Bal'ın bu çalışması, VII. Maneviyat Sempozyumu'nda sunulan, huzurevlerindeki yaşlı bireylerin manevi bakımın önemini ve bu konudaki Batı'daki uzmanların deneyimlerinin ele aldığı bildiriden üretilmiştir. Türkiye'de birçok huzurevi bulunmasına rağmen bu huzurevlerinde henüz resmî olarak yaşlılara yönelik manevi bakım uzmanı tarafından destek sağlanmamaktadır. Oysa yaşlıların ruhsal desteğe olan ihtiyaçları, fiziksel destek kadar değerli ve önemlidir. Bu gerçeğe çalışmada, Hollanda'daki huzurevlerinde yıllardır manevi bakım desteği sunan uzmanlara sorular sorulmuş, onların deneyim ve görüşleri incelenmiştir. Matze ve Remie Jacobs gibi uzmanların katkıları ve görüşleri, çalışmanın derinliğini ve güvenilirliğini artırmaktadır. Hollanda gibi ülkelerin bu alandaki öncü yaklaşımlarını belirtmek, Türkiye'deki uygulamalar için bir referans noktası oluşturmaktadır.

8. Psikolojik Danışman Adaylarının Manevi Danışmanlığa Yönelik Tutumları

8. konu, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümünde görevli olan Yunus Altındağ'a aittir. VII. Maneviyat Sempozyumunda sunulan "Psikolojik Danışman Adaylarının Manevi Danışmanlığa Yönelik Tutumları" konulu bildiriden üretilmiştir. Çalışmada, psikolojik danışman adaylarının manevi danışmanlığa yönelik tutumlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında yöntemler, veri toplama araçları, işlem ve bulgular yer almaktadır. Manevi danışmanlık, Batı kültürlerinde yaklaşık bir yüzyıllık bir geçmişe sahip olmasına rağmen Türk toplumu için oldukça yeni bir kavram ve uygulama alanıdır. Manevi bakım ya da manevi danışmanlık ifadeleriyle kavramsallaştırılan bu uygulama, Türkiye'de Mesleki Yeterlilik Kurumu (MYK) tarafından bir meslek alanı olarak kabul edilip tanımlanmasıyla resmî bir boyut kazanmıştır. Manevi danışmanlığın kavramsal olarak tanımlanmasında hem yurt içi hem

de yurt dışı literatürde tam bir uzlaşmanın olmadığı görülmektedir. Bu durumun temel sebebinin, maneviyat kavramının din kaynaklı mı yoksa dinden bağımsız mı ele alınacağı konusundaki farklı yaklaşımlardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

9. Günümüz İnsanı ve Varoluş Bunalımı

9. konu, Üsküdar Üniversitesi kurucusu ve Türkiye'nin ilk nöropsikiyatri hastanesi olan Np İstanbul Beyin Hastanesi Yönetim Kurulu başkanlığında görev alan Prof. Dr. Nevzat Tarhan'ın VII. Maneviyat Sempozyumu'ndaki bildirisinden alınmıştır. Çalışma, günümüz insanının varoluşsal sorunları, anlam arayışı ve bu sürecin insanın psikolojik, ruhsal ve toplumsal gelişmeleri üzerindeki etkileri üzerinedir. Özellikle modern çağın bireysel ve toplumsal gelişmelerini analiz eder. Psikolojik düğümler ve hastalıklar, bedenimiz, zihnimiz ve ruhumuz arasındaki iletişim ve içsel dengenin bozulmasının bir sonucudur. Dünyanın baskısına sürekli maruz kalmamız, içimizde psikolojik düğümler oluşturabilir. Bu düğümleri, maneviyat aracılığıyla çözmeyi deneyebiliriz. Çünkü insan, kontrolünü kaybettiğinde doğüstü bir güce inanarak teselli bulur ve bu da insanın korku ve kaygı ile zamanla başa çıkmasına yardım eder. Ayrıca Pozitif Psikoloji, yaşamdan daha fazla doyum almaya rehberlik eder. Bu çalışma, özellikle olumlu psikolojik, manevi değerler ve anlam arayışı gibi alanlarda daha fazla çalışma yapmak isteyenler için yardımcı olabilir.

10. Anlam Arayışı ve Manevi Danışmanlık Konusu

Amerika Psikiyatri Birliği Uluslararası üyesi ve Psikiyatri uzmanı olan Mustafa Ulusoy'un VII. Sempozyumdaki bildirisinden alınan anlam arayışı konusu, bireyin yaşamını değerli ve önemli kılan unsurları keşfetme sürecidir. Manevi danışmanlık ise psikoloji, felsefe ve dini veya spiritüel öğretilerle kesişen bir çalışma alanıdır. Kişinin varoluşsal kaygılarını, inançlarını, yaşam amacını ve değerlerini sorgulamasına yardımcı olmayı hedefler. Aynı zamanda, kişilerin yaşamlarına derinlik ve anlam katma ihtiyacına yönelik profesyonel bir destek sunar. Bu çalışma: Manevi boyutlarına daha fazla odaklanmak isteyenler; hayatlarında zorluklarla baş ederken manevi kaynaklardan güç almak isteyenlere hitap eder.

11. Manevi Tekamülde Güzel Ahlak ve Verme Ahlakının Önemi

İstanbul Üsküdar'da Benötesi Psikolojisi Derneğinin kurucusu Dr. Mustafa Merter'in bu çalışması VII. Maneviyat Sempozyumu'nda sunulan "Verme Ahlakı" konulu çalışmasından alınmıştır. Metin, ana hatlarıyla, manevi tekâmül, güzel ahlak ve verme ahlakının (îsâr ve infak) önemine odaklanırken, nefsin mertebeleri üzerinden ele alır ve verme ahlakının bu süreçteki merkezi rolünü açıklar. Modern psikolojiye yönelik eleştiriler sunar ve İslam'ın ahlakî değerlerine dikkat çeker.

İnsan, maddi aleme indirilirken nefs-i emmâre (en alt nefis mertebesi) seviyesine sabitlenir ama bu seviyede uzun süre kalmak kişiye sıkıntı yaşatır. Nefs, bir bina gibi

katlardan oluşur; alt katlar (esfele sâfilîn) gölge yönlerimizi temsil eder. İnsanın asli gayesi üst katlara yükselmek olmalıdır. Bu katlarda ilerlemek, bireyi alt düzeylerin karanlığından kurtararak daha üst bir bilince ve manevi huzura taşır. Beled Suresi'ndeki "akabe" (yokuş) mecazı, bu yükselmenin zorluğuna vurgu yapmaktadır. Bu süreçte güzel ahlak ve verme ahlakı, insana rehber olur. Nefs psikolojisi çalışmalarının özü, güzel ahlak ve verme ahlakıyla doğrudan ilişkilidir. Zihinsel bilginin eksikliklerini manevi kalp tamamlar; çünkü zihin, nedensellik prensibine dayanarak doğru sonuçlara her zaman ulaşamaz. Psikolojik iyileşme süreçlerinde hayır işlerine katılım (sosyoterapi), bireyin ruhsal sağlığını destekler. Modern psikoterapi merkezlerinin, hayır kurumlarıyla entegre çalışması gerektiği vurgulanmaktadır. Modern Batı'nın kuru bilgiye dayalı yaklaşımı eleştirilmekte ve manevi boyutun eksikliğine işaret edilmektedir. Bu çalışma, güzel ahlak ve maneviyatı modern psikolojiyle ilişkilendirerek bireysel ve toplumsal gelişim arayışında olanlara hitap etmektedir.

12. Maneviyat Psikolojisi Destekli Bir Psikolojik Danışmanlık Merkezi Modeli: ERREM

2014 yılında Türkiye'de ilk kez düzenlenmeye başlanan Maneviyat Psikolojisi Sempozyumlarının bilim ve düzenleme kurulu başkanlığını yürüten ve ERÜ Psikolojik Danışma ve Rehberlik Merkezinin müdürü olan Dr. Mustafa Atak, VII. Maneviyat Sempozyumu'ndaki bildirisinden aldığı bu çalışmasında; psikolojik danışma ve rehberlik merkezi olarak faaliyet yürüten ERREM'i tanıtmaktadır. 2010 yılında kurulan ERREM, Erciyes Üniversitesinde yer alan Psikolojik Danışma ve Rehberlik Uygulama ve Araştırma Merkezi için kullanılan bir kısaltmadır. Bu merkez, öğrencilere ve çalışanlara psikolojik destek sağlama, rehberlik hizmetleri sunma, akademik başarıyı destekleme ve psikolojik araştırmalar yürütme gibi çok yönlü bir misyon taşır. Sağladıkları hizmetler genel olarak şunlardır: Bireysel Danışmanlık, Grupla Danışmanlık ve Eğitim Programları, Psikolojik Testler ve Ölçümler, Araştırma ve Yayın.

Bu tür merkezlerin varlığı, bireylerin akademik ve kişisel yaşamlarında daha dengeli ve başarılı olmalarına katkı sağladığı için değerlidir. Ayrıca, psikolojik danışma ve rehberliğin daha geniş kesimlere yayılmasına yardımcı olarak toplumun psikolojik sağlığını destekleme konusunda da kritik bir role sahiptir. ERREM gibi merkezler, sadece bireysel gelişimi değil, aynı zamanda toplumsal bilinçlendirmeyi de hedefler. Bu nedenle, böyle bir merkezin etkin çalışması, bir üniversitenin veya topluluğun genel refahına olumlu bir etki yapabilir. ERREM'i bir çok üniversitede yer alan psikolojik danışma ve rehberlik merkezlerinden ayıran en önemli özellik; bireysel terapilerde ve grup terapilerinde İslam, maneviyat ve nefis psikolojisi temelli psikoterapi yaklaşımlarının uygulamaya dökülmesidir.

Sonuç: İnsan Doğasının Çok Boyutluluğu

Maneviyat, birçok kişi için umut ve dayanıklılık duygusu sağlayan bir güç kaynağı ve insan potansiyelinin güçlü bir boyutudur. Ancak kimileri bunu geliştirmeyi seçerken kimileri seçmez. Bu, kişinin kendisinin ötesinde daha büyük bir gerçekliğe duyduğu ilişkinin sürekli geliştiği bir süreçtir.

Artık birçok çağdaş psikolog, bilim ve maneviyatı karşıt güçler olarak görmek yerine bu iki alanın birbirini tamamlayabileceğini fark etmektedir. Ruhsal danışmanlığı terapötik uygulamalara entegre etmek, yalnızca semptomları gidermekle kalmaz; aynı zamanda kişisel gelişim, kendini gerçekleştirme ve daha derin bir bağlantı için bir çerçeve sunar. Bu entegrasyon, danışanlara hem zihinsel hem de ruhsal ihtiyaçlarını karşılayabilecek daha kapsamlı bir destek sağlar. Ancak zorluk, her iki bakış açısının da saygı gördüğü bir denge bulmaktır ve maneviyat sempozyumları bu denge için çabalamaktadır. Terapide daha kapsamlı ve şefkatli bir yaklaşım geliştirerek hem zihinsel hem de ruhsal iyileşmeyi desteklemek artık teorik bir ideal değil, pratik bir gereklilik olarak görülmektedir.

Çalışmanın eleştirisine gelecek olursak, kitapta ele alınan yaklaşımlar gerekli ve önemli olmakla birlikte, bazı bakış açıları daha detaylı veya güncel farklı bakış açılarıyla açıklanmış değil. Sürekli olarak 'danışanlara karşı dikkatli davranın' uyarısı veriliyor, ancak uygulamaya dönük somut tavsiyeler sağlamaktan uzak. Örneğin, Bîşr-i Hâfî örneği ve etkisinin bazı danışanlarda ters etki etmesini açıklarken bireyin “çarpık inancı”ndan ve buna dikkat edilmesinden söz ediliyor. Daha baştan bir kişinin dini yaklaşımları reddetmesine karşı ilk yaklaşımın onda bir hata olduğunu düşünmek (etiketlemek) olmamalıdır. Bu, kişinin daha önce hocalardan veya dini otoritelerden doğru bilgi ve rehberlik almadığı gerçeğini göz ardı edebilir. Ve tam da bu konuya değinilmesi gerekirken Müslüman, dindar çevredeki yanlışlara bir eleştiri yer almamaktadır. Bu konu, ayrı bir başlık altında detaylı bir şekilde incelenebilir ya da sempozyumlardan birinin ana teması olarak ele alınabilir. Aksine, kitap yer yer aşırı şekilde dini ve manevi meseleler üzerine odaklanarak okuyucuyu, danışanı bunlarla fazla boğabiliyor. Bu yaklaşımlar, inancı güçlü olan insanlar için faydalı olabilir ama muhtemelen inancı zayıf ya da sorgulayan veya daha derin sorunları olan kişilerin yangında ilk duyulması gereken konulardan olmayacaktır. Dikkat edilmesi gereken şey, belirli öğretiler, küçük bir dindar grubun psikolojisini geniş kitlelere empoze etmeye sebep olabilir. Bu, öğretileyle rezonansa girmeyen ancak duygusal olarak manipüle edilen bireylere karşı büyük bir kötülüktür. Bir psikologtan nasıl danışanın maneviyatını bilmesi ve bunu kabul etmesi bekleniyorsa, bir manevi danışmanın da danışanın diğer yönünü bilmesi, kabul etmesi, bu konuda rahatça konuşabileceğini hissettirmesi gerekmektedir. Bu yüzden, bireye özgü manevi ve kişisel yolculuklarını anlamının daha derin ve etkili bir danışmanlık süreci gerektirdiği aşikardır. Ayrıca maneviyatı içeri sokmaya çalışırken bütün sorunların sebebi modernleşen dünyaya yıkılmaktadır. Bu da genel olarak dini otoritelerin veya bu alandaki yetkililerin asıl meseleden ne kadar uzak kaldığını gösterebilir ki danışanın konuşmaya

başlamak istememesi için bile yeterlidir. Din ve maneviyat psikolojinin ne kadar içinde olması gerekiyorsa halihazırda bu konudaki yanlışlar araştırılmalı ve bilinmelidir. Batılı bir danışanın sorununa karşı modernite veya sekülerliğin suçlanması daha uygun ve muhtemeldir. Ama Müslüman bir ülkenin danışanını anlamaya çalışırken ki birçoğunun dindar bir aileden veya çevreden geldiği gerçeğini unutmadan, en başta sıkıntının aranması gereken konular ve yaklaşımlar bellidir. Bu yüzden kitapta bu konuda yaklaşımlar sunulması, açıklamalar yapılmasıyla daha geniş kitlenin kitaptan faydalanmasını sağlanabilir(di).

Son olarak, kitabın ilk yarısının daha etkileyici ancak genel olarak tekrarların oldukça fazla olduğu ve ikinci yarısının da, özellikle sonlara doğru, aşırı dini referanslara odaklandığı görülmektedir. Bu yüzden kitabın genel olarak kime hitap ettiği konusunda net bir çerçeve çizilmiyor. Daha çok inançlı bireyler veya temel manevi danışmanlık bilgisine sahip kişiler ve uzmanlar için uygun görünüyor. Ancak, inancı zayıf ya da farklı bir dünya görüşüne sahip danışanlar için aynı derecede etkili olmayabilir. Yazılardaki araştırmalar çıkarıldığında, ele alınan içerikler hali hazırda inançlı danışanlar tarafından sıkça duyulmuş, okunmuş olacak ve buna ilgi duymayan danışmanlara ise çekici gelmeyecektir. Bu yüzden, ABD, Japonya, Vietnam ve Kore gibi farklı kültürlerden ve disiplinlerden uzmanların görüşlerinin kitaba dahil edilmesi yerinde olacaktır. Bu eleştiriler dikkate alındığında, kitabın hem daha geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmesi hem de sunduğu yaklaşımların daha uygulanabilir olması mümkün hale gelebilir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Sümeyye Doğan

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Atak, Mustafa ve Bulut, Sefa. (ed.), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Maneviyat Psikolojisi VI*. Ankara: Nobel Akademik Yayınları, 2024.
- Frankl, Viktor Emil. *İnsanın Anlam Arayışı*, İstanbul: Phoenix Yayınları, 2020.
- Adler, Alfred. *Modern Psikoloji*, Ankara: Dorlion Yayınları, 2020.
- May, Rollo. *Aşk ve İrade*, İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2019.